

M A G Y A R
K Ö N Y V -
S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. évfolyam

1993

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. ÉVFOLYAM 1993/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és *Magiszer* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj 1991-től egy évre 240 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlényomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1993
109. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Berecz Ágnes</i> : A kései janzenizmus és hatása Magyarországon	279
<i>Darabos Pál</i> : Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban	54
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Dobre mester erdélyi nyomdája, 1640–1642	146
<i>Erdő Péter</i> : Az esztergomi szinodális könyv	263
<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű pedagógiai előadások kollégiumainkban a 19. század első évtizedeiben	373
<i>Horváth Terézia</i> : Korabinszky János Mátvás és főművei: a Geographisch-historisches Lexikon von Ungarn	37
<i>Kádár Judit</i> : Kossuth-cikkek két brit hetilapban	292
<i>Z. Karvalics László</i> : Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban	404
<i>Knapp Éva</i> : Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban ..	3
<i>Kókay György</i> : Intézmények szerepe a 18. század végi magyar szellemi élet újjászervezésében .	167
<i>Korompay H. János</i> : Az „Egyéni és eszményi” szerzősége és forrásai	383
<i>Lakatos Éva</i> : Lapkiadás mint üzlet. II.	178
<i>Madás Edit</i> : A legkorábbi magyarországi használatú tematikus beszédgyűjtemény	249
<i>Monostory Klára</i> : Keresztury Dezső fondja az Országos Széchényi Könyvtárban	73
<i>Remete László</i> : Egy visszahozott hadizsákmány	419
<i>Soltész Zoltánné</i> : A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymotványainak possessorai	129
<i>Wix Györgyné</i> : A szerzetesi könyvtárak sorsa	306

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : A Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél ...	197
<i>Borsa Gedeon</i> : Egy feltehetően soha el nem készült hazai misekönyv emléke	325
<i>Borsa Gedeon</i> : Ismét a selyemre készült hazai nyomtatványokról	440
<i>Enyedi Sándor</i> : Ocsovszky Pál levelei Aranka Györgyhöz	94
<i>Enyedi Sándor</i> : 1794-es levelek Aranka Györgyhöz és a Nyelvmívelő Társasághoz	441
<i>Fehér Katalin</i> : Váradi Szabó János pedagógiai műve 1817-ből	103
<i>Fehér Katalin</i> : Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén	337
<i>Gömöri György</i> : Cseh költők versei franekeri magyarokhoz	88
<i>Gömöri György</i> : Újfalvi Imre verse egy wittenbergi kiadványban	330
<i>Gömöri György</i> : Egy angol prédikáció-gyűjtemény viszontagságai	433
<i>Holló Szilvia</i> : Ifjúsági könyvek egy pesti polgárcsalád házikönyvtárából (1840–1913)	342
<i>Kókay György</i> : A 18. századi magyarországi sajtó és a nyelvkérdés	339
<i>Kriedemann, Theresa</i> : Ifjabb Ács Mihály Bártfán	333
<i>Lengyel András</i> : Kísérletek a Szegedi Híradó megerősítésére	107
<i>Lengyel András</i> : A szegedi Ligeti Jenő és Társai nyomda 1913. évi leltára	218
<i>Mályusz Elemér</i> : Kemény József „könyvhamisításai”	192
<i>Mónus Imre</i> : Czéh Sándor kölcsönkönyvtára Magyaróvárrott a 19. században	450
<i>Muszka Iboya</i> : A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig	205
<i>Ojtozi Eszter</i> : Két 17. századi könyv Sófalvi József bejegyzésével	93
<i>Ojtozi Eszter</i> : Egy Erasmus-kötet Sinai Miklós könyvtárából	332
<i>Rózsa Mária</i> : A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig	224
<i>Szecső Károly</i> : Katolikus Legényegyleti Olvasótár	216
<i>Szentmártoni Szabó Géza</i> : Pótlás az RMNy-hez	433

<i>P. Vásárhelyi Judit</i> : Bethlen János Históriajának függelékéről	435
<i>Vekkerdi József</i> : Kézirat az 1849. évi abrudbányai vérfürdőről	106
<i>Veszprémy László</i> : Kézai Simon a „fajtisza” Magyarországról	430

FIGYELŐ

Borsa Gedeon köszöntése	460
<i>Dobri Mária</i> : A Szombathelyi Egyházi Könyvtár jubileuma	115
<i>Fenyő István</i> : A magyar irodalomtörténet bibliográfiája c. sorozat újabb kötetei	347
<i>Földesi Ferenc</i> : Két album-katalógus	235
<i>Kókay György</i> : Magyar nap Wolfenbüttelben	115
<i>Kókay György</i> : Kazinczy Könyvtár	234
<i>Kókay György</i> : Kéki Béla	347
<i>Nemes Erzsébet</i> : A Szentendrei Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár	353
<i>Soltész Zoltánné</i> : Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól	460
<i>Szelestei N. László</i> : A szegedi művelődéstörténet-kutatók könyvtár- és olvasmánytörténeti tevékenységéről	231
<i>Schwarz Katalin</i> : Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára	463

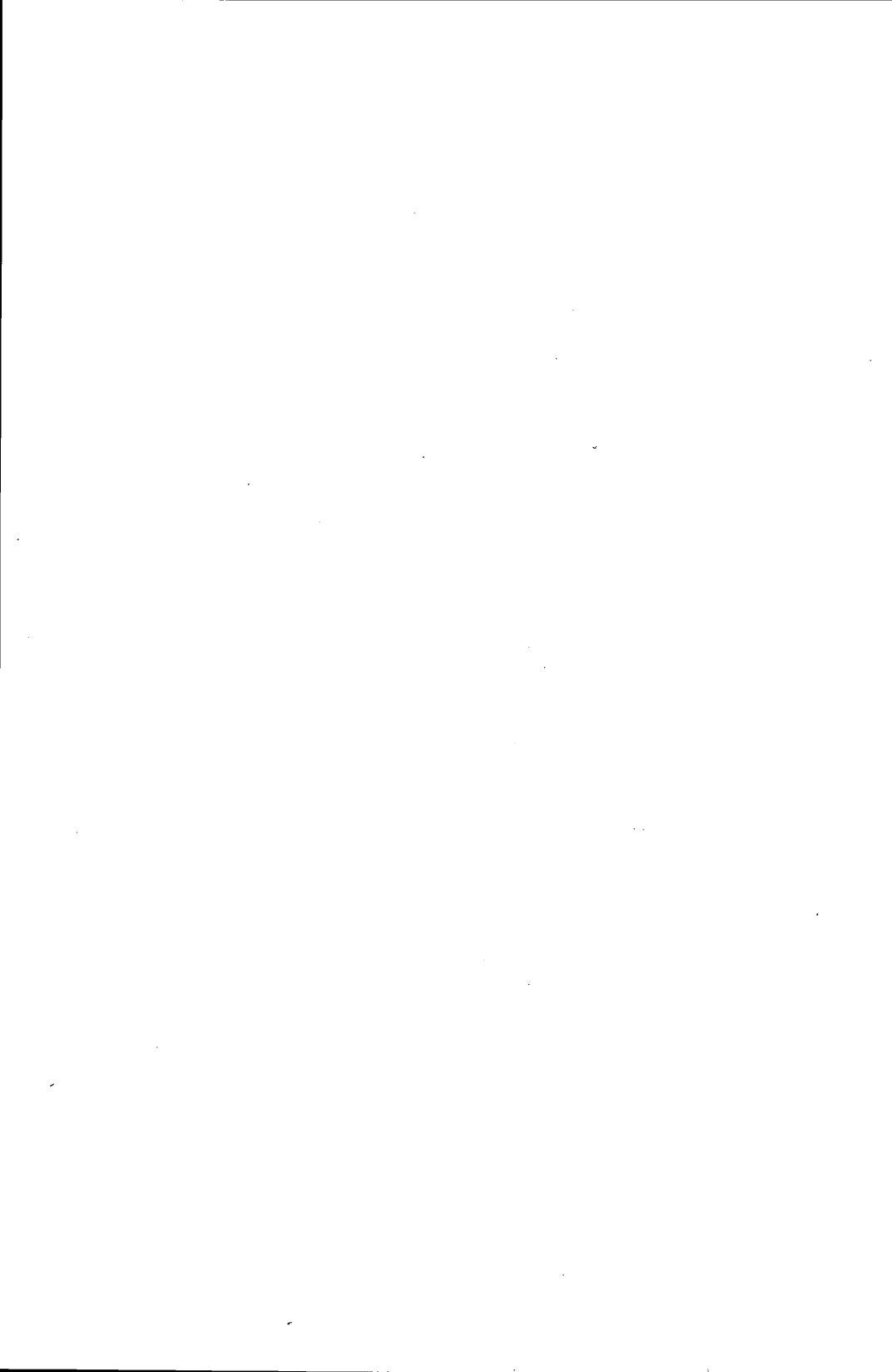
BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> – <i>V. Ecsedy Judit</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1992-ben	468
<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1992. évi új külföldi beszerzései	480
<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának 1992. évi új külföldi beszerzései	476

SZEMLE

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1991. Argumentum–Zrínyi K., (<i>Héjjas Eszter</i>)	118
A magyarországi katolikus tanintézmények színjárszásának forrásai és irodalma 1800-ig. Bp. 1992. (<i>Szelestei N. László</i>)	244
A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk. Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Bp. 1988. (<i>Varga Imre</i>)	245
Bánhegyi B. Miksa: A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1991. (<i>Sarbak Gábor</i>)	243
Beke Margit: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa. Bp. 1991. (<i>Körmendy Kinga</i>)	242
Erdei, Klara: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im XVI. Jahrhundert. Wiesbaden, 1990., O. Harrassowitz, (Wolfenbütteler Abhandlungen zu Renaissanceforschung, Bd. 8.) (<i>Tüskés Gábor</i>)	122
Erdész Ádám: Tervező, kutató, tanító. Haiman György munkásságáról. Békéscsaba–Gyomaendrőd, 1992. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	359
Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten. Bearb. von Manfred von Armin. Schweinfurt, 1992. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	367
Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk. Závodszy Géza. Bp. 1992. (<i>Knapp Éva</i>)	248
Fogelmark, Staffan: Flemish and Related Panel-stamped Bindings: Evidence and Principles. New York, 1990. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	490
Gabriel, L. Astrik: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Notre Dame, Indiana–Frankfurt am Main, 1992. (<i>Madás Edit</i>)	239
Gesta typographorum. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp. 1993. (<i>Dörnyei Sándor</i>)	483

Higgins, Dick: Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature. Nem York, 1987. (<i>Kilián István</i>)	124
Hitel. I–II. kötet. Kolozsvár 1935–1944. Tanulmányok, repertórium. Vál. bev. összeáll.: Záhony Éva. Bp. 1991. (<i>V. I.</i>)	360
Horváth István és Ferenczy János levelezése: S. a. r. és bev. Soós István. MTA Irodalomtudományi Intézet. (<i>Vermes Gábor</i>)	362
Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa 1–3. köt. Összeáll. Németh S. Katalin. Bp. 1992. (<i>Kókay György</i>)	484
Magyar könyvészet 1921–1944. Szerk. Kertész Gyula. Bp. 1992. (<i>Bilincsi Lajos</i>)	486
Miskolc, Léway József Könyvtár. Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk. Kis Józsefné–Garamvölgyi Ernőné. Miskolc, 1990. (<i>V. Ecsegy Judit</i>)	489
Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században. — Varga András: A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században. — Kokas Károly: Könyv és könyvtár a XVI–XVII. században. Szeged, 1991. (<i>Németh S. Katalin</i>)	487
Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor. Szerk. Bitskey István. Bp. 1990. Tankönyvkiadó. (<i>Kilián István</i>)	120
Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor. (1000–1530). Szerk. Madas Edit. (<i>Varga Imre</i>)	357
Trideset godina Instituta za književnost i umetnost. (1962–1992.) Bibliografija izdanja. (1962–1992.). — Marija Cindori–Šinković: Letopis kulturnog života 1904–1907. Beograd, 1992. (<i>Fried István</i>)	366
Udvari István: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 1992. Bessenyei György K. (<i>Földvári Sándor</i>)	121
Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája. S. a. r. Jankovics József és Nyerges Judit. Bp. 1992. (<i>Varga Imre</i>)	364
Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840–1980. (WBB), I–III. München usw. 1990–1992. (<i>Borsa Gedeon</i>)	240

NÉVMUTATÓ

- Aách Mihály I. Ács Mihály, ifj.
Abani (Abáni? Abonyi?) János 91
Ábel Jenő 139
Abelard, Petrus 124
Abelly, Louis 12
Abonyi (?) János I. Abani
Ackel (abbé) 95, 99
Ács Mihály ifj. 333–337
Ádám (bibliai) 261
Adelung, Johann Christoph 202
Ady Endre 63
Aemilianus P. 22
Ágoston, Szent 22, 137, 427
Ágoston Leó 11
Agreda, Maria de 22
Aixinger, J. 454, 456
Ajtai K. Albert (könyvnyomda) 207
Ákáb István 124
Albert János 11
Albert Tibor 361
Albicius 23
Albrecht Dezső 360–362
Alciati, Andrea 235
Alcuin 124
Aldor Imre 344
Alexovics Vazul 175
Alfász, Ráv 428
Alfaszi, Mose 423
Allamand, Jean Nicolas Sébastien 93
Almási Szalai János 338–339
Almosen, Güldenens 18
Alonso Rodriguez, Bernardo 263–264, 271
Alsted, Johann Heinrich 124
Alszegehy Zsolt 131
Alvinczi Ferenc 344
Amade Ferenc 11
Amadeus, Szent 23
Amaury, Raymond 270
Ambrozovics Meszlényi Ilona 346
Ambrus, Szent 22
Ambrus (bécsi plébános) 138
Ames, William 88, 92, 434
Andersen, Vilh. 94, 344
Andor József 346
Andrade 23
András, Szent (magyarországi) 357
András, II. (magyar király) 192, 438–439
András, III. (magyar király) 40, 192, 430
Andrić, Ivo 366
Angelus de Clavasio 136
Angyal Dávid 440
Angyal Ilona 57
Angyán János 104–106, 442, 445–446
Anselm, Canterbury 135, 254, 257, 259
Anselm (Chartres-i) 22
Anselm (Laon-i) 22
Antal, Szent (páduai) 23, 139
Antal János 102
Antal (nyomda) 214
Antonius, Florentinus 136, 143
Ányos Pál 102, 170
Apáczai Csere János 434–435
Apáczai Tanás 434
Apaffi Mihály (erdélyi fejedelem) 434
Apor Péter 246
Apponyi Albert 441
Apponyi Sándor 325, 327, 466
Appunhn-Radtke, Sibylle 441
Aragon, Louis 74
Aranka György 94–102, 436, 441–450
Arany János 82, 85, 180, 348, 350, 402, 439
Arany László 350
Aranyasi Gellértfi János 268
Archinus Miklós 91
Arisztotelész 22, 201
Arkhiokhosz 124

- Armandus de Bellovisu 138
 Arminius 332
 Arnauld, Antoine 279, 287
 Armin, Manfred von 367–369
 Arnoldus de Bryennio 203–204
 Aser, Jákov ben I. Jákov ben Aser
 Aškerc, Anton 367
 Attila (hun fejedelem) 461
 August herceg, id. 485
 Autenrieth, J. 253
 Averoult'd 23
 Avril, Joseph 263
- Baán Kálmán 65
 Babiczky Béla 324
 Babits Mihály 76, 82, 84, 86, 357
 Bacher Vilmos 421
 Bachó László I. Dezséri Bachó László
 Bacsinszky András 121
 Badzey Sándor 143
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 55
 Bajza József 362, 383, 388, 395
 Bakócz Tamás 197, 272
 Bakonyi Ferencné 490
 Balassa Armin 113
 Balassi Bálint 447, 485
 Balázs Andor 212
 Balázs András 212
 Balázs Ferenc 214
 Balbus, J. 140
 Balck, Ulderius 88–92
 Balde, Henricus 12–13
 Balde, Jakob 13
 Baldus de Ubaldis 432
 Balian, Ivasko 147
 Bálint György 351
 Bálint Károly 184
 Balla Antal 408
 Ballagi Aladár 195–196, 200–205
 Balog István 367
 Balogh István 406–409, 413–414, 448
 Bán Imre 316, 434
 Bán Kálmán 54
 Bánffy György 442
 Bánffy Mihály 448
 Bánfi Szilvia 483
 Bánhegyi B. Miksa 243–244
 Barabás István 213–214
 Baránszky-Jób László 59
 Bárány Ignác 343
- Baranyi Imre 352
 Barbarigo, Agostino 199
 Barclay, John 12
 Barcsay Ákos 437
 Bárka József 211
 Barna János 11
 Barnabas de Kozawar, 144
 Baro 332
 Baronius, Caesar 22
 Baróti Szabó Dávid 168, 173
 Barsi János 234
 Barsi Mihály 91
 Bartcher, Diana 79
 Bartholomaeus Arnoldi de Usingen 201
 Bartók Béla 80, 347
 Bartolus 432
 Bartoniek Emma 436–437
 Bartzafalvi Szabó Dávid 443
 Basarab, Matei (havasalföldi fejedelem) 146–148, 164
 Basedow, Johann Bernhard 41, 339
 Bashardt, Thimotheus 143
 Basnage 424
 Báthori András 131, 133
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 143
 Báthori Miklós 130
 Batsányi János 82, 102, 168, 175
 Batthyáni Ferencz 433
 Batthyáni Fülöp 433
 Batthyány Ignác 102, 192, 195, 265–259, 272, 276
 Batthyány József 42, 195, 242
 Bányai Jenő 108, 110
 Bechtler 69
 Becquet, J. 258
 Becsek D. fia (könyvnyomda) 212
 Bedy Vince 262
 Beeg, Marie 346
 Beham, Hans Sebald 325, 327–328, 330
 Bejthe István 433
 Beke Margit 242–243
 Békei Nándor 218–219
 Bél Mátyás 39, 46, 243, 340, 458, 483
 Beljanov A. M. 405–406, 409–410, 413–414
 Bellarmino, Roberto 92, 364
 Benczédi Gergely 208
 Benczédi Pál 206, 208–209, 212
 Benczur 41
 Benda Kálmán 245, 443
 Bendefy László 50
 Benedek, Szent (magyarországi) 357

- Benedek Elek 342, 346, 350, 439
 Benedek Marcell 40
 Benedictus de Beethlemes 144
 Benedictus de Hardy 144
 Benedictus de Zhethen 144
 Beniczky Péter 247
 Benjámin Olivér 409, 414
 Benke Mihály 101–102
 Benkner, Johann 146
 Benkóczy Emil 217
 Benkő Elek 440
 Benkő József 193, 435–436
 Benőfy Soma 217
 Benyák Bernát 173
 Benyovszky Móric 345
 Benvenuto de Rambaldis de Imola 432
 Benzing, Josef 204
 Berda József 60
 Berecz Ágnes 279–291
 Berecz Mihály 138
 Bergen, Erik 345
 Berger, Franciscus Xaverius 441
 Berger, Justus von 38
 Bergl József 425
 Bergyajev, Nyikolaj Alekszandrovics 61–62
 Berkó Pál 410
 Berlász Jenő 231, 242
 Bernardo de Alba 270
 Bernát, Szent (Clairvaux-i) 22, 137–138, 258
 Beroaldo 197
 Bersano Begey, Marina 205
 Bertachinus, Johannes 251
 Berzsenyi Dániel 393, 395–396
 Bessenyei György 169–170, 172–174, 226, 288, 340
 Bessenyei József 194
 Besskó Károly (kő- és könyvnyomda) 213
 Beszántinosz 124
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 88, 92, 146, 149, 485
 Bethlen Gergely 435–436
 Bethlen János 435–440
 Bethlen Miklós 437–440
 Bethlen Zsuzsanna l. Teleki Sámuelné
 Betto, Bianca 432
 Beythe Imre (Kői) 433
 Béza, Theodor de (Beza Vezelius) 123, 489
 Bianu, Ioan 146, 151, 154–155
 Bidermann, Jacobus 12
 Bihari Ferenc 434
 Bilincsi Lajos 486–487
 Bíró Márton l. Padányi Biró Márton
 Bíró Pál 213
 Bíró Péter l. Dengelegi Bíró Péter
 Bistřický, Jan 256–257
 Bitskey István 120–121
 Blahó Vince 131, 142
 Blanc, Louis 298
 Blasius de Bwlkewz 144
 Blekastad, Milada 438
 Bleyer Jakab 229
 Blickle, P. 21
 Bloch, J. C. 425
 Blosius, Ludovicus 23
 Blumauer, Alois 443, 454, 456
 Blücher, Gebhard 154
 Bobest István 452
 Bocskay István (erdélyi fejedelem) 134, 438
 Bod Péter 447
 Bodnár György 115
 Bodó András 335
 Boerner, C. G. 237
 Boëthius, Anicius Torquatus Severinus 12
 Bognár 70
 Bohatta, Hans 201, 327, 330
 Boldizsár Iván 360
 Bollók János 431
 Bona, Giovanni 12–13
 Bonaventura, Szent 22–23
 Bonfini, Antonio 22
 Bónis György 197
 Bonnes, J. P. 258
 Bor János 138, 140–141
 Borbély 413
 Borbély István 207, 209
 Borch, Oluf 94
 Borda Lajos 483
 Boros György 206, 209–211
 Boross Mihály 344
 Borostyáni Nándor 345
 Borrochius, Olaus 93
 Borsa Gedeon 26, 153, 195, 197–205, 240–242, 272–273, 306–307, 317, 320, 323–324, 325–330, 440–441, 460, 466, 483–484, 484–485, 488
 Borsa Iván 192–193
 Bossuet, Jacques Bénigne 12
 Botár Imre 213
 Boterus 22
 Both (?) Abraham 136
 Botka Ferenc 350–351, 353
 Bourghesius 23

- Bowsky, W. M. 431
 Böhm Dániel József 394, 401
 Bölöni Vilmos 212
 Brachmann 454
 Brankovics György (szerb fejedelem) 353, 367
 Brassai Sámuel 206, 208–210
 Braun Victor 218
 Brauner Evermodus 11
 Bredetzky, Sámuel 37–38, 41–43, 45–46
 Breier, Eduard 455
 Breuer, D. 18, 21
 Brigitta, Szent 22
 Bródy Sándor 350
 Brown, Andrew 345
 Brunner 23
 Brück, Ph. A. 13
 Brückner, W. 5, 18, 21, 23
 Brüller Gyula 218
 Buda (hun vezér) 461
 Budai Ézsaiás 375–379, 382
 Budai-testvérek 287
 Budowski, Simon Piotr 88
 Buffon, Georges Louis Leclerc 96
 Bullinger, Heinrich 489
 Bulwer, E. L. Eugen 452
 Bulyovszky Gyula 124, 179
 Bunyitay Vince 196
 Buócz Béláné 70
 Burger-család 108–109
 Burger Gusztáv 108–111
 Burger Zsigmond 108
 Burger-nyomda 109
 Burgersdicius 488
 Burgstaller, Christoph 49
 Burns, Robert 367
 Burton, Robert 72
 Buzás Gáspár 136
 Buzogány Anna 213
 Buzogány Áron 207
 Buzogány Kálmán 216
 Buxdorf, Johann 424
 Büttner Lina, B. 345
 Bzowski 22

 Calamy, Edmund 434
 Calepinus, Ambrosius 116
 Caliny, Adam 138
 Callierges, Zacharias 490
 Camerini, Paolo 202
 Campe, Joachim Heinrich 41, 344, 377

 Canisius, Petrus 12
 Canninc, Joseph 432
 Cantelar Rodriguez, Francisco 2363–264, 271
 Caraccioli, R. 137, 141
 Carl, Anton 424
 Carpcov, Benedictus 423
 Carthagera 23
 Case, Thomas 433–435
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 22, 138
 Castellanus 22
 Castelli, Ignaz Franz 227
 Castillo Lara, Rosalio I. 264
 Causinus, Nicolaus 12–13
 Celan, Paul 82
 Celtis, Konrad 461
 Cenzor (álnév, l. Róna Béla)
 Charapancsick de Mostar, Petrus 11
 Châtellier, L. 21
 Chavassius 23
 Cheney, Christopher R. 263
 Cherabinus a S. Trinitate 11
 Chesterton, Gilbert Keith 83
 Chrysogonus 23
 Čičaj, Viljam 231
 Cicero, Marcus Tullius 22, 252, 447
 Cillei Borbála 462
 Cillei Ulrik 462
 Cindori-Šinkovič, Marija 366–367
 Cipariu, Timotei 155
 Clemens de Izdench 144
 Clément, Bertha 346
 Clynæus, David Johannes 332
 Cocceus, Ioh. 423
 Coccius, Jodocus 12
 Collignius, Johannes Jacobaeus Arpius 332
 Colon, Fernand 345
 Comenius Ámos János 124, 434, 438–439
 Contenson 23
 Cooper, J. F. 454
 Coresi diakónus 146, 149, 151
 Cooster, Franciscus 466
 Coturius, Julius Caesar 12
 Cvi, Naftali 422
 Cyprianus, Szent 22
 Czakó Jenő 280, 283
 Czanyuga József 344
 Czéh András 455
 Czéh Lajos 450
 Czéh Sándor 450–459
 Czéh Sándor ifj. 450

- Czekus, Nicolaus 337
 Czellárné Csiba Judit 145
 Czine Mihály 352
 Czirer Cseh Stefánia 343

 Csalolci Pap János 434
 Csáji Pál 438–439
 Csák Gellért 11
 Csanád Béla 357
 Csanaki Máté 92
 Csapody Csaba 463
 Csathó Kálmán 184
 Csegezi László 208
 Cseh János I. Csuzi Cseh János
 Cseh Stefánia I. Czirer Cseh S.
 Csegeri Imre 420
 Csepregi-család 84
 Cserey Sámuel 448
 Csernojevics Arzén (Arszenije Csarnojevity) 353–355
 Cserőgyi (Cservölgyi) Benedek 130
 Csetri Lajos 120
 Csiba Judit I. Czellárné Csiba J.
 Csiba Márton I. Tejfalvi Csiba Márton
 Csider Imre 439
 Csiki Gábor 213
 Csiky Albert (könyvnyomda) 211–212
 Csiky Gergely 350
 Csillik Bertalan 308
 Csizi István I. Tzizi István
 Csokonai Vitéz Mihály 287–290, 375
 Csoma József 234
 Csongor Győző 108
 Csongvay Lajos 214
 Csonka Ferenc 357
 Csontos János 143
 Csóra Karola 348
 Csorba Csaba 234–235
 Csuka Zoltán 354
 Csulai György 149, 162
 (Csulai) Móré Fülöp, 197, 329
 Csuzi Cseh János 91

 Dakó, Miklós (szikszói) 137–138
 Dale, Antonius van 424
 Daniel 354
 Daniel Petri Nidrosiensis 332
 Dankó József 265
 Dante, Alighieri 432
 Darabos Pál 54–72

 Darvas József 310, 312
 Daudet, A. 345
 Dávid, (király, ószövetségi) 358
 Dávid Gyula 246
 Davidsohn, Paul 325
 Davis Ioannis, Hafniensis 332
 Deák Miklós 212
 Decsy Sámuel 40
 Deér József 430
 Deletant, Dennis 147–149, 155
 Della Torre, Lelio 425–426
 Demény, Lidia 147, 149–150, 162
 Demeter (érsek) 265, 268
 Demeter Júlia 248
 Demetrius de Cherwhg 144
 Démokritosz 282
 Démoszthenész 22
 Dénes Béla 64
 Dengelegi Bíró Péter 91
 Denis, Michael 201
 Deutsch, H. 428
 Deyling, D. Salamon 424
 Dezséri Bachó László 131, 140
 Dézsi Lajos 233
 Dianovszki János 338
 Diderot, Denis 397
 Dienes András 352
 Dienes László 309
 Dietericus (Dietrich) Conradus 337
 Dionysius Carthusianus 132
 Disraeli, Benjamin (Earl of Beaconsfield) 294
 Djordjevič, Jovan 367
 Dobrai G. Bálint 91
 Dobre mester (nyomdász) 146–166
 Dobri Mária 115–117
 Dobszay Tamás 248
 Dodgson, Campbell 325, 327–329
 Dóka Klára 354
 Domanovszky Sándor 309
 Domby Márton 288
 Domokos Pál Péter 362
 Domonkovic Adalbert 11
 Donászy Magda 439
 Dolinay Gyula 344
 Dorffmaister István 116
 Dorlandus 22
 Dosziádisz 124
 Dózsa György 188
 Döbrentei Gábor 383
 Dörnyei Sándor 317, 320–321, 324, 483–484

- Dörre Tivadar 345
 Draganu, Nicolai 149
 Drakul, Vlad (havasalföldi vajda) 194
 Draskovics György 11
 Dreiser, Theodor 60
 Drexel, Jeremias 13, 23
 Dugonics András 168, 175
 Duhr, B. 20
 Dukkon Ágnes 247–248
 Dulácska Géza 344
 Dumas, Alexandre 457
 Duranti, Guillelmus 136, 140
 Duras 97–98
 Dusi Jakab 130
 Duttonhofer 338
 Dürer, Albrecht ifj. 462
 Dürrenmatt, neviedrich 75
 Dyck, Antonius van 387

 Eberhard, A. G. 346
 Eboriensis, Andreas Lusitanus 467
 Eckhardt Sándor 193
 Ecsedy Judit, V. 146–166, 433, 437, 483, 489–490
 Egede János 343
 Egger Vilmos 103
 Eichmann, Adolf 419–423
 Elek Márton 442, 444–445
 Eljahu, Mishagi 424
 Eliot, T. S. 60–61
 Előd István 280, 283
 Enault István 180
 Endrényi Imre 108, 112–114
 Endrényi Lajos 113
 Engel Adolf 108–109
 Engel Ella I. Kauntzné
 Engel János Keresztély 98
 Engelgrave 23
 Engels, Friedrich 298, 301
 Enzensberger, Hans Magnus 83
 Enyedi Sándor 94–102, 441–450
 Enyvvári Jenő 54, 62–63
 Eötvös József 362, 385
 Eötvös Károly Lajos 345
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 244, 332–333
 Erdei Klára 122–124
 Erdélyi Gyula 181
 Erdélyi Ilona, T. 383–403
 Erdélyi János 383–403
 Erdélyi László 431
 Erdélyi Zsigmond 135

 Erdész Ádám 359–360
 Erdő Péter 251, 263–278
 Erdődy Gábor 115
 Ernhoffer, Sigismund 252
 Ertsei Dániel 379
 Erzsébet, Szent 358, 462
 Estei Hippolit 266–268, 272
 Estók János 248
 Estreicher, Karol 201
 Esztergomi János 143
 Eszterházy Antal 340
 Eubel, Conradus 196
 Evola, Giulio 62
 Ewald 425

 Faber 23
 Faber, Petrus 335
 Fábri Anna 363
 Fábri Kapisztrán 136–137, 140
 Fáji J. Béla 345
 Falk Miksa 227–228
 Fanghné Gyűjtő Izabella 209, 211
 Farkas Gábor 231–232
 Farkas Gyula 229
 Farkas József 136–137
 Fedák Sári 367
 Feder 377
 Feger, Theobald 463
 Fehér Katalin 103–106, 337–339, 373–382
 Féja Géza 351
 Fejér G. 425
 Fejérpataki László 132
 Fejes István 350
 Fekete Csaba 231
 Fekete János 441
 Fekete Sándor 352
 Fellenberg Emmanuel 104
 Fenicki, Franciscus Stanislaus 12
 Fenner, Dudley 434
 Fényes Elek 451
 Fenyő István 347–353, 384
 Ferdinánd, I. (magyar király) 132, 327–328, 330, 438
 Ferdinánd, II. (magyar király) 438
 Ferdinánd, III. (magyar király) 438
 Ferenc, Szent (Assisi) 358–359
 Ferenc, Szent (Szalézi) 12–13
 Ferenc, I. (magyar király) 175–176
 Ferenc József (magyar király) 292

- Ferencz József (püspök) 206–207, 209, 211, 213–214
 Ferencz József, ifj. 208
 Ferenczy Géza 206–207, 316
 Ferenczy János 362–364
 Fernow, Carl Ludwig 395
 Ferro, G. M. 93
 Ferselius 23
 Fertsek Elza 70
 Festetics György 99
 Festetics János 449–450
 Festetics Károly Albert 227
 Fésüs György 345
 Feszty Árpád 181
 Feuchtersleben, Ernst von 227
 Fikker János 214
 Fináczy Ernő 280
 Findura Imre 40
 Fischer Aladár 218
 Fischer N. 425
 Fitz Jenő 316, 320
 Fitz József 195, 199
 Flach Ruppert 11
 Flavigny grófné 343
 Flavius, Josephus 423–424, 426
 Flodr, Miroslav 256
 Flygare-Carlen 456
 Fodor Ferenc 46, 49–50
 Fodor Gerzson 287
 Fodor Józsa I. Ottava Ingácné
 Fodor József 343
 Fodor Lajos 343
 Fodor Riza 79
 Fógel József 197
 Fogelmark, Staffan 490–492
 Fónagy Iván 70
 Forgách Miklós 42, 44
 Forseus (püspök) 358
 Fox, Joannes 438–439
 Földesi Ferenc 232, 235–238
 Földi János 287–288
 Földvári Sándor 121–122
 Franciscus Ossmanus von Alkmaar 240
 Frank, Herbert 124
 Frankenburg Adolf 227
 Frankl, Ludwig August 227
 Freiligrath, Ferdinand 227
 Fricke, Cornelia 241
 Friebeisz Ferenc 179
 Fried István 225, 247, 366–367
 Fries, gr. 42
 Frigyes, III. (német-római császár) 462
 Frigyes, pfalzi 91–92
 Fritsch, Erich 49–50
 Frobenius 62
 Froeschlé-Chopard, M.–H. 14
 Fröhlich Jakob 11
 Fucker András 49
 Fugger 368
 Fügedi Erik 194
 Fülep Katalin 252
 Füsü Pius 11
 Füssy J. (könyvnyomda) 214
 Füssy Tamás 344
 Fűves Ödön 355
 Gaál György 454, 456
 Gaál Endre 108, 112
 Gaál Mózes 345–346
 Gábor Iván 490
 Gabriel Astrik, L. 131, 239–240
 Gacák, Mihail 246
 Gácsi Hedvig 231
 Gajtók István 24
 Gál Kelemen 93, 207–208
 Gál Mária 210
 Galavics Géza 131, 232
 Gálfi Lőrinc 207
 Galli, Joh. 336
 Gallus (ciszter apát) 140
 Gámán János (könyvnyomda) 209–211
 Gara János 137–138
 Garády Sándor 464, 467
 Garamvölgyi Ernőné 489–490
 García y García, Antonio 263–264, 271
 Gárdonyi Albert 204
 Gárdonyi Géza 348, 350, 367
 Garlepp, Bruno 345
 Gaudenzi, Augusto 432
 Gaufrédus, Babion 255–260
 Gavrilovič, Milorad 367
 Gazzaniga, P. M. 244
 Gelei Gáspár 91
 Geleji Katona István 149, 155–156, 162–164
 Gellért, Szent 249, 357, 462
 Gellértfi János I. Aranyasi Gellértfi János
 Georgievics 22
 Georgius de Bewlkez 144
 Georgius de Hungaria 22
 Geréb-család 143

- Geréb Ferenc 143
 Geréb László 143, 196
 Geréb Mátyás 143
 Geréb Péter 143
 Geréb Zsigmond 211
 Geréby György 364–355
 Gerézdi Rabán 358
 Gergely, Szent, Nagy 22
 Gerhardus-nyomda 334
 Gerhardus, Johannes 334, 337
 Geric József 248, 430–433
 Gerő Gyula 322
 Gerő Helén 70
 Gersdorf, Wilhelmine 455, 457
 Gertrud, Szent 22
 Gervasius Wain v. Memmingen 240
 Gessner, S. 454
 Ghenadie, II. (gyulafehérvári metropolita) 150,
 155–156, 162–163
 Giesswein Sándor 243
 Gillemot Katalin I. Szász Károlyné
 Giunta, Lucantonio 201–202
 Gizella (magyar királyné) 461
 Gladstone, William Ewart 294
 Glatz Eduárd 228
 Glebkovics, Ivan 147
 Glorieux, P. 239, 255
 Goethe, Johann Wolfgang 82, 387, 393–399, 401,
 426
 Gogd, Urbanus 138
 Goldmann, Lucien 280
 Goldperger János 12
 Goluszka, Malgorzata 484
 Gomarus 332
 Goodwin, Jacques Ignace 12
 Gottschalk, Heinrich 343
 Gottsched, Johann Christoph 169
 Göböl Gáspár 284–285
 Gódiánus, Georgius 94
 Gömöri György 88–92, 330–332, 433–435
 Gönczi János 91
 Görgényi Ottóné 66
 Görög Demeter 45
 Gött-család 229
 Graetz 425
 Graff, Andreas 124
 Gräffer, Franz 38
 Gragger Róbert 224, 229
 Grazdanovity-Pajity, M. 356
 Green, Everett 346
 Gregorius de Ostropatak 144
 Gregorius de Zakachj 144
 Greguss Ágost 385
 Gretser, Jacobus 251
 Griffenfeld, Per 94
 Grigorjev 410
 Grillparzer, Franz 83
 Grisellini, Franz 45, 49
 Groneberg, Simon 332
 Grotius, Hugo 424
 Gruber Károly 136
 Grundmann, J. 345
 Grüll Tibor 232–233
 Grün, Anastasius 227
 Grün-nyomda 108
 Guénon, René 61–62
 Gulyás Pál 149, 195
 Gutzkow, Karl 227
 Gvadányi József 449
 Gvidó Béla 213
 Gyallay Pap Zsigmond 214
 Gyulai Farkas 437
 Gyarmathi Sámuel 102
 Gyóni Vazul 91
 Gyöngyösi Balázs 130
 Gyöngyösi Gergely 357
 Gyöngyösi Imre 130
 Gyöngyösi István 447
 Gyöngyösi János 138, 174
 Gyöngyösi Nándor 310
 Gyöngyösi Sándor 136, 139–140
 Gyöngyösi Új János 139
 Györffy György 466
 Gyórfi István 209
 György, Szent 358
 György pap 155
 Győri Imre 144
 Győry Vilmos 344
 Gyújtó Izabella I. Fanghné Gyújtó Izabella
 Gyula II. (pápa) 389
 Gyulai Pál 56, 178, 191, 348, 350, 402
 Gyulai Sámuel 448
 Gyulay Lajos 198
 Gyulay László 345–346
 Habán Mihály 59, 64
 Habermann Gusztáv 107–108
 Hacker Béla 218–219, 224
 Hackländer 457

- Hagelweide, Gert 242
 Hahn, Georg 346
 Hahn István 422
 Haiman György 359–360, 483
 Hajdu Elemérné, Malán Magda 313–314, 316
 Hajdú Henrik 69
 Hajdú Lajos I. Keszi Hajdú Lajos
 Hajnal István 253
 Hajnóci R. József 51, 53
 Hajtó Zsófia, B. 350–351
 Halász Anna, H. 458
 Halász Margit 116
 Halden, E. 345
 Haller Antal 449–450
 Haller, Joannes 330
 Háló Kováts József 281, 283, 285–289
 Haman, Johann (nyomdász) 195
 Hamann de Landoia, Joannes 199
 Hammerstein 39
 Hamvas Béla 57–72
 Hamvas József 56
 Hamvas Magdolna 57
 Hanskarl Erzsébet 54, 70
 Haraszti Éva, h. 293, 296
 Harcourt, Marie D' 256
 Hartai László 312
 Hartmann, Adam 439
 Hatvani Imre 107
 Hauser Gábor 118–120
 Heckel István 203
 Heckenast Gusztáv 227, 454
 Heckenast (könyvkiadó) 228
 Héderváry Lőrinc 358
 Heerbrandt, Jacob 252
 Hegedűs, A. 358
 Hegedűs és Sándor Könyvkereskedés 333
 Hegel, Georg Friedrich 392, 394, 397, 399–401
 Heillinger János 11
 Heine, Heinrich 227
 Heinemann, L. 430
 Heinrich Gusztáv 229, 343
 Héjjas Eszter 118–120
 Hell Miksa 40
 Heller Zélig 422
 Hellmar, Antonius 440
 Heltai János 483
 Heltai Jenő 367
 Helvetius, Claude Adrien 226
 Hemingway, Ernest 60
 Henrik, II., Szent (német–római császár) 461
 Henrik, Magyar fia (comes) 192
 Henter Antal 442, 445
 Henszlmann Imre 228, 383–403
 Hérakleitosz 60
 Herczeg Ferenc 184–185
 Herczegh György 136, 139
 Herder, Johann Gottfried 226, 341, 395, 422, 426
 Herepei János 92, 149, 434
 Hermán József 12
 Hermann Ottóné 346
 Herner János 131, 231–233
 Herolt 23
 Hertzig, Franciscus 12
 Hervey 284
 Herwegh, Georg 227
 Hevenesi Gábor 9–11, 23
 Hevesi József 188
 Heyne, Christian Gottlob 172
 Hickel, J. Karl 227
 Higgins, Dick 124–125
 Hildebert de Lavardin 258
 Hirsch, August 94
 Hirsch Nelli, R. 346
 Hirt, Georgius 349–395, 399, 401
 Hladky Vendel 54
 Hlatky Vince 54, 64
 Hochmeister, Martin 202, 226
 Hodinka Antal 121–122
 Hodoş, Nerva 146, 151, 154–155
 Hoffman, Richard C. 430
 Hoffmann, Franz 344–346
 Hoffmann, W. 345
 Hogarth, William 388
 Holbein, Hans 387
 Holdházy János 243
 Holk, gr. 38
 Holl Béla 10, 194, 198, 234, 483
 Holló Szilvia 342–346
 Hollstein, Friedrich Wilhelm Heinrich 325
 Holtzer Dániel 218–219
 Holzmann, Michael 201
 Homérosz 454, 456
 Homonnai György 365
 Hopp Lajos 245–248
 Horányi Elek 43, 173, 436–440
 Horatius, Quintus Flaccus 247, 447
 Horkay László 383–403
 Horn, Julius 426
 Hornpostel 44, 46
 Horthy Miklós 411, 416

- Horvát István 200, 362–364
 Horváth Antal Tibor 130
 Horváth Henrik 464, 467
 Horváth János 84, 193
 Horváth János, ifj. 358, 431
 Horváth Kálmán I. Petrichevich Horváth Kálmán
 Horváth Mária I. Kósáné Horváth Mária
 Horváth Mihály 426
 Horváth Terézia 37–53
 Horváth Viktor 307, 321, 324
 Horváth Zsigmond I. Szalabéri Horváth Zsigmond
 Horváth Lukács Borbála 366
 Horváti János 139
 Hosemann, Theodor 344
 Höck Károly 11
 Höger, J. 343
 Hőgye István 234
 Hölderlin, Johann Christian Friedrich 82
 Hrabanus Maurus 124
 Hrenkó Pál 44
 Hubay Ilona 195, 200, 327–328, 465, 485
 Hugó Károly 227
 Hugo Ripelin de Argentina 133
 Hugo de Sancto Caro 134
 Hugo de Sancto Victore 22
 Huizinga, Johan 61–62
 Hunfalvy Pál 229
 Hunyadi János 462
 Hunyadi Székely Mátyás 433
 Hunyady Ferencz 449
 Husz János 88
 Huszár Gál 458, 483
 Huszár Károly 343
 Huxley, Aldous 60
 Huzsvik György 354
- Iancu, Avram 106
 Iffland, A. W. 454
 Ignác, Szent (Loyolai) 123
 Illei, Joannes Baptista 441
 Illés Béla 410
 Illésy János 443
 Illyés István 12
 Imperato, Ferrante 93
 Imre, Szent 325, 327–328, 461
 Ince, III. (pápa) 22
 Incze Sándor 183
 Intorp, L. 19
 Ipolyi Arnold 365–366
 Istóczy Győző 427
- István, I., Szent (magyar király) 40, 325, 327, 357–358, 461
 Iván László 214
 Iványi Sándor 143
 Ivo, Chartres-i 256–257, 259
- Jablonkay Gábor 18
 Jacobus Philippus de Bergamo 461
 Jacobus de Gruytrode 134
 Jäger, Wolfgang 48
 Jajczay János 65
 Jakab, Szent 23
 Jakab Elek 208
 Jaklin Balázs 11
 Jakó Klára 231
 Jakó Zsigmond 151, 193, 213, 265
 Jakov ben Aser 428
 Jaksity Iván 355
 Jakubovich Emil 194
 James, G. P. R. 456–457
 James, J. John 239
 Jancsó Elemér 94–95, 442–444
 Jánki János 91
 Jankovics József 364–366, 437, 440
 Janny-család 342
 Janny Géza 342
 Janny Gizella 342
 Janny Gyula, ifj. 342
 Janny Gyula, id. 342
 Janny József 342
 János, Szent (Aranyszájú) 22
 János, Szent (Kapisztrán) 188
 János fráter 136
 János, I., Szapolyai (magyar király) 193, 330
 János István 120
 Jánosi Béla 384, 390, 392
 Jánossi Miklós 11
 Jansenius, C. (püspök) 279, 287
 Janus Pannonius 124, 307
 Jarisch, H. Anton 217, 344
 Jaspers, Karl 62
 Jászberényi Tamás 11
 Jeffers, Robinson 60
 Jenei Mihály 91
 Jeromos, Szent 22
 Jessenius György 438
 Jha, Kalanath 124
 Jóború Magda 75
 Jodál Gábor (könyvnyomda) 211
 Johannes de Athya 144

- Johannes de Verdena 135
 Johannides, Jacobus 337
 Jókai Mór 367, 342, 346
 Jonghen 23
 Jorest, Ilia 150–151, 162, 164
 Jósika Miklós 454, 456
 Jost 425
 Józán Miklós 213
 Józsa Géza 344
 József, II. (magyar király) 5, 43, 50, 171, 226, 285, 307, 340, 377
 József nádor 46
 József Farkas 352
 Joyce, James 60, 80
 Jöcher, Cristian Gottlieb 199, 205
 Juhász Gyula 188
 Juhász István 149, 155–156, 163
 Juhász Miklós 20
 Juhász Péter I. Melius Juhász Péter
 Julianus barát 357
 Jung, C. G. 62
 Junker, Christian 50
 Jurisics Miklós 485
 Justus de Palma Florentini (álnév) I. Pósházi János
 Kabdebó Tamás 294
 Kácskovics Bálint 441
 Kádár Judit 292–305
 Käfer István 460
 Kakas János 465–466
 Kalanath Jha I. Jha, Kalanath
 Káldi György 116
 Kállai Gyula 408
 Kállai Sámuel 91
 Kállay Albert 108, 112
 Kallimakhosz, (Callimachus) 62, 124
 Kálmán (magyar király) 357
 Kalmár Gyula 65
 Kálnai Mihály 91
 Kálvin János 92, 123, 364–365
 Kamarásné Kézdi Ágnes 458
 Kammermeister, Sebastian 461
 Kant, Immanuel 379, 382
 Kanyaró Ferencz 208
 Kapisztrán János I. János, Szent
 Kaplayné Shey Ilona 207
 Káplány Géza 309
 Kaposvári Gyula 316
 Karácsonyi Béla 135, 232–233
 Karácsonyi János 130–139, 142–143, 198
 Kardos 312
 Karinthy Frigyes 189
 Kármán József 170, 174
 Káro József 428
 Károli Gáspár 427
 Károly, II. (magyar király) 462
 Károly Amy 64
 Károlyi Sz. István 91
 Karvalics Z. László 404–418
 Kasza Balázs 139
 Kátai Miklósné 54
 Katalin, Szent (Sienai) 116
 Katona András 248
 Katona Imre 246
 Katona István I. Geleji Katona István
 Katona Tünde 213
 Kaufmann Dávid 426
 Kauntzné Engel Ella 208
 Kazenberger, Kilian 12
 Kazinczy-család 234
 Kazinczy Ferenc 47, 168, 173–174, 234, 287–288, 441, 443
 Kaym, Urban 201–202, 330, 466
 Keglevits György 449–450
 Kéki Béla 360–361
 Kelecsényi János 384, 390
 Kelemen, IX. (pápa) 279
 Kelemen fráter 137
 Kelemen Lajos 208
 Kelényi B. Ottó 65
 Kéler Gotfried 192
 Keller, Paulus 336
 Kemenes Egyed 124
 Kemény György 205
 Kemény János 437
 Kemény József 192–197, 197–205
 Kemény Katalin 68
 Kemény Simon 447
 Kemény G. Theresia 448
 Kemény Zsigmond 402
 Kempis Tamás 12–13, 22
 Kempowski 367
 Kende, S. 119
 Kendeffi János 450
 Kenderesi Ferenc 204
 Kenedics József 49
 Kénosi Tözsér János 232
 Kenyeres Ágnes 108
 Kerekes Ferenc 375

- Kerényi Károly 55, 38–59
 Keresztély, I. (választófejedelem) 330
 Keresztury Dezső 73–87, 351, 410
 Keresztury Dezsőné 74, 80, 84–85
 Keresztury József 340
 Kéri Aranka 442
 Kertész Gyula 486–487
 Keserű Bálint 131, 145, 231–232, 332, 487
 Keszi Imre 70
 Keszi Hajdú Lajos 289
 Ketskeméti K. György 91
 Keveházi Katalin 132–133, 135, 139, 231–233, 330
 Keym, Urbanus I. Kaym, U.
 Keyserling, Hermann von 61–62
 Kézai Simon 430–433
 Kézdi Ágnes I. Kamarásné Kézdi Ágnes
 Kierkegaard, Soren 62
 Kilián István 120–121, 124–125, 244–245, 247–248
 Kind, Helmut 199
 Kiprijan atya 354
 Király György 351
 Király István 416
 Király János 139–140
 Kis Adalbert 137
 Kis Józsefné 489–490
 Kisfaludi F. Urbán 91
 Kisfaludy Károly 343
 Kiss Ágnes 210
 Kiss Elek 207–209, 211, 215
 Kiss János 94–95, 97, 102
 Kiss Valdemár 346
 Klages, Ludwig 62
 Klaniczay Tibor 30, 94, 115, 118–120, 123, 194,
 232–233, 484, 486
 Klein, Hermann 227, 454
 Klein Samu (nyomda) 213
 Klinger, Antonius 424
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 174, 426
 Klose, Wolfgang 235–238
 Knapp Éva 3–36, 248
 Knauz, F. N. 200, 431
 Kner Imre 359
 Kobány Mihály 343
 Koberger, Anton 461, 463
 Kóbor Tamás 182
 Koch, Heinr. 346
 Kodály Zoltán 79–80, 84, 86, 347
 Kodolányi János 82
 Kohen, A. H. 422
 Kokas Károly 232–233, 487–489
 Kókay György 39, 115, 167–177, 206, 224, 234–235,
 339–342, 347, 348, 351, 383, 458, 484–486
 Koolb, G. 13
 Kollányi Ferenc 251
 Kollár Ádám 226
 Kolláth Mihály 286
 Kolombusz I. Colon, Fernard
 Kolping, Adolf 216–217
 Koltai Jenő 116
 Kominek Lénárd 11
 Komjáthi Mátyás 91–92
 Komjáthy Miklós 310–316–317
 Komjáti Demeter 144
 Konfuciusz, Kung Fu-ce 290
 Konrad von Halberstadt 116
 Koporsós István 144
 Korach Regina 384
 Korabinszky János Mátyás 37–53
 Korabinszky Máté János 43
 Kordován László 334
 Kornis Benedek 196
 Kornis Mihály 196–197
 Korompay H. János 383–403
 Korzenski, Johannes 433
 Kósáné Horváth Mária 233
 Kosáry Domokos 37, 39–40, 46–48, 52, 205
 Kossuth Lajos 228, 292–305
 Kosztolányi Dezső 189, 351, 357
 Kotsis Sámuel 442, 444
 Kotzebue, A. 454
 Kovachich Márton György 226, 341, 441
 Kovács György 185
 Kovács István I. Nagyajtai Kovács István
 Kovács János 49, 207
 Kovács József László 232
 Kovács Károly 49
 Kovács Lajos 208–209, 215
 Kovács Mária 54
 Kovács Máté 309
 Kovács Pál 458
 Kovács Péter 11, 196
 Kovács Sándor Iván 118–120
 Kovács Zsuzsanna 483
 Kovácsi Antal 207
 Kovacsics József 48
 Kovatsik, Joh. 336
 Kozma Flóra I. Perczelnél Kozma Flóra
 Kozma Vazul 180
 Kőhalmi Béla 69, 308, 311–317, 320–322
 Kőhegyi Mihály 359–360

- Köhler, August 343
 Kölcsey Ferenc 394, 398
 Kölesy Vincze Károly 455
 Könyves Tóth Kálmán 65
 Körmendi Kinga 242–243, 244, 251
 Körösi A. Pál 91
 Körösi P. István 91
 Kővári Jakab 209
 Kőváry László 208
 Kövendi Dénes 59
 Kraus József 11
 Kray Pál 49
 Kriedemann, Theresa 333–337
 Kristóf György 205
 Krisztity, Daniel 355
 Kriza János 206–207
 Krleža, Miroslav 366
 Krman Dániel 334–337
 Krobot János 379
 Kromayer, M. Joh. 423
 Krúdy Gyula 188–189
 Kubinyi András 466
 Kulcsár Adorján 458
 Kulcsár György 231
 Kulcsár Péter 232, 488
 Kulinyi Zsigmond 107
 Kultsár István 363
 Kumorovitz L. Bernát 196
 Kunotovics, Ivan 147
 Kuntár Lajos 459
 Kurras, Lotte 237–238
 Kurz, Heinrich 397
 Kuun Géza 208
 Kuzsinszky Bálint 463–465
 Küllös Imola 245–248
 Kürthy Emil 345
 Kryrianides Demetrios 355

 Labsánszky János 12
 Lacaita, Jacobo Philippo 432
 Laczkó Géza 351
 Ladányi Erzsébet 248
 Laddey, Emma 346
 Ladislaides, Mathias 336
 Ladiver, Elias 335
 Ladmóczy István 439
 Lajos, II., (magyar király) 327, 329, 438
 Lajos, IX. Szent (francia király) 239
 Lakatos Éva 178–191, 205
 Lakits Vendel 343

 Laky Demeter 343
 Lamatsch Sándor 65–66
 Lamprecht, A. 13
 Láncki Sebestyén 139
 Landberger 22
 Landerer (könyvkiadó) 228
 Landerer-nyomda 441
 Landerer Mihály 39
 Landerer, Leopold 441
 Landes, Joseph 453
 Langi Mihály 124
 Langley, Joseph 434
 Lanij, Daniel 336
 Lanij, Elias 336
 Lányi György 124
 Laselve 23
 Laskai Osvát 357, 465
 László, I., Szent (magyar király) 192, 325, 327, 357–358, 462
 László, V. (Posthumus) 462
 László, Nápolyi (magyar trónörökös) 462
 László Boriska I. Wix Györgyné
 Latzkovits Miklós 231
 Laube, Heinrich Rudolf 227
 Lauffer Vilmos 343
 Lawrence, D. H. 60
 Lázár (szerb fejedelem) 353
 Lázár István Dávid 231
 Ledru-Rollin, Alexandre Auguste 298–300, 302
 Légrádi testvérek nyomdája 114
 Leibici Márton 257
 Lengyel András 107–114, 218–224
 Lengyel Lajos 359
 Lengyel Miklós 217–218
 Leó, I., Szent, Nagy (pápa) 22, 461
 Leó, X. (pápa) 389
 Leonardi da Vinci 391
 Lepage Lajos (könyvnyomda) 209
 Leopold Antal 325
 Lepsényi István 124
 Lessing, Gotthold Ephraim 395, 398, 426–427
 Lessius 365
 Létay Ida I. Nagy Károlyné
 Levaković, Rafael 147
 Lévy József 489
 Leydecker, Melchior 287
 Liechtenstein, Petrus (nyomdász) 202–203
 Ligeti Jenő 218–224
 Lightforts, Joannes 424
 Lillenthal, Michael 235

- Linehan, Peter 432
 Lipót, I. (magyar király) 354, 438
 Lipovcsich Jeromos 11
 Lippai János I. Thállyai Lippai J.
 Lippay György 11
 Lippeloo 23
 Listi-család 118
 Liszt Ferenc 367
 Lobkovitz Popel Éva 433
 Lochner János 244
 Lohner, Tobias 12
 Longai, Joh. 336
 Lonicerus 22
 Losonczy András 134, 144
 Losonczy Miklós 135, 138, 144
 Losontzi István 234
 Loth (bibliai) 261
 Lonkares, Kyrillos 156
 Lovas Ambrus 137
 Lowmann, Moses 424
 Lőcsei János 144
 Löffler Andor 218–219
 Lőkös Zoltán 219
 Lőrinczi István 211
 Lőrinczi László 214
 Lőrinczi Mihály 214
 Lőrinczy Dénes 209, 215
 Lőrinczy Géza 215
 Löwinger Sámuel 422
 Lucanus, M. A. 139
 Lucas Coronensis 483
 Lucas a S. Nicolao 11
 Lugosi József 379
 Luini, Bernardino 391
 Lukács (clericus) 144
 Lukács Borbála I. Horváth Lukács Borbála
 Lukács György 70, 351
 Lukács Pál 343–344
 Lukácsy Sándor 384
 Lupu, Vasile (moldovai fejedelem) 146–148, 164
 Luther Márton 88, 123, 235, 329, 335, 364–365, 428
 Luttenberger Ágost 343
 Lycosthenes 23
 Lyse, I. P. 456
- MacCarthy-Reagh 368
 Macedoneanul, Meletie I. Makedonski, Meletios
 Maconius Mytenus, Johannes 88–92
 Macpherson, James 197
 Madách Imre 82
- Madas Edit 239–240, 249–262, 357–359
 Máder Béla 232
 Madzsar Imre 432
 Maeterlinck, Maurice 85
 Maffei 22–23
 Mágócsi János 130
 Mágóri-Vargha Béla 86
 Magyar Mihály 459
 Magyarországi György (domonkos barát) 194
 Maiemon, Mosis I. Maimuni
 Mailáth János 227
 Maimonidesz I. Maimuni
 Maimuni, Mose 423, 426, 428
 Makedonski, Meletics (nyomdász) 147, 150, 164
 Makkai László 360, 362
 Makowsky (Macovius) Johannes 88, 92
 Malán Kinga I. Hajdú Elemérné
 Maliecki, Marian 484
 Malot, Hector 343
 Mályusz Elemér 192–197, 198–200, 204, 265, 270
 Mann Miklós 248
 Mano-Ziszi, K. 356
 Márai Sándor 351
 Marchesinus, J. 139
 Marconnay Tibor 65
 Mareş, Alexandru 155, 161–162
 Margalits Ede 355
 Margit, Szent 358
 Mária, Szűz 18, 23, 27, 254, 325, 327
 Mária Terézia (magyar királynő) 121–122, 169, 225
 Mark, Thomas (álnév: Hamvas Béla)
 Marosi Márton 211
 Maróthi György 447
 Maróthy János 143
 Marsigli, Luigi Ferdinando 467
 Martinus z Dražova, Samuel 88–92
 Martinovics Ignác 442
 Marton István 106
 Márton, Szent 358
 Márton Áron 362
 Marx, Karl 298, 301
 Máté Ernő (nyomda) 213–214
 Máthé Lajos, ifj. 211
 Máthé Sándor 211–212, 214
 Mátrai László 61, 308, 323
 Matthias, Carl 345
 Matthias Paulinus, Pludentinus Rhetus 204
 Mátyás, I., (magyar király) 143, 188, 192, 307, 461–463
 Mazal, Ottó 233

- Mazilu, Dan Horia 156
 Mazzini, Giovine 293, 301
 Maxai Öse Péter 91
 Mayne-Reid 345
 Mechtild, Szent 22
 Megerle, Johann Georg 192
 Melanchton, Philipp 235, 330
 Melczer Jakab 455
 Melius Juhász Péter 490
 Melzer, Philip 251–252
 Mencsik Ferdinánd 88
 Mendelssohn, Moses 427
 Mengs, Rafael 389, 391
 Mercurius (álnév) I. Tsizi (Csizi) István
 Merezskovszkij, Dmitrij Szergejevics 62
 Mészáros Ferenc 451
 Mészáros Ignác 175
 Mészáros István 245
 Meszlényi Ilona I. Ambrozovics Meszlényi Ilona
 Mezei Márta 120
 Mezey László 250, 265, 268, 466
 Mező Krisztina I. Simai Mező Krisztina
 Mezőlaki Miklós 92
 Meyer, Horst 241
 Michael, I. D. 424
 Migazzi Antal Kristóf 244
 Mihail 354
 Mihály Ferenc 451
 Mikes Kelemen 193
 Miklós Andor 63
 Miklós Ödön 434
 Mikó-család 193
 Mikó Imre 193, 214
 Mikó János (zsögödi) 434–435
 Mikoviny Sámuel 49–50
 Miksa, I. (magyar király) 438
 Mikszáth Kálmán 342, 346, 367
 Miller, J. 8
 Miller, Peter 38
 Milotai Nyilas István 483
 Minárik, Jozef 247
 Mindszenti Gábor 193–194, 198–199
 Mindszenti Gedeon 217
 Mindszenti Sámuel 102
 Miner, Dorothy 490
 Miskei György 140, 142
 Miskolczi Péter 91
 Miskolczi P. György 91
 Misztótfalusi Kis Miklós 359
 Mitrovics Gyula 384
 Mogila, Petru (kijevi metropolista) 147–148
 Mohácsi Tamás 133, 144
 Moldavenin, Philip 146
 Molnár Ambrus 247
 Molnár Borbála 443, 449
 Molnár Ferenc 351
 Molnár Gergely 124
 Molnár János 173
 Molnár Kálmán 211
 Molnos Lajos 210
 Monok István 118–120, 132–133, 135, 139, 145,
 213–233, 487
 Monostory Klára 73–87
 Montedegol Albert Ferenc 217
 Mónus Imre 450–459
 Móra Ferenc 189, 351
 Móré Fülöp I. Csulai Móré Fülöp
 Morgenstern, Christian 82
 Mórícz Zsigmond 189, 351
 Moriz, Paul 345
 Mosch Lukács 124
 Motuz Máttyás 333–337
 Movila, Petru (kijevi metropolita) 156
 Möller, Martin 433
 Mráz, Joannes 441
 Mudrony Márton 124
 Mulich György 11
 Mullau, E. 8
 Murad, II. (szultán) 194
 Murarius, Antonius 204–205
 Murray, Charles 303
 Musart, Charles 12–13
 Muszka Ibolya Éva 205–216
 Müert, Johannes 200
 Mühlbeck Károly 346
 Müller, H. 343
 Müller Ignác 50
 Münzer, Hieronymus 462
 Nadasdi Bálint 132–133, 140, 144
 Nadasdi Tamás 144
 Nádasi János 9–11
 Nagy András 362
 Nagy Bálint (könyvnyomda) 215
 Nagy Ferenc 408
 Nagy Ignác 180
 Nagy Iván 193, 196
 Nagy Károlyné Létay Ida 411
 Nagy Lajos (1897–1946, múzeológus) 467
 Nagy Lajos 207, 209–210, 351

- Nagy László 213
 Nagy Miklós 348
 Nagy Ödön 362
 Nagy Sámuel 287
 Nagy Sándor (macedón király) 386–387 I. Sándor
 Nagy Sándor (lapszerkesztő) 107, 111
 Nagyajtai Kovács István 193
 Nagyszigethi Kálmán 443
 Nalácz József 193, 285
 Napóleon I., Bonaparte 426
 Napóleon, II. (reichstadti herceg) 180
 Napragy Demeter 244
 Násturel, Udrishte 156
 Nedeczky László 11
 Nektarics (szerzetes) 147
 Neményi 410
 Nemes Erzsébet 353–356
 Németh G. Béla 205, 384
 Németh Endre 65
 Németh S. Katalin 115, 484–486, 487–489
 Németh László 61, 86, 351, 360
 Németh Noémi 213
 Németh Péter 11
 Némethi Sámuel 439
 Neu, Andreas 46, 49
 Neumann A. 425
 Nicolaus de Alsentia 196–197, 199
 Nicolaus de Blony 139
 Nicolaus de Chethen 144
 Nicolaus, Johannes 424
 Nieder, Johannes 103
 Niemeyer, Chr. 377, 379, 382
 Nieremberg, Joannes Eusebius 12–13
 Nietzsche, Friedrich 62, 82
 Niles (jezsuita) 353
 Norbert, Szent 196
 Norssich, Imre 440
 Novákova, Julie 438
 Novalis Hardenberg, Friedrich Leopold von 361
 Novikova, A. M. 247
- Nyári Balázs 132
 Nyáry Zsigmondné 483
 Nyerges Judit 364–366
 Nyilas István I. Milotai Nyilas István
 Nyustai, Maria 337
- Obermüller Lipót 11
 Obernyik Károly 367
 Ocherland, Samuel 337
- Ocskany (?) 414
 Ocsovszky Pál 94–102
 Octavianus (római császár) 72
 Oehler (könyvnyomdász) 42
 Ofttendinger Károly 344
 Ojtozi Eszter 93–94, 122, 145, 332–333
 Oláh Géza 316
 Oláh Miklós 268
 Opre Tódor 246
 Optatianus, Porphyrius 124
 Orbán Balázs 193
 Orbán Lajos 211
 Orbókné Szent-iványi Ilona 214
 Ordódy János 11
 Ordódy Zsigmond 11
 Orlovsky Géza 118–120
 Ortega y Gasset, José 61–62
 Ortutay Gyula 310
 Osiminka András 11
 Osvát Ernő 63
 Osváth Béla 352
 Oszoly Kálmánné 66
 Osztern Rózsa 224
 Ottava-család 79
 Ottava Gábor 79
 Ottava Ignác 79
 Ottava Ignácné 79
 Ottlik György 230
 Oury, G. M. 258
 Ovidius, Publius Naso 247, 447
 Ozora Imre 194, 198
- Őse Péter I. Maxai Őse P.
 Őser-család 38
 Ötvös Ágoston 155, 162–164
 Ötvös Péter 231–232
- Pachoffer Ignác 12
 Padányi Bíró Márton 11
 Padeloup, A. M. 368
 Paep (pap) Johannes 202, 465
 Pais Dezső 84
 Pajeken, Fr. J. 345
 Pájer Antal 217
 Paksi Balázs 329
 Pál, Szent (Remete) 358
 Pál Ernő 354
 Pálffy-lányok 38
 Pálfi Márton 209
 Palitz 313

- Pálmay Ilka 367
 Palmerston 294–295, 297
 Palocsai György 124
 Pálóczi Horváth Ádám 287
 Pandelaert, Jacques 490
 Pannwitz Rudolf 62
 Paoli, Betty 227
 Pap Domokos 209
 Pap Mihály I. Szathmári Pap Mihály
 Pap Zsigmond I. Gyallay Pap Zsigmond
 Papacostea-Danielopolu, Cornelia 147, 149–150, 162
 Pápai István 285
 Pápai Páriz Ferenc 434, 447
 Papp József 408
 Papp L. 358
 Papp Miklós K. (nyomda) 207
 Párdányi Miklós 248
 Parhero, Samuele 424
 Parvus, Joannes 203
 Pascal, Blaise 280, 282–283, 287
 Passos, J. Dos 60
 Pásztói Barnabás 144
 Pásztor József 218–219, 224
 Pataki Imre 92
 Pataki Mihály 91
 Pataki Sámuel 435
 Pataki Vidor 130
 Paul, Jean 394–396, 398, 401
 Pauli, Gustav 325
 Paulus Diaconus 254
 Pavel, Eugen 150
 Pavercsik Ilona 483
 Pázmány Péter 170, 483
 Péczeli József 102, 175, 284, 287
 Pender Ferenc 66
 Perczelné Kozma Flóra 209, 211, 213
 Perczli József 244
 Perényi Ferenc 329
 Peresztegi Márton 136, 140
 Périn, Léonard 12
 Pestalozzi, Johann Heinrich 103–104
 Péter Gábor 409–410, 414
 Péter Lajos 208, 211
 Péter László 108, 219
 Peterdi János 137
 Péterffy Károly 251, 265–266, 268–269, 272
 Péterfi Dénes 207
 Péterfy Sándor 343
 Petersen, Carl 94
 Petőfi Sándor 124, 188, 217, 367, 402
 Petraskó Gergely 100
 Petrichevich Horváth Kálmán 208
 Petrik Géza 460
 Petrőczy István 334
 Petrőczy Kata Szidónia 334
 Petrus Damianus 22
 Petrus de Dresden 201
 Petrus de Palude 134, 140
 Petrus de Sampsona 270–271
 Petrus Lombardus 244
 Pétzeli József 447
 Peucerus, Casparus 488
 Peypus, Friedrich 204
 Pfeiffer, Mart. 335
 Pflaum, Jacob 466
 Philibertus (püspök) 358
 Phillips, Samuel 297
 Philippus de Croacia 144
 Philo (alexandriai) 427
 Piccolomini, Aeneas Sylvius I. Pius. II. (pápa)
 Pierer József 11
 Pilippen, Antonius 441
 Pinamonti, Joannes Petrus 12–13
 Pindaros 490
 Pintea, Grigore 246
 Pintér József 441
 Pintér Márta Zsuzsanna 244–245
 Piscator, Philipus Ludovicus 124
 Pius, II. (pápa) 22, 461
 Planck, Willy 346
 Platon 22, 282
 Plautus, Titus Maccius 23, 447
 Pletsch, Oscar 344
 Pleydenwurff, Wilhelm 461–463
 Plinius, Caecilius Secundus Caius 139, 143
 Poggi, Graf 344
 Pocsackij, Sofranije 148
 Podhorszky Lajos 395
 Poggendorf, Johann Christian 93
 Polák Márton 441
 Polgár Marianna 117
 Polius 22
 Pomarius Sámuel 124
 Ponori Thewrewk József 433
 Pontal, Odette 264, 270–271, 276
 Ponte, L. de 23
 Pop, Mihai 246
 Pope, Alexander 284–285
 Popel Éva I. Lobkovitz Popel Éva

- Popovics Dénes (Dionysius) 355
 Pósházi János 437
 Powys, J. C. 60
 Pozsár Annamária 232
 Pöschl Aranka I. Rozgonyiné Pöschl Aranka
 Pray György 196
 Prideaux, J. 424
 Prischwitz Mihály 200
 Prohászka Lajos 59
 Prócnay Sándor 443
 Przywara 62
 Pseudo-Albertus Magnus 133
 Pseudo-Bonaventura 136
 Pseudo-Hieronymus 136–137
 Pukánszky Béla 224, 227
 Pulszky Ferenc 228, 385
 Purkhart György 124
 Püski Sándor 411
- Quesnel, Paschasius 279, 287
- Raabe, Mechtild 485
 Raabe, Paul 241, 484
 Rabcsék András 12
 Rabutin de Bussy 435
 Racanin, Jerotej 354
 Racine, Jean 280, 287
 Racine, Louis 279–291
 Rác István 373–374, 381
 Rác Sámuel 11, 173
 Ráday-grófok 287
 Ráday Gedeon 287
 Ráday Pál 285
 Ráday Pál III. 286–287
 Raderus 23
 Radnóti Miklós 351
 Radó Polikárp 244
 Radó Vilmos 345
 Radossány László 11
 Radu, Nicolescu 246
 Radulphus, Cantuariensis 254, 256, 259
 Raffaello, Santi 387
 Raffail 354
 Raffai Irma 209, 211
 Ragazzoni, Teodoro 195
 Rajcsányi János 11
 Rajki György 144
 Rájnis József 173
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 234, 283,
 340, 435, 438
- Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 149–151,
 155, 163–164
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 437
 Rákosi Jenő 63
 Rákosi Mátyás 410
 Ramusio 22
 Ranoto, Antonio 204–205
 Ranschburg Jenő 466
 Ráskai Lea 358
 Rát Mátyás 39, 168, 172–173, 340–341
 Ráth Mór 343
 Raudbruck 463
 Ravasz László 62
 Regyep, Jelka 355
 Reich Károly 439
 Reichard Piroška 351
 Reintaler Severin 11
 Reizner János 107
 Rembolt, Berthtoldus 240
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 387
 Remenyik Zsigmond 63
 Reményiné Vida Erzsébet 317
 Remete László 61, 69, 419–429
 Renouard, Philippe 204
 Répássy Sándor 281
 Rétfalvi Gábor 117
 Reuss, R. 425
 Révai József 310
 Révai Miklós 168, 173–174, 363
 Révész Imre 333
 Révész Paula 346
 Reviczky János Ferenc 49
 Reynolds, R. L. 431
 Réz Henrik 224
 Rezi Elek 210
 Rhédeyné 290
 Rho 23
 Ribadeneira 23
 Richter 381
 Richter, Ludwig 344
 Richard, III. (angol király) 390
 Rickl József 450
 Ridderstad, C. F. 456
 Riesenberg, Peter 431–432
 Rilke, R. M. 60, 82
 Rimay János 485
 Ringelberg, Fortius Joachim 439
 Ripka Ferenc 56
 Ritoók Zsigmondné 437
 Robert de Sorbon 239

- Rochow 41
 Rogerius 357
 Róka János 11
 Rolewinck, W. 133
 Rómer Flóris 244
 Róna Béla 178–179, 191
 Rónay György 351
 Rosenheim 327
 Rosenthal Sámuel 227
 Rosignoli, Carolus Gregorius 12–13
 Rost Paschalis 11
 Rot Sándor 121
 Rotermund, Heinrich Wilhelm 202
 Roth R. 425
 Rothfeld Sámuel 228
 Rousseau, Jean Jacques 226, 338
 Rozgonyi János 344
 Rozgonyiné Pöschl Aranka 66
 Rózsa György 325, 440–441
 Rózsa Mária 224–230
 Rozsondai Marianne 367–369, 465–466, 483, 490–492
 Rubens, Pieter Pauwell 387, 393
 Rudolf (magyar király) 337, 438
 Rumi György 195–197, 199
 Rumi Károly György 41, 53, 227
 Rupe, Alanus de 22
 Ruppelt, Georg 484
 Ruschek Antal 346
 Russel, Bertrand 294
 Rustenfeld, Carolus Iosephus Fritz de 435
 Rücker, Elisabeth 463
 Rüstig, S. 344
- Saárváry István 11
 Sabinus, Georgius 204–205
 Sacon, Jacques-féle műhely 327
 Saint-Cyran 279
 Saintine, B. 180
 Sajgó Benedek 11
 Sajó Géza 130, 133–141, 195, 321, 465
 Salamon (király, őszövetségi) 24, 358
 Salamon Konrád 248
 Salánki György 91
 Salgó Ágnes, W. 466
 Salzmann, Christian G. 41, 343, 377, 381
 Samfalvi Orbán 137, 140
 Sandkus, Budkonis 240
 Sándor (Nagy) macedon uralk. 386–387
 Sándor István 173
- Sándor Lipót főherceg 443
 Sándor Pál 184
 Saphir Zsigmond 227
 Sárai András 91
 Sarbak Gábor 243–244
 Sarlóska Vince Ernő 59
 Sárvári Pál 375
 Sas Ede 181, 184
 Saur, Klaus G. 115, 486
 Sautter Zsigmond 18
 Savage Landor, Walter 296
 Scarabelli 432
 Schäfer-család 367–369
 Schäfer, Otto 367–369
 Schaller, Jakob 200–201
 Schauschek Árpád 384
 Schedel, Hartmann 460–463
 Schedius Lajos 95, 97, 99, 103, 226, 341
 Scheiber Sándor 420, 422
 Schelling, Friedrich W. J. 394, 398–399, 401
 Schier, Xystus Paul 192
 Schiller, Friedrich 343, 387–389, 391, 396, 400–401, 422, 426, 454, 456
 Schlegel, A. W. 388, 401
 Schlözer, August Ludwig 98, 172, 340–341
 Schmid Kristóf 343–344
 Schmidt J. F. 180
 Schneyer 255
 Schoen Arnold 467
 Schönsperger-nyomda 463
 Schöpflin Aladár 351
 Schreyer, Sebald 461
 Schulcz, Franciscus 441
 Schuler I. Sabinus Georgius
 Schulhof Károly 113
 Schultz Gyuláné 54
 Schulze-Schmidt, Bernhardine 364
 Schumacher, Tony 346
 Schwarz Katalin 463–467
 Schwartner Márton 45
 Schwarz, Gottfried 38–39
 Schwarz János 335, 337
 Schweitzer, Albert 62
 Scioppius, Gasparus 94
 Scribe, E. 454
 Scultetus, Severus 335
 Sceally, John-Lyons, Israel 48
 Seboltinus, Mátyás 138, 140
 Segesvári Lajos 434
 Segneri, Paulus 12–13

- Seiber Mária I. Keresztúry Dezsőné
 Seiber Mátyás 79–80
 Seidl, Johann Gabriel 227
 Seidler, Andrea 224
 Seidler, Wolfram 224
 Seifrid Gáspár 12
 Selley Béla 217
 Seneca, Lucius Annaeus 12–13, 22
 Seregély Emma 65–66
 Sessardiai Lénárd (könyvkiadó) 204–205
 Sesztov 62
 Sevcsenko 367
 Shakespeare, William 387–388, 390, 393, 396, 400–401, 454
 Shey Ilona I. Kaplayné Shey Ilona
 Sibrandus, Lubbert 88, 92
 Sigl Domokos 11
 Sigmond József 212
 Sík Sándor 351
 Sill Ferenc 116
 Silvester de Emeke 144
 Silvestry (Sylvester) szerzetes 149–150
 Simai Mező Krisztina 289
 Simándi János 91–92
 Simándi László 124
 Simándi Márton 144
 Simén Dániel 209, 214
 Simion, Ștefan 164
 Simon István, (Sz.) 219
 Simon László 408
 Simonchich Ince 11
 Simonescu, Dan 146, 155
 Simor Péter 100
 Sinai Miklós 332–333
 Singer Zsigmond 229
 Singrenius, Johannes 202
 Sinka István 351
 Sipos Gábor 233, 484–489
 Sipőcz (polgármester) 54
 Škarka, Antonia 438
 Skarnitzl, Joseph 452–454
 Smith, J. F. 456
 Smrtnik Benignus 11
 Sófalvi József 93–94
 Solger 401
 Sólyom László 406–407, 410, 414
 Soltész Zoltánné 129–145, 195, 321, 460–463, 465–466
 Somlyó Tóth Tibor 293
 Somogyi Ferenc 137
 Somogyi Károly 344
 Soós Imre 316
 Soós István 192, 196, 362–364
 Soós József 65
 Sophoklész 387
 Sophronics 22
 Sótér István 352, 384
 Spengler, Oswald 62
 Spielenberger Jónás 439
 Spielmann Mihály 233
 Spina, Alphonsus de 142
 Spinoza, Baruch 427
 Splenius, Elias 335
 Sretvizser Lajos 343
 Stampfel Károly 345
 Staud Géza 244–245, 248
 Stauder Mária 350–351
 Stein, A. 346
 Steinach, S. 425
 Stengel 23
 Stephens, A. 456
 Stevenson, Robert L. 342, 345
 Stickler, Alphonsi M. 264
 Stief Jenő (könyvnyomda) 209
 Stielly Károly 227
 Stobnica, Jan 201
 Stock János 265–267
 Stoeffler, Johannes 466
 Stoll Béla 244
 Storch, L. 455, 457
 Stöckelius, Leonhardus 335
 Strada 94
 Strauss, D. F. 427
 Streibig család 450
 Stempel, Gabriel 147
 Strobach, Hermann 247
 Sturm, Herbert 88
 Sturve 381
 Sue, E. 457
 Suger 258
 Sujánszky Antal 343
 Sulamit (őszösvetségi) 358
 Sirius 23
 Sükösd Mihály 352
 Swieten, Gottfried Van 43
 Swift, Jonathan 344
 Szabó András 116
 Szabó Antal 344–345
 Szabó Árpád 210

- Szabó Dávid I. Baróti Szabó Dávid
 Szabó Dávid I. Bartzafalvi Szabó Dávid
 Szabó Dezső 60, 76, 351
 Szabó Ede 64
 Szabó Enéh 233
 Szabó Ernő 54, 65
 Szabó Ferenc 282–283
 Szabó Géza I. Szentmártoni Szabó Géza
 Szabó György 244, 435
 Szabó Imre 11, 385
 Szabó János I. Váradi Szabó János
 Szabó Kálmán (könyvnyomda) 211
 Szabó Kálmánné (könyvnyomda) 211
 Szabó Károly 149, 193, 200, 329
 Szabó Lajos 59, 68
 Szabó László I. Szentjóni Szabó László
 Szabó Lilla 256
 Szabó Lőrinc 351
 Szabó Péter 248
 Szabó Sámuel, ifj. 214
 Szabó Zoltán 351
 Szabóky Adolf 216–217
 Szabolcsi Miklós 366
 Szabolcska Ferenc 311, 315, 320
 Szabolt Ferenc 11
 Szaucz Leó 175
 Szakál Ferenc 451
 Szalabéri Horváth Szigmond 449–450
 Szalai János I. Almási Szalai János
 Szalay Ágoston 194
 Szalay Károly 352
 Szalay László 194
 Szalkai Antal 442–443, 449–450
 Szalkai László 329
 Szalóki Sándor 136–137
 Szántó Konrád 280, 283
 Szász András 211
 Szász Béla 65
 Szász Dénes 213
 Szász Károly 65–66, 346
 Szász Károlyné 66
 Szászsebesi Névtelen I. Magyarországi György (domokos barát)
 Szathmári Imre 144
 Szathmári Pap Mihály 93
 Szapáry Pál 11
 Szapolyai János I. János, I., Szapolyai
 Szauder József 287–288
 Széchényi Ferenc 44–45, 52
 Széchényi István 398, 457
 Széchy Tamás 406
 Szecskó Károly 216–218
 Szécsy Dénes 266–268, 272
 Szegedi Benedek 135, 196
 Szegedi Erzsébet 136, 140
 Szegedi János 137–138, 140
 Szegedi Miklós 140
 Szegedi Pál 140
 Székely János 458
 Székely Márton 442–443, 446, 448
 Székely Máttyás I. Hunyadi Székely Máttyás
 Szekfű Gyula 63, 84, 195
 Szelepcsényi György 251
 Szelestei N. László 143, 231–233, 242, 244–245, 247, 483
 Szelevényi Pál 135
 Szelle Béla 459
 Szemczy (Szempczy) Mihály 91
 Szemerédi Mihály 136–137
 Szemléri György 91
 Szemlér Mihály 345
 Szemző Piroska 224, 459
 Szénási Lászlóné 465
 Szenci Kertész Ábrahám 437, 483
 Szenci Molnár Albert 92, 124, 439, 447, 483, 485
 Szende Katalin 232
 Szendy Károly 62
 Szenes Béla 189
 Szentgyörgyi Gelérd 287
 Szentgyörgyi József 96
 Szentirmai Sándor 265–267, 272
 Szent-Iványi Ilona I. Orbókné Szent-Iványi Ilona
 Szent-Iványi Sándor 208–209, 213
 Szentjóni Szabó László 168
 Szentkúthy Miklós 60–64
 Szentlőrinci György 144
 Szentmargay Ferenc 140
 Szentmártoni Kálmán 207
 Szentmártoni Szabó Géza 433
 Szentpáli Ferenc 246
 Szent-péteri Antal 91
 Szepessy Ignác 244
 Szepsi K. (Korotz) Gáspár 91
 Szepsi L. Pál 91
 Szerb Antalné 350
 Szerdahelyi György 11
 Szerdahelyi János 173
 Szerényi J. Jenő 218
 Szergejcsuk 405, 409–410
 Szigetih István 136–137

- Sziklay Jakab 217
 Szikszai András 91
 Szikszai Hellopaeus Bálint 488
 Szikszai István 91
 Szikszói Dakó Miklós 1. Dakó Miklós
 Szilágyi Ferenc 287
 Szilágyi Gábor 375
 Szilágyi István 117, 402
 Szilágyi Sámuel 284–285
 Szily János 115–117
 Szimmiász 124
 Szindik, R., N. 356
 Szinnyei József 93, 107, 142, 149, 217–218, 285, 333, 384, 442–443
 Szirányi Péter 451
 Szirmay Miklós 334–335, 337
 Szita József 84
 Szkiwrai, Georgius 337
 Szmotrickij, Meletij 122
 Szmrecsányi Marianne 66
 Szomaházy István 189
 Szomory Dezső 351
 Szorsa Mihály 10
 Szörényi László 248
 Sztojkovics Arzén 355
 Sztripszky Hiador 149–151, 153
 Szuromi Lajos 120
 Szűcs Jenő 430–433
 Szviridov (altábornagy) 410
 Szvorényi Mihály 265
- Tábor Béla 59, 68
 Taby Mihály 140–141
 Tacitus, Publius Cornelius 435
 Tagányi Károly 192–193, 195, 198
 Tahy Antal 345
 Takács József 308, 311–312
 Takács Péter 409, 414
 Taksony (magyar vezér) 461
 Tamás, Szent (Aquinói) 22, 139
 Tamási Áron 351, 361
 Tamási Mátyás 133, 140
 Tandori Dezső 400
 Tanera, Karl 345
 Tannenburgi Rózsa 343
 Tarack János 364
 Tarcsafalvy Albert 209
 Tardos Géza 65
 Tardy Lajos 194
 Tárkányi Béla 217
- Tarkovich 113
 Tarkovics Gergely 121
 Tarnai Andor 249, 435
 Tatai Mihály 144
 Tauber Izrael 425
 Taubmanus, Fridrich 332
 Taxonyi János 11, 18
 Tejfalvi Csiba Márton 91–92
 Telegdi Zsigmond 309–310
 Telekesi Török Bálint 337
 Telekesi Török István 337
 Teleki-család 99
 Teleki Domokos 95, 97–99, 101, 442
 Teleki Ferenc 94–95, 101–102
 Teleki Imre 442
 Teleki József 285
 Teleki László 333, 346
 Teleki Mihály 440
 Teleki Sámuel 94–95, 435–437, 442
 Teleki Sámuelné 99
 Temeskőzi Gergely 141
 Temesvári Pelbárt 23, 357, 465, 485
 Teodorescu, Mirela 154
 Terentius, Publius Terentius Afer 447
 Térey Gábor 325, 327
 Tergoveczy Modrovich Ignác 433
 Terrail, Ponson du 180
 Tersánszky Józsi Jenő 351
 Tersztyánszky Dániel 226
 Tersztyánszky János 11
 Tertina Mihály 340
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 22
 Thackeray, William Makepeace 426
 Thállyai Lippai János 91
 Theodorus de Ragazonibus de Asula 199
 Theokritosz 124
 Thienemann Tivadar 229
 Thim József 353
 Thomas de Cracovia 240
 Thomas, L. 345
 Thomasius, Christian 340
 Thompson, Maurice 345
 Thököly Imre (erdélyi fejedelem) 435, 440, 455, 457
 Thunann, Paul 344
 Thuroczy István (könyvnyomda) 214
 Thurzó Elek 132
 Thurzó Erzsébet 132
 Thurzó Zsigmond 134, 141
 Thury Etele 330, 332

- Thüri Sámuel 98
 Tibullus, Albius 447
 Tierney, Brian 432
 Tildy Zoltán 416
 Timár Árpád 386, 401
 Tintoretto, Jacopo Rubisti 387
 Tirinus 22
 Tódor Ildikó 348
 Toldy Ferenc 194–195, 227, 285, 383, 385
 Tolemei, Giambattista 12
 Tolnai Simon 181–183
 Tombor Tibor 411
 Tomori Pál 329
 Tompa Mihály 458
 Tonelli Sándor 189
 Tonk Sándor 232–233
 Tordai Zádor 246
 Torri, A. 432
 Tóth Árpád 351
 Tóth Imre 138, 141
 Tóth István (nyomdász) 216
 Tóth Kálmán I. Könyves Tóth Kálmán
 Tóth Péter 234
 Tóth Tibor I. Somlyói Tóth Tibor
 Townson, Robert 44, 52
 Töpfer 54
 Törő Györgyi, H. 348
 Török Bálint I. Telekesi Török Bálint
 Török István (szakíró) 93
 Török István (költő) 124
 Török István I. Telekesi Török István
 Törs Kálmán 345
 Tözsér János I. Kénosi Tözsér János
 Traianus, Marcus Ulpius (római császár) 387
 Trakl, Georg 82
 Trapp 377
 Trattner-nyomda 103
 Trefort Ágoston 228, 234
 Triolet, Elsa 75
 Trithemius (bencés apát) 22, 196
 Tromlitz, A. 457
 Tsizi (Csizi) István 442–443, 448–449
 Turóczi-Trostler József 9, 12, 229
 Tutsek Anna 184, 346
 Tuteurak, Thomas 336
 Tüskés Gábor 3, 6, 9, 14, 26, 122–124
 Twain, Mark 342, 345
 Tygurinus, Conradus Gebelius 204
 Tylkowski, Adalbertus 12–13
 Udvari István 121–122
 Új János I. Gyöngyösi Új János
 Újfalvi Imre 330–332
 Újlaki Imre 133–134, 139, 141, 144
 Újlaky Lőrinc 132
 Újlaki Mátyás 134, 141
 Ulászló, II. (magyar király) 197
 Ullmann, W. 432
 Unamuno 62
 Ungvári Tamás 352
 Ungváry Rudolf 205
 Ürmös József 209, 212
 Ürmösi Károly, ifj. 214
 Ürmösi Miklós 206
 Ürögdi Györgyné 313
 Útő Lajos 211, 213
 Vachott Kornélia 398
 Váci Gergely 330, 332
 Vajda Endre 59, 64–65
 Vajda György Mihály 366
 Valeriani Ede 251–252
 Valéry, Paul 60, 62
 Valjavec, Fritz 39
 Vályi András 52
 Váradi Gerson 124
 Váradi György 409, 414–415
 Váradi Péter 137–138
 Váradi Szabó János 103–106, 379
 Varga András 231–233, 487–489
 Varga Béla 208–209, 410
 Varga Imre 244–248, 357–359, 360–362, 364–366, 439
 Vargha Kálmán 350
 Vári Albert 207, 212
 Varjas Béla 193, 308, 322, 347, 438
 Varjas János 287
 Varkolik, Johannes 336
 Várkonyi Nándor 82, 308
 Varlaam (moldovai metropolita) 148, 154–156, 161
 Vas István 351, 357
 Vas Zoltán 292–293, 301
 Vásárhelyi Judit, P. 145, 252, 435–440, 483–484
 Vass Eszter 184
 Vavrincez Dezső 65
 Vay Miklós 103
 Végh Gyula 195, 199, 203–204, 465
 Végh Katalin, K. 464
 Veigelsberg Leó 229
 Vekerdi József 106–107

- Velencei Katalin 466
 Venantius Fortunatus 124
 Venclovic, Gavriel Stefanovic 354
 Venczel József 360–362
 Verancsics Antal 244
 Verbickij, Timofej Alekszandrov 147–148
 Veredy (Witzmann) Gyula 65–66
 Veres Péter 82
 Veress Endre 149, 154–156, 196, 198
 Veresegyházi Szentyel Mihály 437
 Vergilius, Publius Maro 285, 288, 447
 Vermes Gábor 362–364
 Verne, Jules 342, 344–346
 Verseghi Ferenc 363
 Vértesi Arnold 344
 Vészi József 229–230
 Veszprémy László 250, 253, 430–433
 Vészy Mátyás 406
 Vetési István 91
 Victor, Hugo 75, 388
 Vida Erzsébet I. Reményiné Vida Erzsébet
 Vieira 23
 Vietor, Hieronymus 202
 Viga Gyula 122
 Villaume, P. 377
 Vince, Szent (Ferrer) 134
 Vincze Alajos 217
 Virág Benedek 168
 Vita Sándor 360–361
 Vitzay grófnő 42
 Viva, Domenico 287
 Vizkelety András 116, 131, 250
 Voigt Vilmos 245–248
 Voigt Vilmos 245–248
 Voissius, Gerhardus Johannes 93
 Voit Pál 354
 Volenhoffer József 449–450
 Volenszky Paula 420
 Volkman, Hans Richard von 346
 Volkman, Leander Richard von 346
 Volkmar, F. 454
 Voltaire, François Marie Arouet 169, 284
 Vorstius, Guilliemen C. F. 428
 Vosgien, Mr. 48
 Vörös-család 39
 Vörös Antal 451
 Vörös Imre 289
 Vörösmarty Mihály 116, 364–366, 385–389, 393,
 395, 398–399
 Vulgaris, Eugenius 124
 Wadding 22
 Wagner Károly 268
 Wagner, Martin 335
 Wagner, Tobias 424
 Wallaszky Pál 200
 Walther von der Vogelweide 82
 Wardai István 203–205
 Warnecke, Friedrich 237
 Wealde, W. H. Iacobus 330
 Weber Antal 120, 384
 Weber (könyvnyomdász) 37, 42
 Weischner, Lukas 368
 Weise, Gustav 346
 Weisz János 228
 Wellek, René 397–398, 401
 Wendrinszky György 335
 Wenssler-féle műhely 328
 Weöres Sándor 59, 66, 351, 357
 Werbóczy-nyomda 114
 Werner von Ellerbach 255
 Werner II. von Küssenberg 255–257
 Wesselényi János 192
 Wesselényi Miklós 192, 437–438
 Weymert, Maurus 12
 Weyrauch, Erdmann 241
 Whitaker 332
 Wieland, Christoph Martin 456
 Wienbarg, Ludolf 394–399, 401
 Wiesen Ferenc 227
 Wigand, Otto (könyvkiadó) 228
 Wildenstein, Kurt 345
 Wildermuth, Ottilie 346
 Wildhagen, Else von 346
 Willkomm, E. 457
 Wilmart, André 254
 Wilson, Adrian 463
 Winckelmann, Johann Joachim 389, 391, 393, 395,
 399
 Windisch Éva, V. 76–77, 348, 350–351
 Windisch Károly Gottlieb 39, 43, 46–47, 51, 100,
 225, 340
 Winterburger-műhely 327
 Witzmann I. Veredy Gyula
 Wix Györgyné 306–324, 483
 Wobornik Jeromos 12
 Wolf János 406
 Wolf, N. R. 5
 Wolff, Christian 379–380, 382
 Wolff, Georgius 240
 Wolgemut, Michael 461–463

- Wolters 62
Wurzbach, Constant von 49
Wörishöffer 345
Wöss József 11
- Xantopulos, N. K. 22
- Young, Arthur 284
- Zabeleri, Jacobi 334–335
Zaccaria, Francesco 12–13
Zacharias Chrysopolitanus 255
Zápoly Éva 360–362
Zákány József 379–381
Zalai K. László 404
Zalai Zoltán 310, 313, 320
Zalka János 244
Zavirász György 355
Závodszy Géza 248
Zdík, Jindrich 256–257, 259–260
Zelliger, Aloysius 142
- Zimmer, E. 345
Zlamál Gizella 342
Zollikofer Lőrinc 439
Zolnai Béla 283
Zoltai Dénes 400
Zoltán József 93
Zólyomi György 141
Zoványi Jenő 93, 330
Zöld István 140!141
Zrínyi Ádám 119
Zrínyi Miklós 118–120
Zrínyi Péter 119
Zuber Marianne 224
Zubrovics György 355
Zwinger 23
Zweigle, W. 345
Zwingly, Ulrich 489
- Zsasskovszky Ferenc 218
Zsigmond (magyar király) 143, 192, 353, 462

KNAPP ÉVA

Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban

A tanulmány fő célja a barokk kori áhítati irodalom egyik tematikusan és funkcionálisan jól körülhatárolható csoportjának, a laikus vallási szervezeti formákhoz kapcsolódó különféle kiadványtípusoknak a feltárása és bemutatása, különös tekintettel ezeknek a kiadványoknak a keletkezési, terjesztési és használati összefüggéseire, megjelenési formáira, nemzetközi kapcsolatrendszerére és művelődési funkcióira.¹ Ezek az összefoglalóan társulatoknak nevezett katolikus laikus vallási szervezetek a 17–18. században a plébániahálózat mellett a vallásosság legátfogóbb szervezeti keretét jelentették, s kiadványaik révén fontos szerepet játszottak különféle ismeretanyagok, művelődési programok, irodalmi műfajok és magatartásformák szerveződésében és közvetítésében a szélesebb rétegek felé. Ugyanakkor ezek a kiadványok messze túlmutatnak magukon a társulatokon. Egyrészt lehetőséget adnak a barokk kori társadalom rétegműveltségének, a társadalmi rétegződés és a kulturális differenciálódás történeti összefüggéseinek tanulmányozására, másfelől hozzájárulnak a „magas műveltség — népi kultúra” sematikus modelljének meghaladásához, a szélesebb rétegekre kiterjedő populáris műveltség társadalmi háttérének, szintjeinek és fokozatának mélyebb megismeréséhez.

¹ A kutatáshoz nyújtott támogatásért az MTA Irodalomtudományi Intézetének, az MTA–Soros Alapítványnak és az ELTE Egyetemi Könyvtárának mondok köszönetet. A kutatás távlati célja, hogy hozzájáruljon az ellenreformáció, a katolikus barokk és felvilágosodás egyházi irodalmának, ezen belül a használati irodalom körébe tartozó populáris szerzőknek, műfajoknak és kiadványtípusoknak az újraértékeléséhez. A tanulmány alapjául szolgáló kandidátusi értekezés: KNAPP ÉVA: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. Bp. 1989. (Kézirat). Itt a teljes forrás- és irodalomjegyzék, valamint a megállapítások részletes kifejtése is megtalálható. A tanulmány német nyelven megjelent változata tartalmazza a magyarországi társulatok német nyelvű kiadványainak katalógusát: Tüskés, Gábor – Knapp, Éva: *Literaturangebot und Bildungsprogramm in den barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen in Ungarn* = Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur. 17 (1992). 1. 1–42. A társulatok szerepe a barokk művelődés (színjátszás, képzőművészet, zene stb.) területén általában ismert, de a kifejezetten a társulati irodalommal foglalkozó vizsgálat mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban kevés, a hasznosítható adatok és megfigyelések az érintkező irodalomtörténeti, történeti folklorisztikai, mentalitás- és művelődéstörténeti munkákban szétszórtnan találhatók. A társulatok napjainkban Európa-szerte a társadalomtörténeti kutatások kedvelt témái közé tartoznak, a jegyzetekben a témához közvetlenül kapcsolódó legfontosabb szakirodalomra szorítkozunk.

A forrásanyag irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségét elsősorban az adja, hogy ez a kiadványcsoport számottévó kulturális közvetítő szerepet játszik, megjelenési formái a társadalmi rétegek, csoportok között vertikálisan és horizontálisan zajló akkulturációs folyamat tényezői. Ez a közvetítő szerep nagymértékben hozzájárul a kultúra, a tudattartalmak és magatartásformák társadalmi differenciálásához és kiegyenlítéséhez. A társulatokhoz kapcsolódó kiadványtípusok és a bennük fellelhető műfajok elkülönítése segíti a tényleges korabeli irodalomkínálat, az irodalmi termelés és fogyasztás eddig ismeretlen sajátosságainak megragadását. Ma már elégtelenek az áhítati irodalom propaganda szerepét, ideologikus vonását, a tömegeket befolyásoló, vallási igényeit kielégítő szerepét hangsúlyozó megállapítások, mivel ezekkel még semmit nem mondtunk a különböző felekezetek irodalmának fontos indikátor szerepéről a történeti, társadalmi változásokban. Keveset tudunk arról is, hogy milyen feltételek között, milyen szerzői szándékoknak, céloknak és gondolkodási szinteknek megfelelően, milyen társadalmi elvárások figyelembevételével vagy figyelmen kívül hagyásával, milyen tartalmi, formai és stílusbeli közvetítőkkel, szövegszervezési eszközök felhasználásával ment végbe és milyen sajátos kulturális fejlődést, a mindennapi élet gyakorlatában és a széles rétegek tudatában milyen változásokat eredményezett ez az irodalmi termelés, és milyen következményekkel járt az írni-olvasni tudás motivációs rendszerére vagy a könyvpiac alakulására.

Az elemzésben lehetőség nyílik olyan kérdések megválaszolására, mint ezeknek a kiadványoknak a közvetítő szerepe az elméleti teológia és a mindennapi vallásosság között; a szóbeli hagyományozódás és az írott szövegek közti kapcsolat változása (pl. mi, miért, hogyan hagyományozódott, mi miért nem); a válogatás, kommentálás, feldolgozás, fordítás szempontjai; hol, hogyan, mikor, milyen társadalmi rétegekben és csoportokban történt ennek a szöveganyagnak a termelése, közvetítése és fogyasztása; a funkció és a közönség társadalmi rétegződése által meghatározott közvetítés, illetve a különböző formában megjelenő hasonló tendenciák és funkciók problémája. Külön vizsgálatot igényelnek az eltérő rétegeknek szánt műfajok és kiadványtípusok megjelenése, összetétele, változása, továbbélése és kapcsolathálózata; a szélesebb rétegek felé közvetítés irodalmi formái, szintjei és társadalmi fokozatai; a különböző alműfajok alkalmazása átfogóbb irodalmi, retorikai kontextusokban; a különböző használati funkciókat betöltő művek szerepe és kapcsolata.

A forrásanyag alkalmat ad középkori, későközépkori szövegek és műfajok barokk kori továbbélésének, hatástörténetének, valamint a szövegek és műfajok használatában megfigyelhető változásoknak a tanulmányozására. Az a folyamat, melynek során a latin nyelvű katechetikai irodalom anyanyelvű közvetítése Nyugat-Európában kisebb-nagyobb regionális eltérésekkel már a 14–15. században megkezdődik, nálunk csak jelentős késéssel, a 17., de főleg a 18. szá-

zadban megy végbe.² A társulatok kiadványai egyik alapvető hordozói ennek a folyamatnak, melynek során a populáris kateketikai kánon bővül, a laikus rétegek oktatásának, a vallási ismeretanyagok közvetítésének új irodalmi formái alakulnak ki, s ezek az új formák egy művelődési és társadalmi szempontból egyre differenciáltabb közönségnek szólnak. Ez egyben utal arra, hogy itt nem csupán könyv- és tárgytörténeti forrásfeltárásról van szó, hanem az áhítati irodalom műfajai latin középkortól tartó fejlődésének egész problematikája is új megvilágításba kerül.³

A forrásanyag számos tanulással szolgál a nemzetközi közhelyirodalom példatárának, a vándor (folklór) motívumoknak és az elbeszélő irodalom szövegeinek a közvetítési folyamataira, az idegen hatások meghonosulásának vallási, társadalmi, politikai, esztétikai feltételeire, míg a más nyelvből átültetett és a külföldi szerzőktől származó kiadványok fordítástörténeti, illetve a stílusáramlatok, egyes eszmék és egész eszmerendszerek közvetítését érintő tanulságokat rejtenek magukban. Az anyag több kiadványtípust, a kiadványtípusok több különböző műfajt egységbe foglaló jellegéből fakad, hogy a vizsgálat lehetőségét ad önmagában lezártnak tekintett kiadványformák és műfajfejlődések párhuzamos egymás mellett élésének elemzésére. Részben már az irodalomtörténet és a folklorisztika hatáskörén túlmutató kérdéskört jelent a kiadványokban található sokrétű történeti adatsorozat. A nyomtatványok illusztrációs anyaga szoros kapcsolatban áll a szövegekkel, s mintegy keresztmetszetszerűen tükrözi a szélesebb rétegek használatára szánt 17–18. századi áhítati irodalom képi összetevőinek főbb sajátosságait. Több diszciplína számára közös kutatási területet jelent a kiadványok ajánlási rendszere, a különböző műfajokra, kiadványtípusokra speciálisan jellemző patronátus rendszer, illetve a szerző, kiadó, közönség, mecénás és mű közötti kapcsolat változásának, a megbízói, szerzői és használói csoportok viszonyának, valamint a szerzők retorikai, pasztorációs koncepciójának, egyház- és társadalomtörténeti helyzetének a vizsgálata.

1. A forrásanyag

A vizsgálat alsó időbeli határát előzetesen a tridenti zsinat vége (1563), felső határát II. József társulatokat feloszlató rendeletei (1783–1787) jelzik. A földrajzi körülhatárolásnál a 18. század végi országhatárokat vettük alapul. A „társulat” kifejezéssel jelölt szervezeti formák meghatározásánál abból indultunk

² WOLF, N. R. (Hg.): *Wissensorganisierende und wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter. Perspektiven ihrer Erforschung*. Kolloquium 5.–7. Dezember 1985. Wiesbaden, 1987.

³ BRÜCKNER, W.: *Erzählende Kurzprosa des geistlichen Barock*. Aufriß eines Forschungsprojektes am Beispiel der Marienliteratur des 16. bis 18. Jahrhunderts = *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 86 (1983) 3, 101–148.

ki, hogy ez a fogalom nemcsak a magyar és a nemzetközi szakirodalom szóhasználatában, hanem a valóságban is egy rendkívül sokrétű, térben és időben állandóan változó tartalmú jelenségegyüttest takar. A kutatást kiterjesztettük mindazokra a laikus vallási szervezeti formákra, amelyek egyrészt a korabeli forrásokban a „társulat” vagy más rokon értelmű megnevezéssel (*confraternitas*, *Bruderschaft* stb.) szerepelnek, másrészt amelyeknek ugyan többnyire más az elnevezésük, de az eltérő megnevezés mögött rejlő kisebb-nagyobb szervezeti különbségek a gyakorlatban másodlagos szerepet játszottak (*congregatio*, *sodalitas*, *harmadrend* stb.). Ezt az eljárást indokolja, hogy egyrészt a források ugyanarra a szervezeti formára gyakran eltérő megnevezéseket használnak. Másfelől ezek a különböző névvel illetett formák a szervezeti különbségek ellenére számos rokon vonást mutatnak, s kiadványaik is csak együttesen tükrözik az általuk közvetített művelődési anyagok árnyalatait.

Az átfogó kép kialakítása érdekében létrehoztunk egy katalógust, melyben az egyes szervezetek fontosabb adatait egységes szempontok szerint rendeztük el.⁴ A társulati nyomtatványok a szervezetek történeti forrásanyagának csupán egyik csoportját alkotják, s ennek a forrásanyagnak az eddigi kutatás csak töredékét hasznosította. Ezért a társulati nyomtatványok feltárása és értékelése egy olyan átfogó vállalkozás keretei közé illeszkedik, melynek célja a barokk kori laikus vallási szervezetek teljes forrásanyagának rendszeres feltárása és történetének feldolgozása.

A részletes elemzés alapjául szolgáló nyomtatott források körének meghatározásánál az alapvető szempont az volt, hogy a kiadvány tartalmi vagy formai jegyei egyértelműen utaljanak a társulati használatra.⁵ Ezenkívül figyelembe vettünk néhány olyan kiadványt is, amelyekben ugyan nincs közvetlen utalás a társulati funkcióra, de hiteles forrásból tudjuk, hogy társulati vonatkozásuk van. Az áttekintésben csak azokat a nyomtatványokat vettük figyelembe, amelyekből legalább egy példány ismert, autopszia alapján leírhattuk őket, illetve amelyekről pontos bibliográfiai leírás állt rendelkezésre. A nyomtatott források esetében nem mindig húzódik éles határ a különböző forráscsoportok között, sőt néha az egyes kiadványtípusok között is több átmeneti forma található. A három fő csoportot a helyi társulatokhoz kapcsolódó, a helyi társulatokhoz nem köthető nyomtatványok és a külföldi társulatok magyar vonatkozású kiadványai alkotják. A mintegy hatszáz tételes nyomtatott forrásanyag túlnyomó

⁴ TUSKÉS Gábor — KNAPP Éva: *A magyarországi barokk kori vallásos társulatok katalógusa*. 1988. (Kézirat).

⁵ A forrásanyag feltárását a bibliográfiai, biográfiai segédletek és a szakirodalom áttekintésével kezdtük, majd a számításba jöhető könyvtárak állományában folytattuk. Nem minden esetben sikerült példányt találni a bibliográfiák és a szakirodalom által jelzett kiadványokból, más esetekben helyesbíteniünk kellett a művek társulati használatára vonatkozó téves utalásokat. Számos olyan kiadványt is azonosítottunk, amit semmiféle bibliográfia nem vett számba.

részét a helyi társulatokhoz fűződő, kisebb részét az ilyenekhez nem köthető kiadvány teszi ki, míg a külföldi társulatok magyar vonatkozású nyomtatott forrásainak gyűjtését néhány kiemelkedő szerző kivételével csupán alkalmoszerűen végeztük.

A társulati nyomtatványok legegyszerűbb típusa az ún. felvételi lap, más kifejezéssel diploma, „schedula”, „papiros”. Ezt a társulatba lépők kapták tagságuk tanúsítására, rendszerint azzal a meghagyással, hogy az illető halála után a hozzátartozók juttassák el a szervezet központjába. A lapok rendszerint közlik a regula kivonatát és a társulat búcsúit, néha a társulat történetéről rövid leírást és áhítati részt is tartalmaznak. A szervezetek működéséről a legtöbb felvilágosítással a tagok használatára készült kézikönyvek, ún. társulati könyvek szolgálnak. A bevezető részek (ajánlás, előszó, kiadási engedély) után általában a társulat (vagy a főtársulat) eredetére, történetére, speciális jellemzőire vonatkozó leírás következik. Ezt követi a társulati szabályok (regulák) és szokások ismertetése. Külön szervezeti egységet alkot a társulat búcsúinak, néha egész búcsúrendszerének, valamint a vonatkozó pápai és egyéb megerősítő oklevelek szövegének a közlése. A társulati könyvek legterjedelmesebb egysége az ún. áhítati rész, melyben az ének- és imádságszövegeken kívül gyakran olvashatók prózai elmélkedések, szentéletrajzok, mirákulumok, exemplumok és más elbeszélő szövegek. Néha az is előfordult, hogy a társulati könyvet xéniumként, azaz ajándékkönyvként jelentették meg, illetve hogy a társulati könyvhöz vagy annak részletéhez egy ajándéknak szánt művet kapcsoltak.

Ez a megoldás már átvezet a helyi társulatokhoz fűződő nyomtatványok harmadik csoportjához, a társulat által vagy a társulatnak ajánlott ajándékkönyvekhez (xenia, strena). Ezek a kiadványok rendszerint ismert vagy ismeretlen szerző konkrét művét vagy annak részletét tartalmazzák, amit a tagok áhítatuk elmélyítésére, vallási ismereteik bővítésére használhattak. Itt rendszerint csupán a címlap és az ajánlás jelzi a kapcsolatot a társulattal. A jezsuita Mária-kongregációknak így megjelentetett munkák műfaja és tartalma rendkívül sokrétű, s például szentéletrajz, lelki gyakorlat, exemplumgyűjtemény, útmutatás a helyes életre, hittudományi fejtegetés, elmélkedésgyűjtemény, történeti kronológia és neves társulati tagok életrajza egyaránt megtalálható közöttük. A társulati célra készült áhítati művek másik csoportjánál nincs utalás a kiadványok ajándék jellegére. Ezek közül több a társulatok életének valamilyen konkrét eseményéhez kapcsolódik, másik részük énekeket, imádságokat, elmélkedésre alkalmas szövegeket és más áhítatformákat tartalmaz.

Változatos képet mutatnak végül a társulati élet különböző alkalmaival összefüggő nyomtatványok. Ide tartozik a társulat ünnepeire szóló meghívó, a társulat halottairól szóló értesítő (katalógus), az előljárválasztás és a tagfelvétel rendjét tartalmazó szertartáskönyv (ceremoniale), a társulatot engedélyező pápai, püspöki oklevél, illetve az alakítandó szervezet reguláinak kiadása, valamint az alapítás körüli események dokumentumainak megjelentetése. Külön

csoportot alkotnak az alkalmi prédikációk. Alkalmi kiadványnak számítanak továbbá a társulatok jubileumakor, fő ünnepe alkalmával kiadott munkák, a társulat által ajánlott és előadott színdarabok, valamint a jeles társulati tagok, patrónusok életéről, esetleg azok halálakor megjelentetett elógiák, életrajzok. A helyi társulatokhoz nem köthető nyomtatványok és a külföldi társulatok magyar vonatkozású kiadványainak típusai nagy vonalakban megegyeznek a helyi társulatokhoz kapcsolódó nyomtatványok fő csoportjaival, de nem tükrözik azok változatosságát. A kiadványtípusokat egymástól jelentősen eltérő számú nyomtatvány képviseli, amelyek a közvetített művelődési anyagok szempontjából reprezentatívnak tekinthetők.

2. Nemzetközi kapcsolatok

A társulati kiadványok nemzetközi kapcsolathálózatából itt csupán a külföldi szervezetek kiadványainak magyar vonatkozásait vizsgáljuk, a külföldi szerzők magyarországi társulatoknál megjelent műveit a következő részben vesszük sorra. Ezek a vonatkozások arra utalnak, hogy a külföldi társulatok és nyomtatványaik számottévó ösztönzést közvetítettek a magyarországi társulatok és kiadványaik felé. Ezek az ösztönzések a szórványos 16. század végi kezdemények után a 17. század folyamán és a 18. század első évtizedeiben voltak jelentősek, amikor több külföldi társulat kiadványa Magyarországon jelent meg, illetve terjedt, a külföldi társulatoknak számos magyarországi tagja volt, ezek kiadványai magyarországi szerzetesi könyvtárakba, egyes társulati tagokhoz és közös társulati tulajdonba egyaránt eljutottak, s külföldi társulati nyomtatvány magyar mecénálásáról is tudunk. A 18. század első felétől kezdve megfigyelhető a szélesebb rétegek közvetlen kapcsolatba kerülése a külföldi társulatokkal és kiadványaikkal. Különösen fontosnak látszik a jezsuita kongregációk, valamint a délnémet, bajor, osztrák, cseh és morva területek társulati kiadványainak magyarországi kapcsolathálózata.⁶

A magyarországi szerzők hozzájárulását az európai társulati irodalomhoz elsősorban azok a kiadványok mutatják, amelyek ezeknek a szerzőknek a tollából külföldi társulatokkal kapcsolatban jelentek meg. E kiadványok egyik része magyarországi társulatoknál is napvilágot látott, másik részének több, konkrét társulathoz nem kapcsolódó kiadása is van. A külföldi társulatok kiadásában megjelent magyarországi szerzők közül a két legjelentősebb Nádasi János és

⁶ MULLAU, E.: *Die Marianische Kongregation, dargestellt nach den Dokumenten*. Wien, 1913., MILLER, J.: *Die Marianischen Kongregationen im 16. und 17. Jahrhundert*. Ihr Wesen und ihr marianischer Charakter = *Zeitschrift für katholische Theologie* 58 (1934). 83–109., CORETH, A.: *Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich*. Geistigkeit und Entwicklung. = *Jahrbuch für mystische Theologie* 11 (1965). 7–65.

Hevenesi Gábor, akiknek számos munkája különböző európai Mária kongregációkhoz kapcsolódva látott napvilágot.

Nádasi János (1614–1679) külföldi társulatok kiadásában megjelent műveinek többsége általános jellegű áhítati összeállítás, amely összhangban volt a jezsuita Mária kongregációk célkitűzéseivel. A latin nyelv kizárólagos használata mellett ez az egyik oka annak, hogy kiadványai messze túlnőttek a helyi jelentőségen, s számos európai város kongregációi is kiadták őket. A művek egy része először nem konkrét kongregációnál jelent meg, és csak később került át azok használatába, illetve ezzel párhuzamosan általában a kongregációs tagok számára is napvilágot látott. A legkedveltebb művek jóval túléltek szerzőjüket, annak halála után is számos alkalommal megjelentek, s mintegy száz–százötven éven át a kongregációk kedvelt olvasmányai voltak. Nádasi élete nagy részét különböző felelős rendi tisztségekben külföldön töltötte, s nem véletlen, hogy fő működési helyei egybeesnek kiadványai megjelenési helyével, illetve a társulatok székhelyével. Munkáinak európai elterjedését működésén és a művek általános szempontokat érvényesítő jellegén kívül a jezsuita rend nemzetközi kapcsolathálózata magyarázza. Európai összeköttetései mellett Nádasi magyarországi kapcsolatait is ápolta: az említett művek egy része magyarországi társulati kiadásainak nagy száma mellett erre utal, hogy a külföldi társulatoknál megjelent kiadványok egy része magyarországi mecénások támogatásával látott napvilágot.

A művek többsége kézikönyvszerű felépítést követ, melynek középpontjában a különböző elvek szerint csoportosított, meghatározott témakörökhöz tartozó áhítatgyakorlatok és elmélkedéssorozatok állnak. A művek nagy részének már a címek által is jelzett szerkezetét az egyházi év ünnepei, kiemelt napjai vagy más meghatározott egységei alkotják, s az áhítati és egyéb szövegek ezek szerint rendeződnek. A hagyományos áhítati műfajok mellett szembetűnő az elbeszélő szövegek, exemplumok, históriák nagy száma, amelyek még az első sorban teológiai jellegű művekben is helyet kapnak. Nádasi széles körű forrásismerete megfelel kora legismertebb áhítati szerzőiének, benne a nagyszámú középkori író, egyházatya, teológus, misztikus stb. mellett saját rendje és más rendek újabb és kortárs szerzői is jelentős helyet foglalnak el. Munkamódszerét jellemzi, hogy az újabb munkák részben a korábbiak különböző mértékű felhasználásával, átdolgozásával készültek.

Nádasi halála után néhány évvel kezdi meg tevékenységét a társulatok szolgálatában Hevenesi Gábor (1656–1715)⁷. Hevenesi társulati vonatkozású művei, Nádasi munkásságához hasonlóan, egész irodalmi tevékenységének egyik központi, az életmű többi területétől nehezen elválasztható részét alkotják.

⁷ Vö. Tüskés Gábor: *A XVII. századi elbeszélő áhítati irodalom európai kapcsolatai: Nádasi János* = Itk 96(1992). 5–6. 579–593 — Turóczi-Trostler József: *Magyar irodalom — világirodalom. II.* Bp. 1961. 201–204.

Ugyanúgy, mint Nádasí, Hevenesi is kezdettől fogva tudatosan törekedett a jezsuita kongregációk kiadványok iránti igényének kielégítésére. A művek egy része először nem konkrét kongregációval összefüggésben jelenik meg, s megfigyelhető a folyamat, melynek során a kiadványok egyre szorosabban kapcsolódnak a kongregációkhoz. Kedveltségüket tanúsítja, hogy némelyiket ugyanaz a kongregáció többször is megjelenteti, s hogy a két leghosszabb utóéletű Hevenesi-mű, az *Ars bonae mortis* és a *Quadragesima Christo patienti sacra* egészen a 18. század második feléig folyamatosan napvilágot látott, sőt az utóbbi átdolgozott formában a 20. századot is megérte. Eredetileg Hevenesi is kizárólag latin nyelven jelentette meg munkáit, s nemzeti nyelvű kiadások mindkét szerzőnél csupán a legkedveltebb művekből készültek. Hevenesi hosszú utóéletéhez az is hozzájárult, hogy élete végén összeállította aszketikus művei összkiadását, amely 1714–1717 között két kötetben Nagyszombatban látott napvilágot, s melyben ezek a társulati vonatkozású munkái kivétel nélkül szerepelnek.

A kiadványok megjelenési helye többnyire itt is azonos a címzett társulatok székhelyével. A magyarországi kiadással is rendelkező műveknél a külföldi kiadás rendszerint korábbi a magyarországinál, ami Hevenesi működésének színterével magyarázható. Részben ugyanezzel függ össze, hogy Hevenesi társulati kiadványainak földrajzi hatókörzete némileg eltér a Nádasí-művek elterjedésétől; részben szűkebb, részben tágabb körű annál. A jelenség másik okát abban kereshetjük, hogy ezeknek a helyeknek egy részén a kongregációk csak jóval később jöttek létre, illetve erősödtek meg. Így ezek a kiadások egyben a kongregációk számának a növekedését és térbeli kiterjedését, a kiadványok iránti kereslet fokozódását is jelzik.

Nádasí műveihez hasonlóan Hevenesi társulati kiadványainak legnagyobb része is aszketikus mű. Egyik csoportjuk középpontjában egy-egy áhítatforma áll, másik csoportjuk különféle lelki és morális célkitűzéseket szolgál. A *Calendarium Marianum*ban a Mária-tisztelet aktuális történeti tartalommal, törekelnes és ellenreformációs vonásokkal egészül ki. A szerkezet egysíkúbb, mint Nádasínál, mert Hevenesi szinte kizárólag a kalendárium beosztást alkalmazza, s az áhítatgyakorlatokat az év egyes napjaihoz kapcsolja. Ebben a szerkezetben rejlik a magyarázata annak, hogy néhány munkáját a kongregációk részekre bontva is megjelentették. Az alkalmazott műfajok lényegében megegyeznek a Nádasí-művekben szereplő különféle elbeszélő és áhítati műfajokkal, s nagy vonalakban az idézett szerzők köre is azonosnak tekinthető.

Az ismeretlen szerzőjű művek közül elterjedtsége miatt itt említjük meg az *Officium Rákocziánium* címen ismertté vált, sokáig a fiatalon elhunyt Szorsa Mihály (1654–1679) horvátországi jezsuita szerzetesnek tulajdonított összeállítást.⁸ A 17–19. században számos hazai és külföldi, köztük több nemzeti nyelvű kiadást megért mű a korszak egyik legkedveltebb áhítati könyve, melynek

⁸ Vö. HOLL Béla: „Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...” (Az *Officium Rákócziánium* története) = *Vigilia* 1955/8. 405–411.

bizonyos kiadásai némely részekkel kiegészítve különböző jezsuita kongregációkkal kapcsolatban láttak napvilágot. Széles körű közép-európai elterjedése a rendi közvetítés mellett részben tartalmával, a legkedveltebb 17–18. századi áhítatformákhoz kapcsolódó gyakorlataival, részben a különböző típusú áhítati szövegeket egységbe foglaló officium műfajával, részben pedig a konkrét társulatok speciális szükségleteinek megfelelően változtatható szerkezeti egységeivel magyarázható.

3. Szerzők, összeállítók, fordítók

A hazai szerzők első nagy csoportját a gyermek szerzők alkotják. Magyaránú jelenlétüket az magyarázza, hogy a szentháromság skapuláréja társulatok alkalmi kiadványainak túlnyomó többségét a társulatokat gondozó trinitáriusok iskoláit látogató tanulók társulati ünnepeken tartott prédikációi teszik ki. Csúpan kétszer fordul elő, hogy az anyagban gyermek szerzőként ismert személy későbbi élete során egyházi pályára lépve irodalmi tevékenységet is kifejtett. Ez arra utal, hogy ezek a prédikációk az áhítati célkitűzés mellett elsősorban a trinitárius tanulóifjúság irodalmi képességeinek fejlesztését szolgálták.

A magyarországi szerzők, összeállítók, fordítók felnőtt csoportjában szembevetendő az egyházi szerzők túlsúlya. A három nem egyházi szerző a társszerzőként szereplő Szapáry Pál és Amade Ferenc, valamint Rácz Sámuel, filozófiai és orvos doktor, a budai egyetem tanára. Az egyházi szerzők mintegy kétharmada valamelyik szerzetesrendhez tartozik, a fennmaradó egyharmad világi papként működött. A szerzetesi szerzők csaknem fele jezsuita volt (Barna János, Hevenesi Gábor, Höck Károly, Jánossi Miklós, Jászberényi Tamás, Kraus József, Mulich György, Nádas János, Wöss József, Nedeczky László, Ordódy János, Tersztyánszky János, Osiminka András, Taxonyi János, Pierer József, Rajcsányi János, Róka János, Szabó István, Szabolt Ferenc, Szerdahelyi György). A jezsuiták mellett viszonylag nagy számban szerepelnek ferences szerzetesek is a szerzők között (Ágoston Leó, Petrus Charapancsick de Mostar, Csák Gellért, Domonkovich Adalbert, Kovács Péter, Lipovcsich Jeromos, Németh Péter, Reinthaler Severin, Rost Paschalis, Saárváry István, Sigi Domokos, Smrtnik Benignus). Rajtuk kívül három domonkos rendi (Füsi Pius, Heillinger János, Obermüller Lipót), két-két bencés (Flach Ruppert, Sajgó Benedek), karmelita (Cherubinus a S. Trinitate, Kominek Lénárd) és piarista (Albert János, Simonchich Ince), valamint egy-egy pálos (Frölich Jakab), trinitárius (Lucas a S. Nicolao), premontrei (Brauner Evermodus) és kamalduli (Radossány László) szerzővel találkozunk. A szerzetesi szerzők közül több magas rendi vagy más egyházi tisztséget viselt.

A világi papi szerzők egyik csoportja püspöki vagy érseki (Draskovics György, Lippay György, Jaklin Balázs, Padányi Biró Márton, Ordódy Zsig-

mond), másik plébánosi (Goldperger János, Rabcsek András, Pachoffer Ignác, Seifrid Gáspár, Wobornik Jeromos) rangot viselt, a harmadik csoportba különböző egyéb magas rangú egyházi tisztségviselők tartoznak: Hermán József kanonoki, Illyés István nagypréposti, Labsánszky János érseki titoknoki címet szerzett. A kiadványok név szerint ismert magyarországi szerzőinek, összeállítóinak és fordítóinak ez az áttekintése aláhúzza a szerzetesek közül a jezsuiták és a ferencesek, a világi papság köréből pedig a vezető egyházi személyiségek, valamint a plébánosi réteg jelentőségét.

A névsorban szembetűnő a csak egyetlen társulati kiadványuk, illetve egy-két további művük révén ismert alkalmi szerzők viszonylag nagy száma, ami arra utal, hogy ezeknek a nyomtatványoknak a jelentős részét szerény irodalmi képességekkel rendelkező, „névtelen” szerzők hozták létre. Másfelől figyelmet érdemel a számottévő másirányú irodalmi működést is kifejtő, illetve munkásságuk jelentős részét a társulatok szolgálatába állító szerzők jelenléte. A legtöbben közülük többé-kevésbé ismert rendi vagy világi papi szónokok, doktori fokozattal rendelkező rendi vagy egyetemi tanárok voltak, akik között megtaláljuk a barokk áhítati irodalom több jelentős képviselőjét. Mindez jelzi a társulati kiadványok szöveganyagának tartalmi és színvonalbeli sokrétűségét.

A külföldiek között mindössze két antik szerzőt találunk (Seneca, Boëthius), ami jelzi, hogy a keresztény felfogáshoz alkalmazott antik sztoicizmus, illetve filozófia barokk kori közvetítésében a társulatok is részt vettek.⁹ A külföldi szerzők között is a jezsuita írók vannak legtöbben, név szerint Petrus Canisius, Henricus Balde és Julius Caesar Coturius flamand, Nicolaus Causinus, Jodocus Coccius, Charles Musart és Léonard Périn francia, Jacobus Bidermann és Tobias Lohner német, Franciscus Stanislaus Phoenicius (Fenicki) és Adalbertus Tylkowski lengyel, Ignace Jacques Goodwin angol, Fanciscus Hertzig morva, Joannes Eusebius Nieremberg spanyol, valamint Joannes Petrus Pinamonti, Carolus Gregorius Rosignoli, Paulus Segneri, Giambattista Tolemei és Francesco Zaccaria olasz származású jezsuita szerzetesek, akik a rendi irodalmon belül egymástól jelentősen eltérő nemzeti irodalmi hagyományokat közvetítettek. Rajtuk kívül Kilian Kazenberger német ferencset, Giovanni Bona olasz kardinálist és ciszterci szerzetest, valamint Bossuet-t, John Barclay-t, Maurus Weymert, Louis Abellyt, Kempis Tamást és Szalezi Szt. Ferencet találjuk a név szerint ismert külföldi szerzők sorában. A külföldi szerzők származását tekintve az olaszok és a franciák vannak túlsúlyban, de figyelemre méltó a spanyol, flamand, német, angol, lengyel szerzők jelenléte is. Ez a felsorolás azt is megmutatja, hogy néhány európai hírnévű antik, középkor végi és barokk egyházi szerző mellett több, ma már kevésbé ismert aszketikus, filozófiai és liturgikus író, regulamagyarázó, misztikust, szónokot és teológust is megtalálunk a kiadványok szerzői között.

⁹ Vö. TURÓCZI-TROSTLER: *i. m.* 156–218.

A név szerint ismert külföldi szerzőknek ez az áttekintése módot ad az összevetésre néhány külföldi társulat kedvelt szerzőivel.¹⁰ Hiányoznak a magyarországi anyagból a 16. század végének és a 17. század első felének kedvelt jezsuita szerzői (pl. Jeremias Drexel, Jakob Balde). Feltűnően hiányzik Bellarmin neve, ezenkívül hiányzik számtalan kisebb-nagyobb 17–18. századi jezsuita író is, akik a különböző európai városok jezsuita vezetésű kongregációi kedvelt szerzőinek számítottak. Az azonosságok felé fordítva a figyelmet, a külföldi szerzőknek több mint a fele megtalálható például három osztrák, illetve jezsuita kongregáció összevetéshez rendelkezésre álló ajándékkönyveinek szerzői között (H. Balde, Bona, Causinus, Kempis, Musart, Nieremberg, Pinamonti, Rosignoli, Segneri, Seneca, Szalézi Szt. Ferenc, Tylkowski, Zaccaria). Ez a névsor, amely önmagában is mutatja e szerzők nemzetközi ismertségét a kongregációk körében, további külföldi kongregációk ajándékkönyveinek ismeretében minden valószínűség szerint tovább bővíthető. A felsorolt szerzők magyarországi és külföldi társulatoknál egyaránt megjelent műveinek összevetéséből kitűnik, hogy a 13 azonos szerző közül hatnak ugyanaz a hét műve jelent meg a különböző hazai és külföldi társulatoknál. Ezek a párhuzamosan megjelent művek tehát a magyarországi és a külföldi kongregációk egy részének közös olvasmányát jelentették.

A külföldi szerzők kapcsolata a magyarországi társulatokkal rendszerint csupán közvetett, rendi jellegű. A jezsuita szerzők kivétel nélkül a jezsuita gondozású társulatok kiadványainak szerzőiként jelennek meg, s a nem jezsuita szerzők munkái egy kivétellel ugyancsak jezsuita szervezésű társulatokhoz kapcsolódnak. A külföldi barokk szerzők többsége átlagosan mintegy ötven éves késéssel jutott el a magyarországi társulatokhoz, s csak valamivel kedvezőbb a kép, ha figyelembe vesszük a szerzők munkáinak nem konkrét társulathoz kapcsolódó magyarországi kiadásait. Ezek nagy száma egyben azt is megmutatja, hogy ezek a művek nem kizárólag egy-egy helyi társulathoz kapcsolódtak, azoknál szélesebb körben is ismertek voltak. Ezek a művek tehát csak abban az értelemben tekinthetők társulati kiadványoknak, hogy a társulatok használatára is megjelentek, emellett azonban beletartoznak a barokk áhítati irodalom tágabb összefüggéseibe. A csak társulati kiadásban és a társulatoknál először megjelent művek arra utalnak, hogy a társulatok számottévvő kezdeményező szerepét játszottak ezek magyarországi megjelentetésében.

A rendi összefüggésen kívül a magyarországi szerzők és a társulatok kapcsolatának más formái is megfigyelhetők. A leggyakoribb lehetőség, hogy a

¹⁰ KOLB, G.: *Mitteilungen über das Wirken der P. P. Jesuiten und der marianischen Kongregationen in Linz während des 17. und 18. Jahrhunderts*. Mit dem Überblick der Xenia oder Jahresandenken der Kongregation in Linz vom Jahre 1678–1783. Linz, 1908., LAMPRECHT, A.: *Kongregations—Xenien*. Ein Presseapostolat in alter Zeit = Die Fahne Mariens 20 (1914) 5, 115 ff., BRÜCK, Ph. A.: *Das Buchapostolat der Mainzer „Congregatio Maior Academica“ im 18. Jahrhundert* = Mainzer Zeitschrift 60–61 (1965–1966) 70–76.

kiadvány szerzője valamilyen funkciót töltött be abban a társulatban, amelyhez kiadványa kapcsolódik: rendszerint annak előljárója, esetleg alapítója, rektora vagy vizitátora. Közvetett kapcsolatnak tekinthetjük, ha a kiadvány szerzőjének lakóhelye vagy működési helye azonos a társulat székhelyével. A magyarországi szerzők kiadványai a külföldi szerzők műveinél sokkal gyorsabban jutottak el a társulatokhoz: két kivétellel mind a szerzők életében jelentek meg.

4. Keletkezési és kiadási körülmények

A kiadványok időbeli megoszlását vizsgálva az első nyomtatvány 1638-ban jelenik meg, ami egyben az elemzés tulajdonképpeni alsó időhatárát is jelzi. Másfelől a társulati kiadványok megjelentetése nem szűnik meg teljesen a szervezeteket feloszlató rendelkezésekkel, s még az 1780-as, 1790-es években is találunk ilyen jellegű nyomtatványokat. Az 1640-es, 1650-es években az előző évtizedben megjelent egyetlen kiadvánnyal szemben a nyomtatványok száma figyelemreméltóan megemelkedik, majd némi csökkenés után a 17–18. század fordulóján újabb számottévő növekedést mutat. A legtöbb kiadvány az 1720–1780 közötti évtizedekben lát napvilágot: az összes nyomtatványnak több mint kétharmada ebből az időszakból származik. Ezen belül is az 1740-es évek emelkednek ki, ekkor évente átlagosan mintegy nyolc kiadványt ismerünk. Ezek az adatok jól mutatják, hogy a társulati kiadványok megjelenése és kialakulása a 17. század második és harmadik harmadára, virágkora a 18. század második és harmadik negyedére esik. Az 1780-as évek gyors hanyatlást eredményeznek, ezt a század végén a kiadványok utóvirágzása és lassú átalakulása követi (vö. 1. sz. melléklet).

A nyomtatványoknak ezt az időbeli megoszlását érdemes összevetni a Magyarországon ismert összes társulat keletkezési ideje alapján kapott képpel.¹¹ Ez egyrészt megmutatja, hogy az első szervezetek megalakulása után még mintegy ötven – hatvan évnek kellett eltelnie az első kiadvány megjelenéséig. Másrészt ettől kezdve a nyomtatványok megjelenésének gyakorisága lényegében párhuzamos a társulatok keletkezésének intenzitásával. Ez arra utal, hogy egyrészt a kiadványok számának időbeli alakulása hozzávetőleges pontossággal tükrözi a szervezetek működésének intenzitását. Másrészt európai viszonylatban a nyomtatványok viszonylag késői megjelenése az első társulatok alacsony szervezetségi szintjével, a szükséges nyomdai kapacitás hiányával és a speciálisan társulati célú kiadványok iránti igény megkésett jelentkezésével magyarázható. Az 1770-es években mutatkozó jelentősebb eltérés a kiadványok és az

¹¹ TÜSKÉS, Gábor – KNAPP, Éva: *Bruderschaften in Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert* = Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1992. 1–23. — Vö. *Les confréries, l'Eglise et la cité*. Cartographie des confréries du Sud–Est. Acts du colloque de Marseille 22–23 mai 1985. Textes réunis par M.-H. FROESCHLÉ-CHOPARD. Grenoble, 1988.

új szervezetek száma között azzal hozható összefüggésbe, hogy ekkor már nem az újonnan alakult szervezetek voltak a nyomtatványok elsődleges megjelentetői, hanem jórészt a már korábban létrejött társulatok igényeit próbálták a lényegében változatlan számú kiadvánnyal kielégíteni.

A helyi társulathoz fűződő nyomtatványokat vizsgálva a társulatok túlnyomó többsége egyetlen kiadvánnyal rendelkezik, ennél lényegesen kevesebb a két és három kiadvánnyal rendelkező szervezetek száma. Négy kiadvánnyal szerepel az anyagban öt, öttel három társulat, öt fölötti kiadványszámmal összesen tíz társulatnál találkozunk. A helyi társulathoz kapcsolódó kiadványok több mint egyharmada mindössze két társulat-típust (Mária kongregáció, Szentháromság skapuláréja társulat) képviselő négy különböző szervezet között oszlik meg, amelyek mögött két szerzetesrend, a jezsuita, illetve a trinitárius rend áll (vö. 2. sz. melléklet).

A kiadvánnyal rendelkező társulatok földrajzi elhelyezkedését vizsgálva a legnagyobb számú nyomtatványt megjelentető szervezetek a kereskedelmi központnak számító Komárom kivételével mind az ország legfejlettebb városi településein, egyházi központjaiban jöttek létre. Nagyrészt ugyanezek a települések azok, amelyek egyúttal jelentős számú társulatot tudnak felmutatni. Másfelől a szervezetek összességének földrajzi elhelyezkedéséhez viszonyítva a kiadvánnyal rendelkező társulatok többsége városi jellegű településen működött, s feltűnően kevés azoknak a kiadványoknak a száma, amelyek falusi társulatokhoz kapcsolódnak. A falusi településen szerveződött társulatoknak rendszerint csupán egy-két kiadványa van, amelyek többnyire az adott helyen érvényesülő speciális rendi vagy világi papi, plébánosi aktivitással hozhatók kapcsolatba (vö. 3. sz. melléklet).

A helyi társulathoz nem köthető kiadványok felé fordítva a figyelmet, megállapítható, hogy az egyházmegyei szervezésű társulatok, rendekhez köthető általánosan elterjedt társulat-típusok túlnyomórészt csupán egy-két kiadvánnyal rendelkeztek. Egy-egy társulat vagy társulat-típus szerepel az anyagban hat, illetve hét kiadvánnyal, kettő-kettőnek nyolc, illetve tíz nyomtatványa volt, s a legmagasabb kiadványszámot (16) mindössze két társulat-típus (kordás, Mária) érte el. Ezek az adatok utalnak arra, hogy a jezsuita gondozású társulatok mellett elsősorban a ferencesek és a domonkosok, valamint a karmeliták által irányított társulatok, illetve társulat-típusok voltak azok, amelyek nagyobb számú kiadvánnyal rendelkeztek, míg az egyházmegyei szervezésű társulatok csupán kivételesen mondhattak magukénak jelentősebb számú nyomtatványt. Mindez aláhúzza az említett szerzetesrendek kiemelkedő szerepét a társulati kiadványok megjelentetésében.

A helyi társulathoz nem köthető kiadványok jelentőségét elsősorban az adja, hogy hatásuk nem korlátozódott egyetlen társulatra, s egy-egy egyházmegye keretein belül vagy a rendi csatornák közvetítésével sokkal tágabb körben, így mindenekelőtt a falusi lakosság körében is használták őket. Egyházmegyei

szervezésű társulatokhoz kapcsolódó kiadványok jelentek meg a veszprémi, győri, egri, pécsi, szepesi, csanádi, váci és székesfehérvári egyházmegyében, s nagyrészt ugyanezek az egyházmegyék azok, amelyekben az egyházi vezetés egy meghatározott időszakban tudatosan törekedett központi szervezésű társulatok létrehozására, s amelyekben a legnagyobb volt a szervezetek sűrűsége. Így a társulati kiadványok — ha különböző arányban és közvetítőkkel is, de — a társadalom minden csoportjához, legszélesebb rétegeihez is eljutottak.

A kiadványok nyelvi összetételét vizsgálva latin, magyar, német, szlovák és horvát nyelvű nyomtatványokat találunk. Az egész anyag mintegy 70 százalékát a különböző nemzeti nyelvű nyomtatványok teszik ki, a többi latin nyelven jelent meg. Első helyen áll a német nyelv 224 kiadvánnyal, ami a latin nyelvű művek számát (179) is meghaladja. Ezt követi a magyar nyelvű kiadványok száma (147), míg a szlovák nyelvű műveké 31, a horvát nyelvűeké pedig mindössze 5. Ez a nyelvi megoszlás a kiadványoknak az ország főbb nemzetiségi csoportjait átfogó jellegére utal, a nemzeti nyelvű művek viszonylag magas aránya pedig a nyomtatványok többségének a szélesebb rétegek számára lehetséges hozzáférhetőségét jelzi. A különböző kiadványtípusok nyelvi megoszlása egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a latin nyelv ismerete egyedül az ajándékkönyvek használatának volt feltétele. Másfelől ugyanazon a nyelven a kiadványok széles skálája volt elérhető, illetve — az ajándékkönyvek kivételével — egy-egy kiadványtípuson belül is meglehetősen nagy volt a különböző nyelvű kiadványok kínálata. A kiadványtípusoknak ez a nyelvi differenciáltsága egyben előre vetíti a forrásanyagnak a különböző etnikai csoportok igényeit egyaránt kielégítő jellegét (vö. 4. sz. melléklet).

5. A mecénások, szerzők, kiadványok és társulatok kapcsolathálózata

Az ajánlások címzése és a címlapok erre vonatkozó adatai alapján az egész anyag valamivel több mint 15 százalékának mecénását tudtuk név szerint azonosítani. E kiadványok mintegy fele a társulati kézikönyvek, egynegyede az ajándékkönyvek csoportjába tartozik, a fennmaradó rész többségét az áhítati művek teszik ki. A név szerint ismert mecénások egyik csoportját világi, másik csoportját egyházi személyek alkotják. A világi személyek között a főnemesség tagjai vannak a legtöbben, őket követik a nemesi, megyei és városi tisztviselő rétegek tagjai. Ez utóbbival csaknem egyenlő számban szerepelnek a társulat tagjai vagy a konkrét társulatok, illetve természetfeletti személyek az ajánlások címzettjeként. Két esetben a kiadványt előállító nyomdász fedezte a kiadás költségeit. Az egyházi mecénások csoportjában a főpapság áll az első helyen: az általa finanszírozott kiadványok száma megközelíti a főnemesség tagjai által patronált kiadványokét. Az egyházi mecénások között második helyen a különböző magasabb tisztséget viselő világi papi réteg, harmadik helyen a plébáno-

sok és a világi papság egyéb csoportja áll. Mindez jól mutatja a legmagasabb társadalmi csoportok, a főnemesség és a főpapság kiemelkedő szerepét a kiadványok támogatásában.

A főnemések, főpapok csoportjában számos olyan személy található, aki más területeken kifejtett mecénási tevékenységéről jól ismert, s néhányan közülük egyéb áhítati kiadványok pártfogói is voltak. Másfelől figyelemre méltó a másirányú mecénási tevékenységéről eddig nem vagy alig ismert nemesi, tisztviselő rétegek és a világi papság számottévvő jelenléte a nyomtatványok támogatóiként. A 17. század második felében elsősorban főpapi, főnemesi patrónusokkal találkozunk, akik mellé a nemesi középrétegek és a világi alsópapság a 18. század első felétől kezdve csatlakoznak nagyobb arányban, s az előbbieket szerepét fokozatosan az utóbbiak veszik át. A név szerint ismert mecénásokon kívül jelentős mértékben számolnunk kell a társulatokat gondozó szerzetesrendeknek, a nyomtatványok szerzőinek, valamint maguknak a társulatoknak a kiadási költségeket fedező tevékenységével.

A mecénások kiadványokat támogató tevékenységének közvetlen indítékait és összetevőit a mecénások, szerzők, művek és a társulatok közti viszonyrendszerben kell keresnünk. Ezek az adatok a mecénások és szerzők egyházi előljárói és patrónusi kapcsolata mellett utalnak a mecénások, művek és társulatok közti viszony néhány lehetőségére is, melyek közül a mecénások társulatokkal való közvetlen kapcsolata, a császári ház társulatokkal összefüggő megnyilvánulásainak szem előtt tartása és a társulatokhoz fűződő kultuszformák támogatása érdemel figyelmet. A mecénások és művek kapcsolatának fő összetevői egyrészt a társulat természetfölötti patrónusa pártfogásának biztosítása és tiszteletének elősegítése. Másrészt fontos tényező a mecénások személyes adottságai, vallásossága, törekvései és érdeklődése, illetve a művek tartalma közti összefüggés.

A mecénások, szerzők és társulatok kapcsolathálózatának áttekintése felhívja a figyelmet a kiadványok mecénásainak a társulatokat létrehozó, irányító és más vonatkozásban is támogató szerepére. A központi szervezésű társulatok kiadványai között arra is van példa, hogy a társulatot szervező megyéspüspök a kiadvány szerzője és mecénása egy személyben. Általános törvényszerűség a mecénások lakóhelyének és a társulatok székhelyének földrajzi közelsége, s a mecénások és a támogatott társulat székhelye közti kegyúri viszony is többször előfordul. Szórványosan megtalálható a kiadványok támogatásának összekapcsolása speciális alkalmakkal, illetve hogy egy mecénás egynél több művet is támogatott. A kiadványok egy részét maguk a társulatok jelentették meg saját költségükön. Az ismert mecénással rendelkező kiadványok többsége a különböző jezsuita gondozású társulatokhoz, Mária kongregációkhoz kapcsolódik, ezek tehát a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően fokozott mértékben törekedtek arra, hogy nyomtatványaik kiadási költségeit jótévé patrónusok által

fedezzék. A mecénások társadalmi hovatartozása rendszerint párhuzamos a támogatott társulatok tagságának társadalmi összetételével.

A kiadványok elé tűzött célok lényegében megfeleltek a társulatok fő célkitűzéseinek. Ezeknek a céloknak a nagyobb része általános jellegű vallási célkitűzés, mint például Isten, Mária és a szentek tiszteletének és szeretetének növelése; a lelki elmélyedés és az üdvözülés biztosítása; vigasztalás; az istenes élet elsajátítása; a katolikus hit erősítése és elmélyítése. A szerzői szándékok másik csoportja konkrét célok megvalósítására irányul: így a társulati patrónus segítségének elnyerésére adott szükségben; valamilyen áhítatforma megújítására, az erkölcsi tökéletesedésnek és a lelkek gondozásának segítésére. A kiadványokban tehát viszonylag kevés volt a speciálisan társulatinak nevezhető célkitűzés, s elsősorban az általános vallási igények konkrét formában való kielégítését, a társulati élet kereteinek különböző vallási ismeretanyagok közvetítésére történő felhasználását szolgálták.

6. Terjesztés, használat

A társulati kiadványok valóságos elterjedését, a különböző társadalmi rétegekre és csoportokra gyakorolt hatását a terjesztési és használati körülményekre utaló adatok mutatják. A kiadványok ára a kiadványtípus, a kivitel igényessége, a terjedelem és a példányszám függvényében alakult, s a differenciált árak lehetővé tették a társulati tagok különböző igényeinek és lehetőségeinek megfelelő kiadványok beszerzését. A fő terjesztők maguk a társulatok, illetve a mögöttük álló egyházi intézmények, szerzetesrendek voltak. A terjesztést a jezsuiták Mária kongregációiban szervezték meg a legjobban, ahol a társulati tagok újévi és húsvéti ajándékként (*xenia*, *strena*) vagy a kongregációk tituláris fő ünnepén rendszeresen hozzájuthattak a kiadványokhoz. Ezen általánosan elterjedt gyakorlat mellett a jezsuita rend helyenként más módon is gondoskodott a társulati tagok ellátásáról a nyomtatványokkal. Így például a müncheni jezsuiták a különböző szodalitások felállítását követően néhány évvel, 1614-ben egy ún. könyvelosztó egyesületet hoztak létre *Güldenenes Almosen* névvel, melynek elsődleges feladata az olvasmányanyagok biztosítása volt a kongregációkban.¹² Ehhez hasonlítható intézmény Magyarországon csak száz év múlva jött létre, amikor Sautter Zsigmond, a felső-ausztriai Langbath plébánosa 1719-ben ezer forintos alapítványt tett a nagyszombati jezsuitáknál.¹³ E tőke kamataiból in-

¹² BREUER, D.: *Oberdeutsche Literatur 1565–1650*. Deutsche Literaturgeschichte und Territorialgeschichte in frühabsolutistischer Zeit. München, 1979. 110–114., BRÜCKNER, W.: *Zum Literaturangebot des Güldenenes Almosens*. Verifikations- und Beurteilungsprobleme = Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 47 (1984) 1, 121–139.

¹³ JABLONKAY GÁBOR: *Taxonyi János S. J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcsanító példatára*. Kalocsa, 1910. 65–66.

dult meg 1720-ban a Bibliotheca Catechetica kiadványsorozat, amely elsősorban a szélesebb rétegek olvasmányszükségleteit elégítette ki. Ezt követően a Bibliotheca Catechetica jelzés a nagyszombati jezsuita nyomda társulati kiadványainak egy részében is megjelenik.

Az egyéni birtoklás mellett a kiadványok tartalmának fontos közvetítő alkalmi voltak a társulati összejövetelek, közös áhítatgyakorlatok, prédikációk.¹⁴ Ezeknek az összejöveteleknek egyik állandó része volt a társulati kézikönyv felolvasása, emellett azonban más műveket is olvastak. Így ezek a könyvek közvetve az olvasni nem tudó rétegekhez is eljutottak. A társulati könyveket kéziratos másolatokban is terjesztették és használták. A legtöbb felvilágosítással a kiadványok tényleges használatáról a kéziratos bejegyzések szolgálnak. A nyomtatványoknak mintegy negyedrésszében találtunk a korabeli használatra utaló bejegyzést. A bejegyzések aránya az egyes kiadványtípusokban jelentősen eltér: az áhítati könyveknél 1, az alkalmi nyomtatványoknál 6, a társulati könyveknél 31, a felvételi lapoknál 40, az ajándékkönyveknél 53 százalék körül mozog a bejegyzéssel ellátott kiadványok aránya. A bejegyzések túlnyomó többségének nyelve a latin, s csak néhány magyar és német nyelvű bejegyzést találtunk. A bejegyzések tartalmuk szerint két fő típusra, ezen belül több kisebb csoportra oszthatók. Az első típusba a különböző tulajdonosi bejegyzések, szerzői dedikációk tartoznak, ezek aránya az összes bejegyzésnek mintegy 80 százaléka. A második típust a különféle egyéb használói bejegyzések alkotják.

A bejegyzések alapján a kiadványok mintegy kétharmada szerzetesi, egyházi tulajdonban volt, a fennmaradó egyharmadon a társulatok és a világi személyek körülbelül egyenlő arányban osztoznak. A világi tulajdonban lévő kiadványok egy része idővel egyházi, szerzetesi tulajdonba jutott. A kiadványok jóval kisebb arányban voltak a világi papság birtokában, mint a szerzetesekében. Ennek oka egyrészt a szerzetesség nagyobb szerepe a társulatok gondozásában és a kiadványok előállításában, másrészt a kiadványok fennmaradására elsősorban szerzetesi könyvtárakban volt lehetőség. A világi személyek egyedül az elsősorban az ő használatukra szánt felvételi lapoknál vannak túlsúlyban, ezenkívül a kézikönyveknél és az ajándékkönyveknél szerepelnek nagyobb arányban, de számuk itt sem éri el az egyháziakét. Az egyházi és világi tulajdonnak ez az aránya arra hívja fel a figyelmet, hogy a kiadványok jelentős része a társulatokat gondozó egyházi személyek közvetítésével fejtette ki hatását. A 18. század közepétől a világi és társulati tulajdonba került nyomtatványok aránya lassan növekszik, s egyre szélesebb rétegek lépnek közvetlen kapcsolatba a kiadványokkal. A kiadványok világi birtokosainak társadalmi hovatartozására csupán a nemesi származású személyeknél találunk utalást, a többi esetben csak feltételezhetjük a tulajdonosok különböző alacsonyabb rétegekhez tartozását.

¹⁴ INTORP, L.: *Westfälische Barockpredigten in volkshandlicher Sicht*. Münster, 1964. 51–54.

A társulatok saját kiadványaikon kívül más művekkel is kapcsolatba kerültek. Elsősorban a jezsuiták kongregációiról tudjuk, hogy saját használatra kisebb könyvtárakat hoztak létre.¹⁵ A kongregációk tagjai a könyvtárt az e célra beszerzett könyvekkel, ajándékaikkal, végrendeleti hagyományozással állandóan bővítették. Ezeknek a könyvtáraknak az anyagáról a társulatok felosztatásakor azok vagyonáról készített jegyzékek szolgálnak felvilágosítással.¹⁶ A társulati könyvtárak összetételének bemutatására példaként a győri németek Maria de Victoria és Krisztus halála jezsuita kongregációja könyveinek jegyzékét elemeztük.

A Maria de Victoria kongregáció javainak jegyzéke a 31. tétel alatt összesen 21 könyvet sorol fel. A könyvek összértékét 4 florenus 53 krajcárban állapították meg, a társulat egész vagyona 856 florenus 35 krajcárt tett ki. A könyvek között egy latin és egy kétkötetes német nyelvű biblia, valamint egy bibliai konkordancia mellett kizárólag különböző jezsuita szerzők munkái fordulnak elő. A könyvek legnagyobb része prédikáció gyűjtemény, másik, kisebb csoportja vegyes tartalmú aszketikai, teológiai és pasztorációs mű. A könyvanyag összetételében szembeűnő egyrészt a jezsuita szerzők csaknem kizárólagos szereplése, másrészt a nem a laikusok közvetlen használatára, hanem pasztorációs célra szánt művek magas aránya. Ez arra utal, hogy ezeket a könyveket közvetlenül nem a kongregáció tagjai, hanem az őket gondozó jezsuita szerzetesek használhatták, s mintegy az ő kézikönyvtáruk kiegészítésére szolgáltak. A tagok a könyvek anyagi fedezetét biztosították, s rendszerint csupán közvetve, prédikációhallgatás vagy különböző közösségi áhítatgyakorlatok révén ismerték meg azok tartalmát. A túlnyomórészt német nyelvű könyvek a pontosan azonosított művek első kiadásai alapján a 17. század második és főként a 18. század első felében jelentek meg először, tehát egy viszonylag korszerű vallási ismeretanyag közvetítettek. A könyvek egy részének többszöri kiadása azok nemzetközi elterjedését tanúsítja, s utal arra, hogy a könyvek gyűjtése a 18. század derekán folyt a legkövetkezetesebben.

Némileg változatosabb képet nyújt a Krisztus halála kongregáció könyveinek jegyzéke. Ez a jegyzék a 29. tétel alatt összesen 45 könyvet sorol fel. A kongregáció a felosztatáskor jóval kisebb vagyona ellenére kétszer annyi mennyiségű és csaknem kétszer akkora értékű könyvet mondhatott magáénak, mint a Maria de Victoria kongregáció. A könyvek első, nem túl nagy számú csoportja a bibliához kapcsolódó segédkönyv és katekizmus. A könyvek mintegy kétharmadát a különböző prédikáció gyűjtemények, prédikációs segédkönyvek teszik ki. Ezeknek körülbelül a fele jezsuita szerző műve. A nagy-

¹⁵ DUHR, B.: *Zur Geschichte der Marianischen Kongregationen in Deutschland* = Stimmen aus Maria Laach 78 (1910) 157–168., 290–307., 377–387. itt: 381.

¹⁶ Vö. JUHÁSZ Miklós: *Magyarországi konfraternitások a barokk korban* = Katholikus Szemle 58 (1944). 161–169.

számú prédikáció mellett néhány erkölcsstani, teológiai, polémikus és aszketikus művet is találunk.

A kongregációk könyvtárjegyzékei egy a szorosabb értelemben vett társulati kiadványoknál lényegesen szélesebb irodalmi, művelődési programot tükröznek, s egyben a társulatok felé közvetített művelődési anyag legmagasabb szintjét jelzik. A könyvek többségének a kongregációkon túlmutató jelentőségére utal, hogy rendszerint szerzetesrendek könyvtáraiba is eljutottak. A szorosabb értelemben vett társulati kiadványok és a kongregációs könyvtárak anyaga között különösen a jezsuita kongregációk esetében nem húzódik éles határ: a könyvtárak állománya — részben a prédikációk közvetítése révén — kiegészítette, továbbfejlesztette azt a tudásanyagot, amit a kongregációk ajándékkönyvei és más kiadványai tartalmaztak. Az ismeretek átadásának ez a lépcsőzetes tagozódása lényegében megfelel a kongregációk különböző műveltségű társadalmi csoportokat egységbe foglaló szerkezetének.¹⁷

7. A társulati kiadványok forrásai

A kiadványok által közvetített irodalmi, művelődési program alapvető kérdése a felhasznált források összetétele, valamint a szerzők és művek viszonya a forrásokhoz. Ezek a források, amelyek egyben a szerzők olvasmányanyagára is fényt vetnek, elsősorban a művek hivatkozásaiból ismerhetők meg. A hivatkozások egy rendkívül összetett, sokrétű forrásanyagot takarnak. A felhasznált források körét minden kiadványtípusban alapvetően a szerzők iskolázottsága, műveltsége határozza meg. A társulati kézikönyvek közül rendszerint azoknak igényesebb a forrásanyaga, amelyek általánosan elterjedt társulat-típushoz kapcsolódnak, míg a helyhez kötött kisebb társulatok kézikönyveinek forrásbázisa általában szerényebb. Ugyanebben a kiadványtípusban megfigyelhető az idézett források differenciálódása a társulatokat gondozó rendek szerint: a leg-sokrétűbb forrásanyaggal a ferencesek, jezsuiták, trinitáriusok és domonkosok által gondozott társulatok többnyire ugyanezekhez a rendekhez tartozó szerzők által összeállított kézikönyveiben találkozunk.

Az áhítati és ajándékkönyvek egy része nem speciálisan társulati használatra készült, szerzőik többnyire egy szélesebb közönséget tartottak szem előtt. Másfelől ezek a kiadványok adták a legtágabb lehetőséget a különböző elbeszélő tartalmak közvetítésére. A két tényező együttesen magyarázza, hogy az ebbe a kiadványtípusba tartozó műveknek a forrásanyaga a legváltozatosabb. Ugyanitt megfigyelhetjük, hogy a helyi társulatokhoz fűződő, szerényebb képességű

¹⁷ BRÜCKNER, W.: *Begriff und Theorie von Volkskultur für das 17. Jahrhundert*. In: BRÜCKNER, W. — BLICKLE, P. — BREUER, D. (Hgg.): *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*. Probleme populärer Kultur in Deutschland. Wiesbaden, 1985. 3–21. — CHATELLIER, L.: *L'Europe des dévots*. Paris, 1987. 129–151.

szertől származó áhítati művek kevésbé sokrétű forrásanyagot idéznek. Az alkalmi prédikációkra még fokozottabban érvényes, hogy forrásaikat szerzőik felkészültsége határozza meg. Ezekben a beszédekben megnő a más kiadványtípusokban is használt bibliai idézetek, valamint a bibliakommentárok és más kézikönyvek, beszédek, beszédgyűjtemények szerepe, bár a döntően bibliai hivatkozásokra épülő kiadványok a kézikönyvek és az áhítati művek csoportjában is megtalálhatók.

A kiválasztott példák alapján kirajzolódnak előttünk a társulati kiadványok forrásanyagának főbb csoportjai. Ezek a pontosan azonosított szerzőket és műveket figyelembevéve a következők: 1. Szinte minden kiadványnak nélkülözhetetlen forrása a *Biblia*. Ezeknek a hivatkozásoknak a rendszere, a bibliai szövegek értelmezése, az idézetek és a kontextus viszonya szinte nyomtatványonként különbözik. Csak elvétve hivatkoznak a kiadványok a különböző biblíamagyarázatokra, kommentárookra (Tirinus). 2. A hivatkozott források külön csoportját alkotják a nagyrészt a keresztény humanizmus által közvetített antik görög és római szerzők (Demosthenes, Platon, Cassiodorus, Aristoteles, Seneca, Cicero). 3. Nagy számban szerepelnek az egyházatyák és a késő antikvitás keresztény írói (Ambrus, Ágoston, Jeromos, Nagy Szt. Gergely, Aranyszájú Szt. János, Nagy Szt. Leó pápa, Cyprianus, Sophronios, Tertullianus), illetve művei (*Symbolum Quicumque*), valamint a különböző neves (Bernát, Tamás, Bonaventura, P. Damiani, Anselmus, H. a S. Victore) és kisebb középkori egyházi szerzők (III. Ince pápa, E. S. de Piccolomini, A. Carnotensis), misztikusok (Gertrud, Mechtild, Birgitta) és a devotio moderna képviselői (Kempis). A 2. és 3. csoportba tartozó források nagy részét a kiadványok rendszerint másodkézből, különböző kézikönyvek, kompendiumok nyomán idézik, s csak néhány esetben gondolhatunk nyomtatott kiadások közvetlen használatára. A neves antik és középkori írók idézésénél gyakran megfigyelhető, hogy a rájuk való hivatkozással az idézetek és művek tekintélyét kívánták növelni.

A források másik, nagyobb részét a közvetlenül felhasznált művek alkotják. 4. Mindenekelőtt ide tartoznak a társulatokat gondozó szerzetesrendek speciális történeti (Wadding, Annuae S. J.) és aszketikus művei (Maria de Agreda, Alanus de Rupe, Castellanus), valamint a társulatok titulusával, tituláris szentjével kapcsolatos kiadványok (Trithemius, Dorlandus, Polius, Landberger). 5. Külön csoportot alkotnak a későközépkori és 16–17. századi, részben magyar vonatkozású történeti (Bonfini, P. Aemilianus, Septemcastrensis (Georgius de Hungaria), Georgievics, Lonicerus, Boterus), egyháztörténeti művek (Maffei, N. K. Xantopoulos, Baronius, Bzowski), útleírások (Ramusio). Ezek idézésekor megfigyelhető a folyamat, melynek során a rendkívüli, gyakran legendás történeti események leírásai új szövegösszefüggésbe kerülve „exemplumokká” alakulnak, ami az idézett szövegek műfaj- és funkcióváltásának átfogó problematikájára utal. 6. A kiadványok elbeszélő anyagának fontos forrásai a későközépkori exemplumgyűjtemények nyomtatott kiadásai (Speculum exemplo-

rum, Cantipratanus) és a 16–17. századi példatárak (Stengel, Herolt), szentélerajzok és legendagyűjtemények (Bonaventura, Ribadeneira, Albicius, Surius, Brunner, Raderus, Maffei, Lippeloo), valamint a más idézeteknek is forrásul szolgáló prédikációk és prédikáció gyűjtemények (Pelbárt, Jonghen, Laselve, Szt. Amadeus, Ferselius, Carthagea, L. de Ponte). A két utóbbi forráscsoportba tartozó művek nagy száma és gyakori idézése azt mutatja, hogy a társulati kiadványok jelentős szerepet játszottak a különböző középkori és kora újkori elbeszélő szövegek közvetítésében a szélesebb rétegek felé.¹⁸ 7. Elsősorban a jezsuita gondozású társulatok kiadványainak forrásaiként nagy számban szerepelnek a különböző jezsuita aszketikus szerzők művei (Drexel, Chavassius, Faber, Rho, Vieira, Andrade, Chrysogonus, Engelgrave, Hevenesi, Bourghesius, d'Averoult, Platus). 8. Alkalomszerűen találkozunk az idézett források között egyéb újabb aszketikus (Blosius, Szt. Antoninus) és enciklopédikus, teológiai művekkel (Lycosthenes — Zwinger, Contenson), liturgikus szövegekkel (Szt. Jakab liturgiája, Halotti liturgia) és egyházi forrásokkal (a tridenti zsinat jegyzőkönyvei). Ezekbe a fő csoportokba a többi társulati kiadvány forrásai is besorolhatók, s ezek a forráscsoportok egyben utalnak a kiadványok által közvetített eszmeáramlatokra, műfajokra és az ismeretanyag tematikus egységeire.

8. Tartalmi, szerkezeti és műfaji sajátosságok

Tartalmi szempontból a kiadványok közös vonása, hogy az adott társulat eszmekörén és a társulatok gondozóinak sajátos törekvésein túl a legtöbb esetben általános jellegű vallási tudásanyagot is közvetítenek: a társulatokkal kapcsolatos speciális történeti, gyakorlati és áhítati tudnivalók mellett a különböző kiadványtípusok eltérő mértékben és formában történeti, egyháztörténeti, jogi, teológiai és hitvédelmi ismereteket is tartalmaznak. Az áhítati részek fő tartalmi egységei az általános vallási gyakorlatok (gyónás, áldozás, mise, imádság, elmélkedés stb.), a különböző teológiai tételek gyakorlati megközelítése (szentháromság, oltáriszentség, Isten, Mária, szentek tisztelete), erénygyakorlatok meghatározott erények megszerzéséhez és megőrzéséhez, ünnepek, az emberi élet utolsó dolgai, szentségek és egyházi szertartások, valamint az alapvető liturgikus és más vallási alapszövegek értelmezése. Tartalmi sokrétűségükkel különösen a Mária kongregációk ajándékkönyvei emelkednek ki a többi társulat-típus kiadványai közül.

A kiadványok szerkezetét rendszerint a társulatok sajátos feladata, működése, a használat gyakorlati szempontjai és az adott kiadványtípus sajátos követelményei határozzák meg. Kedvelt szerkezeti megoldás a különböző időbeli

¹⁸ BRÜCKNER, W.: *Exempelsammlungen*. 3. Nachmittelalterliche katholische Exempelsammlungen. In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 4. Lief. 2/3. Berlin — New York, 1983. 609–626. itt: 617–618.

egységek alkalmazása (kalendárium, officium, kongregációs napirend, novena stb.), de többször előfordul a térnek mint szövegrendező elvnek a felhasználása is (lelki zarándoklat). A harmadik lehetőség a szövegek csoportosítása tartalmi szempontok szerint (pl. erények, a társulat titulussal kapcsolatos, illetve egyéb áhítatformák), s néhány esetben megtaláljuk az allegorikus formát is. Mindez arra utal, hogy a társulati nyomtatványok anyagrendezési elvei szoros kapcsolatot mutatnak a barokk áhítati irodalom más kiadványainak szerkezetével.¹⁹ A kézikönyveknél megfigyelhettük a kiadványtípus szerkezetének kialakulását, megszilárdulását és lassú átalakulását, illetve már meglévő szerkezeti megoldások átvételét más társulatok és társulat-típusok kiadványaiból. A fő szerkezeti egységek aránya és sorrendje gyakran ugyanazon a kiadványtípuson belül is különbözhet, s az egy társulat-típushoz kapcsolódó, azonos típusú kiadványok között is lényeges eltérések figyelhetők meg. Ezzel szemben a helyhez kötött és a helyhez nem kötött társulat-típusok kiadványai között nincs lényeges szerkezeti eltérés. Nemcsak a Mária kongregációk, hanem a többi társulat kiadványaiban is megfigyelhető a tanító elem és az áhítati részek, ezen belül a kötött imádság- és énekszövegek szerepének fokozatos növekedése, a hagyományos áhítatformák és az elbeszélő szövegek háttérbe szorulása, az új kultuszformák előtérbe kerülése és a kezdeti differenciálódás után a kiadványok tartalmi, szerkezeti egységesülése, mellyel párhuzamosan jellegzetes 17. századi megoldások is tovább élnek a 18. század közepéig, esetenként a század végéig.

A tartalomhoz és a szerkezethez hasonlóan nagy változatosságot mutat a szöveganyag műfaji összetétele. A társulati kiadványok sajátos szövegtípusai mellett (pl. tájékoztató leírás a társulat eredetéről, történetéről, céljáról, regula, regulamagyarázat, búcsúrendszer) a prózai és verses áhítati műfajok széles skálája fordul elő. A leggyakrabban szereplő nem elbeszélő prózai műfajok az elmélkedés (ez néha lehet verses is), lelki olvasmány, bibliai és más idézet, imádság, buzdítás, oktatás, tanulság, intés, erkölcsi tanítás, aforizma, okfejtés, megfontolás, megbeszélés, prédikáció. Előfordul ezenkívül az erénykatalógus, lelki tükör, értekezés, tanács, vitairat, fiktív levél, fiktív végrendelet műfaja is. A párbeszédes prózai műfajok a fiktív dialógus, az alkalmi színmű és az oktató párbeszéd. Verses műfajok a litánia, zsoltár, himnusz, ének, verses életrajz, dicsőítő költemény és rezponzórium. Több különböző műfajt egyesítő szöveg-szervező egység az officium és az ún. áhítat (napi áhítat).

A kiadványok az elbeszélő műfajok közvetítésének is fontos eszközei, amelyek a következők: „exemplum”, történet, miráculum, eredetlegenda, látomás, szentéletrajz, legendás történeti esemény. Az elbeszélő elemek integrálásának mértéke a szöveggörnyezetbe változatos: általában nem önmagukban állnak, hanem egymással és a különböző egyéb műfajú áhítati szövegekkel egyaránt szorosan összekapcsolódnak. Kiválasztásukat elsősorban a nekik szánt funkció

¹⁹ Vö. GAJTKÓ István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Bp. 1936.

határozza meg: szerepük rendszerint a narratív jellegű kateketikai díszítés, s amellet, hogy szórakoztatnak, elsősorban a tanítást, a társulati tagok összetartozásának megerősítését és a mindennapi életbe való integrációját szolgálják. Az elsősorban a jezsuiták és a ferencesek által alkalmazott elbeszélő szövegegyanag előfordulása a különböző kiadványtípusokban jelentősen eltér egymástól: míg az alkalmi nyomtatványokban és a felvételi lapokon egyáltalán nem szerepel, az áhítati művekben és az ajándékkönyvekben viszonylag gyakrabban fordul elő, a legtöbb elbeszélő szöveg a kézikönyvekben található. Az elbeszélések középpontjában rendszerint a társulat által terjesztett kegyelemközvetítő eszközök (rózsafüzér, korda, skapuláre), a társulati patrónus vagy más különösen tisztelt szent (boldog) életének csodás eseményei és a neki tulajdonított mirákulumok, a társulati tagok vagy más szentéletű ifjak példája és erényei, a társulati áhítat megalkotójának, a társulatot gondozó rend alapítójának vagy a havi szenteknek a legendás életrajza, látomása és csodái állnak. A műfajoknak és témáknak ebből a gazdagságából következik, hogy a társulati kiadványokkal érintkező egyéb áhítati kiadványtípusok száma is tekintélyes: ezek elsősorban a különböző legenda- és példagyűjtemények, szentéletrajzok, mirákulumos könyvek, Atlas Marianusok, a látomásirodalom termékei, offíciumok, halottas könyvek, lelki kalauzok, katekizmusok, lelki zarándoklatok, elmélkedésgyűjtemények, lelkigyakorlatos és imádságos könyvek, mariológiák, a napi használatra szánt különféle egyéb áhítati kézikönyvek típusai, valamint a prédikáció és a vallásos ponyvairadalom.

A tartalmi, szerkezeti és műfaji elemzés néhány ponton tovább bővíti a kiadványok használati összefüggéseiről rajzolt képet. A különböző művelődési szintek és az ezeknek megfelelő használói rétegek párhuzamos jelenléte egy kiadványtípuson belül — ha egymástól némileg eltérő mértékben is, de — mind egyik kiadványtípusban kimutatható. Ebből következik, hogy a különböző kiadványtípusok nem mindig különülnek el egymástól a használat szempontjából. A különböző művelődési szintek együttes előfordulása mellett gyakran megfigyelhető a kiadványtípusok, sőt az egyes kiadványok összetételének életkor, egyházi-világi állapot, társadalmi és művelődési rétegek szerinti differenciálása. Lényeges vonás, hogy a nyomtatványok jelentős része a magánáhítat és a közösségi devóció céljaira egyaránt alkalmas volt. A kiadványok jelzik a vallási és egyéb ismeretanyagok popularizálódási folyamatának állomásait, melynek során egy, a szűkebb egyházi használatban nagyrészt már meglévő tudásanyag új tartalmi elemekkel, műfajokkal kiegészítve és speciális formába öntve egyre szélesebb rétegeknek lesz hozzáférhető.

9. Illusztrációk

A kiadványoknak mintegy 15–20 százalékában található valamilyen illusztráció, ami kb. 50 különböző társulat és társulat-típus között oszlik meg.²⁰ Ez az eddig ismert összes társulatnak valamivel kevesebb mint 5 százaléka. A felvételi lapoknak mintegy kétharmada, a társulati kézikönyveknek 30 százaléka, az ajándékkönyveknek és az áhítati műveknek mintegy 10 százaléka jelent meg illusztrációval, míg az alkalmi nyomtatványokban csak kivételesen találkozhatunk ábrázolással. Az ikonográfia alapján megállapíthatjuk, hogy a társulatok nemcsak speciális kiadványtípusok, hanem egy sajátos sokszorosított grafikai anyag kialakulását is elősegítették. A hazai és külföldi metszők a konvencionális kifejezőeszközök, az általánosan használt motívum kelléktár egy részét új funkcióban alkalmazták, s a széles körben elterjedt ikonográfiai megoldások mellett néhány speciális ábrázolástípust, új tartalmi és formai elemeket is létrehoztak, illetve közvetítettek. A képek egyik része a társulatok titulusát jeleníti meg. A metszetek másik csoportja csupán közvetve kapcsolódik a konkrét társulathoz, amennyiben az elnevezést adó személy valamelyik más ábrázolástípusát képviseli. Végül van néhány olyan metszetsorozat és illusztráció-együttes, amely a kiadvány szövegrészeivel függ össze s nem minden részében kapcsolódik közvetlenül az adott társulathoz vagy annak titulusához. Ilyen lapok rendszerint a kézikönyvekben, az ajándékkönyvekben és az áhítati művekben találhatóak, míg a felvételi lapok és az alkalmi kiadványok általában a társulat titulusát vagy a névadó személy valamely ábrázolástípusát tartalmazzák. A felvételi lapok és az alkalmi kiadványok illusztrációi ezenkívül néhány esetben a társulat konkrét célkitűzését, feladatát is megjelenítik. Kiegészítő motívumként előfordul a társulati tagok, valamint a társulatnak otthont adó település bemutatása, némely motívum pedig a társulatot gondozó szerzetesrendre, esetleg az ábrázolás mecénására utal. Ezek a motívumok egyben jelzik a közvetlen kapcsolatot a társulattal. A képek egyik része csupán egyetlen motívumra épül, másik része több különböző motívum kombinációjával jött létre. Viszonylag nagy számban fordulnak elő a különböző szimbolikus, allegorikus kompozíciók, motívumok és motívumkombinációk, míg az elbeszélő tartalmak képi megjelenítése az alkalomszerű narratív elemek mellett elsősorban a sorozatoknál fordul elő.

A társulatokhoz közvetlenül kapcsolódó ábrázolások nagy vonalakban mutatják a szervezetek társadalmi, vallási funkcióit. Jelzik azt a folyamatot, melynek során az ábrázolások jórészt a hagyományos kifejezőeszközök, képi programok felhasználásával és a megváltoztatott képkompozíció segítségével új kul-

²⁰ TŰSKÉS, G. — KNAPP, É.: *Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften* = *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 52 (1989) 3, 353–372., vö. BORSA Gedeon: *A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál* = *MKsz* 1985/3–4. 262–275.

turális impulzusokat közvetítenek. Ezek közül legfontosabb a didaktikus szándék, a különféle kultuszformák, áhítatgyakorlatok, vallási ismeretek és cselekvésformák feldolgozása, népszerűsítése. A társulatok alapvető célkitűzései közé tartozott a szegények, betegek, haldoklók gondozása, a halottak eltakarítása és a tisztítótűzben szenvedő lelkek sorsának megkönnyítése, valamint a zárándoklatok szervezése. Mindez az ábrázolások motívumaiban jól megragadható. A speciális feladatok közül megjelenik a képeken a török fogságba esett keresztény foglyok kiszabadításának gondolata, ami a 17. század végén és a 18. század első felében volt aktuális. Ezenkívül számos változatban hangsúlyozzák a kompozíciók a Máriának és a szenteknek tulajdonított közvetítő szerepet, valamint a társulatok, a társulati szabályok és a társulatok által terjesztett kegyelemközvetítő eszközök hatékonyságát. A társulatok egy részének protestánsellenes vonása az ikonográfiában csak közvetve, a szervezetek által terjesztett kultuszformák és a társulati titulusok (rózsafűzér, oltáriszentség, szentháromság) ábrázolásán keresztül jelenik meg.

Ha a nemzetközi összehasonlítás kedvéért egy pillantást vetünk a szomszédos bajor, osztrák területek társulatainak képanyagára, a külföldi anyagban a hasonló szerkezeti megoldások mellett első pillantásra szembetűnik a tematika többrétűsége, egyes motívumok (pl. veduták) gyakoribb előfordulása és az illusztrált kiadványok magasabb aránya. Ezek az ábrázolások a kiadványtípusok és az egész szervezeti forma megkésett kialakulása miatt Magyarországon néhány évtizeddel később jelennek meg, mint például osztrák területen, s hiányzik a művészeket rendszeresen foglalkoztató, gazdag társulatoknak a sokasága, amely tetszés szerinti számú, magas színvonalon illusztrált nyomtatvány kiadására adott lehetőséget. Az ikonográfiai, motívikus összefüggések és a készítő mesterek azonossága mellett néhány esetben külföldi társulati kiadvány illusztrációjának közvetlen előképként történt felhasználását is megfigyelhetjük.

A képeket a kiadványokban rendszerint címlapelőzékként, ritkábban címlapképként a címlapon, a címlap után vagy a címlap hátoldalán, valamint belső illusztrációként, illetve illusztráció sorozat vagy együttes tagjaként helyezték el. Külön csoportot alkotnak azok az ábrázolások, amelyek a felvételi lapok, néha az alkalmi nyomtatványok egész első oldalát betöltik, illetve amelyeket egy egylapos nyomtatvány közepén szedett szöveg vesz körül. A belső illusztrációk lehetnek egész oldalasak, máskor viszont — esetleg fejléc vagy záródísz funkcióban — csupán az oldal egy részét töltik ki, míg az oldal fennmaradó részén többnyire a képpel kapcsolatos, ritkábban attól független szedett szöveg olvasható. Néhány kiadásban az ajánlás szövege külön felhívja a figyelmet a címlapelőzésekre.

Az illusztrációk szerepére utalnak a metszetek feliratai. Ilyen felirat a képeknek mintegy a kétharmadán található. Ezeknek nagy része rövidebb-hosszabb címfelirat a kép alsó vagy felső szegélyén, kisebb részük a képbe komponált írásszalag vagy más feliratos mező, s néhányszor a kétféle megoldás

kombinációja is előfordul. A belső illusztrációk egy részéhez a metszett feliratokon kívül szedett szövegek is kapcsolódnak. Ezek elsődleges feladata az ábrázolások értelmezése, bővítése allegorikus vagy szimbolikus jelentéssel és a kapcsolat megteremtése a kiadvány egyéb szövegeivel. A kiadványok egy részénél az illusztrációk már első pillantásra jelzik, hogy mely társadalmi rétegeknek szánták őket, más esetekben ilyen különbségtétel nem lehetséges. Az előkelő társulatok (kongregációk, harmadrendek stb.) kiadványainak illusztrációi általában magasabb technikai színvonalon, összetettebb ikonográfiával készültek, szemben a szélesebb rétegeket felölelő szervezetek nyomtatványaiban található metszetek szerény technikai színvonalával, leegyszerűsített ikonográfiájával.

10. Összegzés

A társulati irodalom magyarországi megjelenésének alapvető feltétele az volt, hogy a katolikus egyházi szervezet török uralom alatti csaknem teljes felbomlásával párhuzamosan jelentősen megnövekedett a világi rétegek vallási önállósága, s hogy ezeknek a rétegeknek a vallási ellátására és irányítására a török hódítás utolsó félévszázadában és a török kiűzése után az egyházi szervezet kiépítésével párhuzamosan létrehozták a vallásos társulatokat. A 17. század közepétől kezdve ezek a laikus vallási szervezetek és kiadványaik — a népszerű barokk vallásosság másik alapvető szervezeti keretéhez, a búcsújáráshoz és annak irodalmához, a mirákulumirodalomhoz hasonlóan — növekvő szerepet játszottak a magán- és közösségi áhítatokban, s a széles rétegeket átfogó kulturális cserekapcsolatok egyik fontos színterét jelentették. Ebben a rendszerben a kiadványok olvasmányanyagai — azon túl, hogy a fennálló társadalmi viszonyok kognitív, normatív legitimációs eszközét jelentették — a felölelt cselekvésformák, tárgyak, szövegek, képek stb. által alapvető tájékozódási és integrációs mintát kínáltak, s fontos szerepet játszottak meghatározott kulturális értékek közvetítésében, szervezésében, rögzítésében és újratermelésében.

Egyes szerzők és művek koncepcióját, illetve egész kiadványtípusok és társulatok irodalmi kínálatát egyaránt megvizsgálva bizonyossá vált, hogy a jelentős műveltségi anyagot hordozó népszerű barokk áhítati irodalom előállítói, terjesztői és használói között ezután a társulatokat is nyilván kell tartani, s hogy kiadványaikat előkelő hely illeti meg ennek az irodalomnak a rendszerében. A társulati nyomtatványok beletartoznak abba az átfogó folyamatba, melynek során a virágzó későközépkori és kora újkori vallásos könyv- és szövegtermelés kiadványtípusai és műfajai lassan átalakulnak, új könyvtípusok, műfajok és szövegszervezési koncepciók jönnek létre, amelyek részben átveszik és új összefüggésbe helyezik a korábbi szövegeket, s ezzel biztosítják a kulturális kommunikáció folyamatosságát. A társulati kiadványok alapvető vonása a kiadványtípusok, szerzők, megjelenés, terjesztés és használat nemzetközisége, a hazai és

külföldi anyag tartalmi, szerkezeti és műfaji hasonlósága, kölcsönhatása, s hogy a tudást feldolgozva, mintegy a mindennapi élet keretei közé integrálva közvetítik. A kiadványokat létrehozó szervezeti formákhoz hasonlóan a tőlünk nyugatra fekvő területekhez viszonyítva a társulati irodalom magyarországi megjelenését és kifejlődését is bizonyos megkésetttség jellemzi: kialakulása és első kiteljesedése a 17. század második felére, fénykora az 1720–1770 közötti évtizedekre, gyors hanyatlása a század végére tehető. A forrásanyag kisebb részének kivételével, amelyre a latin nyelv kizárólagossága jellemző, a latin és a német nyelv közvetítő szerepének fennmaradásával párhuzamosan fokozatosan előtérbe kerül a nemzeti nyelvek használata, aminek révén a korábban csak latinul hozzáférhető szövegek anyanyelvi közvetítése mellett a kiadványok fontos szerepet játszottak az anyanyelvűség terjesztésében és művelésében.

A forrásanyag felhívja a figyelmet a fordítások, átdolgozások, összeállítások és közvetlen átvételek kulturális jelentőségére, s egyben jelzi a széles rétegeknek rendelkezésre álló vallási tudásanyag összetételét. A legfontosabb közvetítő csatornát a társulatokat gondozó régi és új szerzetesrendek jelentették: egyrészt szoros kapcsolat van a különböző rendek általános eszmei iránya, törekvései és a társulati kiadványok megjelenési sajátosságai között. Másrészt a világi papi gondozású társulatok kiadványai néhány kivételtől eltekintve jóval később jelennek meg a szerzetesi gondozású társulatok nyomtatványainál, s részben azok megoldásait veszik át. A 18. század közepén megnő a világi papi szervezésű társulatok jelentősége, s ezek irodalma a vidéki plébániahálózat közvetítésével a legszélesebb rétegekhez is eljut.

A társulati irodalom forrásainak vizsgálata megmutatta, hogy a kiadványok a vallási alapszövegek, a középkori és a korabeli új szövegek és műfajok mellett jelentős mennyiségű későközépkori és kora újkori elbeszélő szöveget is tartalmaznak. Ez utal ennek az irodalomnak az alapvető tradicionalitására a szövegek és az eszmék (pl. devotio moderna, a keresztény humanizmus áramlatai, sztoicizmus) tekintetében, amely mellett az új kulturális áramlatok (pl. katolikus reform, a barokk aszkézis rendi változatai, az egyházi felvilágosodás) hatása is lemérhető. A forrásanyag lehetőséget adott a különböző áhítati műfajok kapcsolatrendszerének, integrációjának, szöveg és kép kapcsolatának, valamint az áhítati irodalom érintkező kiadványtípusainak tanulmányozására. Tartalmi szempontból meghatározó a kiadványok többségének vallási, aszketikus és oktató-nevelő célkitűzése; szorosabb értelemben vett tudományos műveket csupán a Mária kongregációk ajándékkönyvei között találtunk. Jórészt ugyanitt fordult elő az a néhány nyílt protestánsellenes megnyilvánulás is, ami egyébként teljesen hiányzik a kiadványokból.

Az elemzés felhívta a figyelmet arra, hogy a katolikus barokk egyházi irodalom társadalmi rétegződése lényegesen differenciáltabb annál a korábbi elképzelésnél, amely ezt az irodalmat két nagy részre, egy udvari jellegű (jórészt

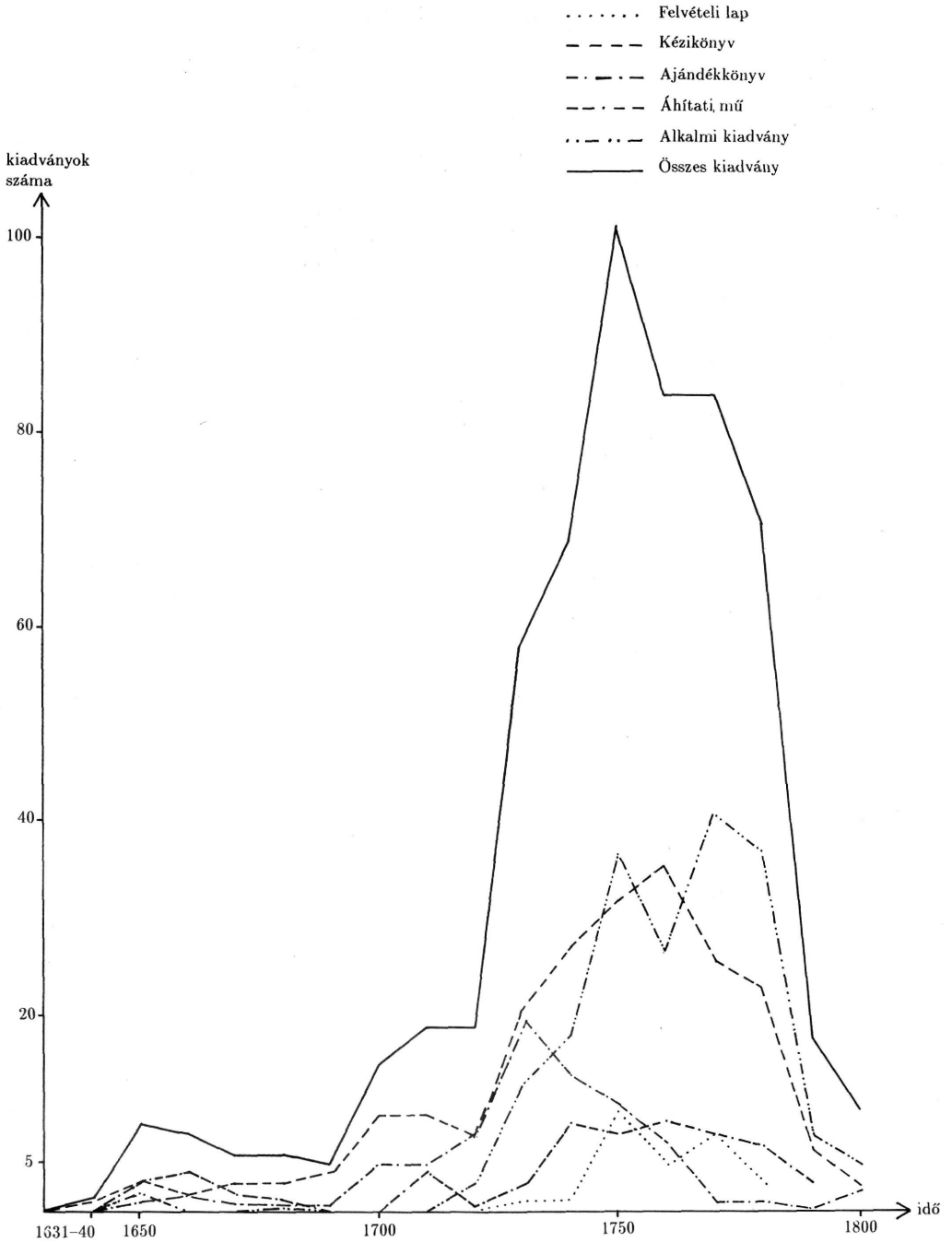
jezsuita eredetű) és egy népszerű (elsősorban ferences) irodalomra osztotta.²¹ Eltekintve attól, hogy a két csoport között számos átmeneti forma található, s hogy a két csoporthoz hozzárendelt két szerzetesrendnek is megvolt a különböző igények szerint differenciált saját irodalmi kínálata, ennek az irodalomnak alapvető vonása, hogy közvetítése a szélesebb rétegek felé lépcsőzetes formában, különböző szinteken történt. A társulati kiadványok tanúsága szerint nincsenek éles határok a különböző rétegeknek szánt irodalmi kínálatok között: a szöveghordozók címzettre hangoltsága mellett a széles skálán elhelyezkedő átmenetek és fokozatok sorozata jellemző. A kiadványok közvetlen használói közé a főnemesség és az egyházi rétegek mellé a 18. század első felében a kismemesi, értelmiségi, polgári rétegek, a század második felében pedig az alsó, kézműves és paraszti csoportok is felzárkóznak, ekkor azonban a legmagasabb rétegek már egyre kevésbé számíthatók a kiadványok elsődleges fogyasztói közé. A kiadványok olvasótábora tehát a 18. század közepén egy rövid időre a legszegényebb falusi, városi rétegektől a polgári és nemesi rétegeken át a főnemességig terjedt: mindegyik rétegnek megvoltak a lényegében ugyanazt a tartalmat különböző hangsúlyeltolódásokkal, a neki megfelelő igényszinten közvetítő kiadványai és kiadványtípusai. A társulati nyomtatványok jól körülhatárolható csoportját a jezsuita kongregációk kézikönyvei, ajándékkönyvei és áhítati művei alkotják, amelyek jelentősen kibővítve a jezsuita iskolarendszer tananyagát önmagukban is egy komplex irodalmi, művelődési programot közvetítenek és egyben mutatják a populáris kultúra társadalmi rétegződését. A műveltségbeli különbségeknek ez az áthidalása a kiadványokban jelzi a társulatok szerepét a különböző társadalmi rétegek összefogásában, integrációjában.

A 18. század második felében a legalsó rétegek közvetlen fogyasztóvá válásával párhuzamosan megkezdődik a nyomtatványok tartalmi, szerkezeti és műfaji egységesülése, egyszerűsödése. A társulatok kritikájával egy időben megjelenik a kiadványok felvilágosult bírálata. A társulati életforma és vele együtt a kiadványok 18. század végi gyors hanyatlása ellenére a 19. században megfigyelhető a tartalom megváltozása mellett a jellegzetes barokk formák továbbélése, illetve újjáéledése, amelyek alkalmoszerűen a 20. századot is megérik. A társulatok funkcióinak egy részét a 19. században a céhek és a különböző vallási egyesületek veszik át, s a barokk kori laikus vallási szervezetek művelődési hatása megszűnésük után ezeken keresztül továbbra is érvényesül.

²¹ Vö. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 215.

1. sz. melléklet

*A társulati kiadványok időbeli elterjedése
kiadványtípusok szerint*

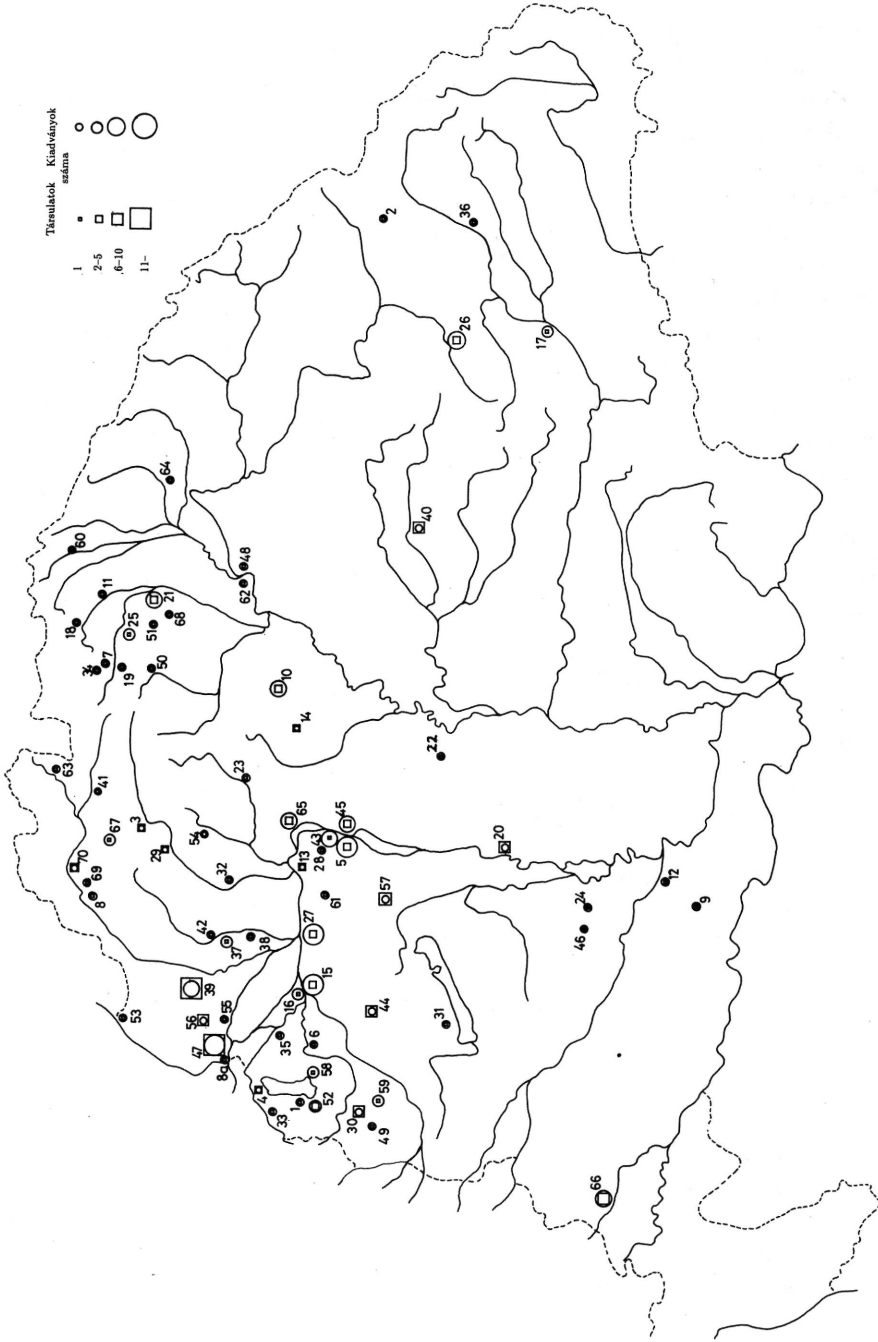
2. sz. melléklet

A kiadványok megoszlása társulatok szerint

Kiadványok	Helyi	Társulatok
		Helyhez nem köthető
1	88	13
2	27	6
3	13	3
4	5	
5	3	
6	3	1
7	2	1
8		2
9	1	
10		2
11		
12		
13	1	1
14		
15	1	
16		2
17		
18		
19	1	
.		
.		
26	1	
.		
.		
32	1	
.		
.		
38	1	
.		
.		
58	1	

3. sz. melléklet

A helyi társulatok kiadványai

3. sz. melléklet

A helyi társulatok kiadványai

- 1 Bánfalva (Sopronbánfalva)
- 2 Beszterce (Bistrița)
- 3 Besztercebánya (Neusohl, Baňská Bystrica)
- 4 Bruck/Leitha (Lajtahidas)
- 5 Buda
- 6 Csorna
- 7 Csütörtökhely (Štvrtok nad Hornadom)
- 8 Demény (Domaniža)
- 8a Dévény (Theben, Devin)
- 9 Diakovár (Dakovo, Djakovo)
- 10 Eger
- 11 Eperjes (Prešov)
- 12 Eszék (Osijek)
- 13 Esztergom
- 14 Gyöngyös
- 15 Győr
- 16 Győrsziget
- 17 Gyulafehérvár (Karlsburg, Alba Julia)
- 18 Héthárs (Siebenlinden, Lipiany)
- 19 Igló (Neudorf, Spišska Nová Ves)
- 20 Kalocsa
- 21 Kassa (Kaschau, Košice)
- 22 Kecskemét
- 23 Kékkő (Blauenstein, Modrý Kameň)
- 24 Kéménd
- 25 Kluknó (Kluknau, Kluknava)
- 26 Kolozsvár (Klausenburg, Cluj)
- 27 Komárom
- 28 Kovácsi
- 29 Körnöcbánya (Kremnitz, Kremnica)
- 30 Kőszeg
- 31 Lesencetomaj
- 32 Léva (Lewentz, Levice)
- 33 Loretó (Maria Loreto)
- 34 Lőcse (Leutschau, Levoča)
- 35 Magyaróvár (Mosonmagyaróvár)
- 36 Marosvásárhely (Tirgu Mureș)
- 37 Nagymőke (Veľké Janikovce)

- 38 Nagyszeg (Egyházasnagyszeg, Nad'seg)
- 39 Nagyszombat (Tyrnau, Trnava)
- 40 Nagyvárad (Oradea)
- 41 Németlipcse (Nemecká L'upča)
- 42 Nyitra (Neutra, Nitra)
- 43 Óbuda-Kiscell
- 44 Pápa
- 45 Pest
- 46 Pécs
- 47 Pozsony (Pressburg, Bratislava)
- 48 Rakamaz
- 49 Rohonc (Rechnitz)
- 50 Rozsnyó (Rosenau, Rožňava)
- 51 Rudnok (Rudnó)
- 52 Sopron
- 53 Szakolca (Skalica)
- 54 Szebelléb (Sebechleby)
- 55 Szenc (Wartberg, Senec)
- 56 Szentgyörgy (Sankt Georgen , Svätý Hur)
- 57 Székesfehérvár
- 58 Széplak (Fertőszéplak)
- 59 Szombathely
- 60 Sztropkó (Stropko)
- 61 Tata
- 62 Tokaj
- 63 Trsztena (Trstená)
- 64 Ungvár (Užgorod)
- 65 Vác
- 66 Zágráb (Agram, Zagreb)
- 67 Znióváralja (Kláštor pod Zniovom)
- 68 Zsebes (Žebeš)
- 69 Zsigmondháza (Orlové)
- 70 Zsolna (Sillein, Žilina)

4. sz. melléklet

A kiadványok nyelvi megoszlása

Nyelv	Kiadványtípus					
	Felvételi lap	Kézikönyv	Ajándék-könyv	Áhítati mű	Alkalmi kiadvány	Összes kiadvány
Latin	1	36	79	23	40	179
Magyar	13	104	1	16	12	147
Német	14	50	—	22	139	224
Szlovák	1	27	—	1	2	31
Horvát	—	5	—	—	—	5

KNAPP, ÉVA

L'offre de la littérature et programme culturel dans les publications des confrères à l'époque baroque

Le but principal de la présente étude est de découvrir et de présenter thématiquement et fonctionnellement un groupe bien délimitable des types de publications divers, s'attachant aux formes d'organisation religieuses laïques de la littérature pieuse de l'âge baroque, avec un égard particulier aux rapports d'origine, de propagation et d'usage, aux formes d'apparition, au système de rapport international et aux fonctions de civilisation de ces publications. Ces imprimés des confrères appartiennent à un processus d'ensemble, au cours duquel les types de publications et les genres de la production de livres et de textes religieux du moyen âge tardif et de l'âge nouveau précoce se transforment lentement, et de nouveaux types de livres, genres et conceptions d'organisation de texte se produisent. Le trait fondamental des publications est l'internationalité des types de publications, des auteurs, de la parution, de la propagation et de l'usage, une ressemblance de contenu, de structure et de genre, l'action réciproque de la matière du pays et de celle de l'étranger et le fait qu'il transmettent les connaissances d'une manière élaborée, intégrées parmi les cadres de la vie quotidienne. Semblablement aux formes d'organisation, l'apparition et le développement de la littérature des confrères en Hongrie se caractérise par un certain retardement par rapport aux territoires situés à l'ouest de nous. Outre les textes religieux fondamentaux, les textes nouveaux et les genres médiévaux et contemporains, les publications contiennent une quantité considérable de textes narratifs du moyen âge tardif et de l'époque nouvelle précoce aussi. Ce fait renvoie à la traditionalité fondamentale à l'égard des textes et des idées, outre laquelle l'influence des nouveaux courants culturels est aussi considérable. Il n'y a pas de limites aigus parmi les offres littéraires destinées aux couches diverses: ce qui est caractéristique, c'est une gamme large des transitions et des gradations. Cette conciliation des différences de culture souligne le rôle de la littérature des confrères dans la concentration et l'intégration des diverses couches sociales.

HORVÁTH TERÉZIA

**Korabinszky János Mátyás és fő műve:
a Geographisch-historisches und Produkten
Lexikon von Ungarn**

A magyar felvilágosodás új értelmiségi réteg kialakulását eredményezte s ez a réteg mind létszámát, mind szakképzettségét tekintve előrelépést mutatott a megelőző korszakokéhoz képest. Ennek az új értelmiségnek a képviselője Korabinszky János Mátyás is.

Munkássága igen sokirányú: foglalkozott pedagógiával, írt nyelvészeti műveket, újságot szerkesztett, térképeket készített, de legkiemelkedőbbek földrajzi – történeti, honismereti munkái. Pályaképének felvázolása hozzájárulhat a kor értelmiségének általános jellemzéséhez is, hiszen élete jól példázza e réteg társadalmilag függő helyzetét: mindig az udvar és felvilágosult nemesek pártfogását kellett keresnie, támogatás híján több munkája kéziratban maradt, s ahogy a kortárs írta róla: „élete örök harc volt az élet nehézségeivel, állandó küszködés egy hön áhított cél elérése érdekében, amely minél inkább közeledni látszott, annál inkább távolodott tőle.”¹

Munkámban felhasználtam Korabinszkynek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött önéletrajzát² és emlékkönyvét³, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában található térképeit, az Országos Széchényi Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és az Egyetemi Könyvtárban őrzött nyomtatott műveit — különös tekintettel *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn* című munkájára⁴ —, valamint az

¹ BREDETZKY, [Samuel]: *Johann Matthias Korabinsky* = *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume*. Wien, 1811., IV. Bd. 234. (A német forrásanyagot és a német nyelvű szakirodalom megállapításait saját fordításomban közlöm.) — A felvilágosodás kori értelmiségről általában l. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. Akad. K. 322–323.

² KORABINSKY, J. M.: *Privat-Nachricht an Menschenfreunde*. OSZKK Quart. Germ. 869. — 31 számozott lapból álló kötetes kézirat sok áthúzással, javítással. É. n., h. n., de abból, hogy életét a bécsi házitánítósig írja le, valamint az „itt Bécsben” kifejezésből arra következtethetünk, hogy Korabinszky az 1790-es évek második felében, vagy az 1800-as évek elején írta ezt az önéletrajzát, Bécsben. A biográfiaák ismeretében valószínűnek tartom, hogy Korabinszky életrajzírói is ezt a forrást használták fel.

³ Uő.: *Fortsetzung des Ehrendenckmahls*. Album. OSZKK Oct. Germ. 233.

⁴ Uő.: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786. Weber — Korabinsky. 858.

ezekre vonatkozó egykorú — főként német nyelvű — kritikákat és az újabb szakirodalmat.

I. Korabinszky János Mátvás pályaképe

Korabinszky János Mátvás 1740. február 23-án született Eperjesen, s itt kezdte tanulmányait is. Szüleit korán elvesztette. Családjára vonatkozóan sajnos semmilyen adatot nem találtam, de életrajzából kitűnik, hogy polgári származású volt. 1756-tól a pozsonyi líceumban tanult, ahol kóruszolgálatot is vállalt. Szorgalmas és kitartó volt — írja önéletrajzában —, ezért 1759-től tanárként alkalmazták: a sexta tanítója mellett volt adjunktus tíz évig. Közben lakásán saját erőből leányiskolát állított fel, ahol a tudományok oktatása mellett az országban beszélt nyelvek tanítására is nagy hangsúlyt helyezett. Ez utóbbi törekvését egyik életrajzírója még 1803-ban is egyedülállónak tekinti.⁵ Emellett nemes kisasszonyokat (pl. három Pálffy-lányt) otthonaikban tanított földrajzra, írásra és — azokat, akiket kifejezetten ilyen céllal küldtek a szomszéd megyékből Pozsonyba — német nyelvre. A leányiskola csak két évig működött, mert irigyei megbuktatták, és Pozsony városától sem kapott pénzbeli támogatást. Először konviktussá alakult, de rövid idő múlva ez is megszűnt. Ezekben az években Korabinszky — önéletrajza szerint — összesen több mint ezer gyereket tanított.

1769-ben a további zaklatások elől az akkor dán kézen lévő Oldenburgba utazott, nagybátyjához. Útjának állomásait a *Fortsetzung des Ehrendenckmahls* 1769. évi bejegyzéseinél követhetjük nyomon. Járt Drezdában, Berlinben, Potsdamban, Halléban, Lipcsében, Brémában, Hamburgban, Koppenhágában, Lübeckben. Hogy pedagógiai ismereteit gyarapítsa, német pedagógusokat, valamint dologházakat, gyárat, szegény- és árvaházakat látogatott meg. Ezekről az intézményekről írásokat, tervrajzokat, térképeket is gyűjtött. A pozsonyi Öser családnak írt levelében hallei és berlini élményeiről számolt be.⁶ Útja során több állásajánlatot is kapott. Justus von Berger dán udvari orvos Koppenhágába hívta nevelőnek Holk grófhhoz, Peter Müller Göttingenbe egy polgári iskolába tanítónak, nagybátyja pedig vagy utódjául állította volna a papi hivatalban, vagy Amszterdamban szerzett volna neki megélhetést. Korabinszky azonban Gottfried Schwarz iglói származású professzor meghívását fogadta el

⁵ BREDETZKY, Samuel: *Etwas von den Lebens-Umständen des Herrn J. M. Korabinsky*. = Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungern. Hrsg. von Samuel Bredetzky. 2. Bd. Wien, 1803. Camesianische Buchhandlung. 27.

⁶ GRÄFFER, Franz: *Korabinsky über literarische und artistische Celebritäten*. Den 16. Sept. 1769. = Österreichische Blätter für Literatur und Kunst. 1. Jg. 1844. Beiblatt Nr. 1. 6–7. Ismerteti Korabinszky levelének tartalmát, de nem utal arra, hogy hol található a levél.

a rintelni egyetemre, ahol teológiát, filozófiát, matematikát, történelmet és természetrajzot hallgatott. Tanárai közül pártfogóját, Schwarzot emeli ki. Emellett házitanítói állást vállalt Hammerstein bárónál.

1772-ben hagyta el Rintelnt az ottani Irodalmi Társaság diplomájával, amelyben igazolják, hogy a Társaság Korabinszkyt rendes tagjai közé felvette, és méltatják a könyvgyűjtemény felügyelőjeként végzett szorgalmas munkáját.⁷ Rintelnből Brémába ment, majd egy pozsonyi polgár hívására visszatért Pozsonyba. Visszatérésének pontos dátumát nem ismerjük. Korabinszky németországi útja ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, amely szerint felvidéki evangélikus ifjak külföldi tanulmányaikat elsősorban német egyetemeken végezték. Igaz, nem a rintelni egyetem vonzotta a 18. század második felében a legtöbb magyar hallgatót, hanem sokkal inkább a göttingeni, a jénai és a hallei.⁸

Pozsonyba érve rossz hír fogadja Korabinszkyt: pénzét őrző rokona tönkrement, s így az ő vagyona is elveszett. Le kellett tehát mondania arról, hogy visszautazik Németországba és ott tanul tovább. Újra házitanító lett, ezúttal a pozsonyi Vörös családnál, majd Landerer Mihály könyvkereskedő üzletébe lépett be. Hogy ez pontosan melyik évben történt, arra nincs adatunk. Landerer Mihály volt a tulajdonosa és kiadója a *Pressburger Zeitung*nak is, amelynek Korabinszky 1774-ben lett a szerkesztője, és tíz éven át végezte ezt a munkát. Sajtótörténetünk leghosszabb életű újságja 1764-től 1929-ig jelent meg, és a legújabb európai és hazai eseményekről, aukciókról, könyvekről tájékoztatott, eleinte hetente kétszer, szerdán és szombaton. Az 1770-es évektől helyet kaptak a lapban a hazai tudományos élet eseményei is, a „Gelehrte Nachrichten” című rovatban. Első szerkesztője Karl Gottlieb Windisch volt, aki később a magisztrátus kijelölt tagjaként a lap cenzúrázását végezte. Miután Korabinszky vette át a szerkesztést, élénkülés figyelhető meg az újságban. Különösen a belső híryanagy lett sokrétűbb, gazdagabb.⁹ Windisch életrajzírója viszont úgy látja, hogy Korabinszky megpróbált megfelelni a tömegigényeknek, míg Windisch inkább emelni akarta a színvonalat.¹⁰

Ugyanebben az időben, az 1770-es évek első felében dolgozta át, majd adta ki Korabinszky Bél Mátyás *Der ungarische Sprachmeister* című nyelvtanát, melynek 1779. évi kiadását Rát Mátyás, a *Magyar Hírmondó* szerkesztője nézte át.¹¹ Ez a munka felvilágosodás kori nyelvészetünk két fő tendenciája — a gyakorlati célú nyelvtanok megjelenése és az összehasonlító nyelvtudomány fejlődése

⁷ A diploma eredetijét l. *Fortsetzung des Ehrendenckmahls*. 37. Korabinszky erről készített másolatát l. *Privat-Nachricht an Menschenfreunde*. 29.

⁸ KOSÁRY Domokos: *i. m.* 517.

⁹ *A magyar sajtó története*. Szerk.: KÓKAY György. I. kötet. Bp. 1979. Akad. K. 59–62.

¹⁰ VALJAVEC, Fritz: *Karl Gottlieb von Windisch*. München, 1936. Verlag Max Schick. 28.

¹¹ KORABINSKY, J. M.: *Der ungarische Sprachmeister*. Pressburg, 1774. Landerer. További kiadások: 1779, 1787, 1793, 1800, 1805. A könyv sem az OSZK-ban, sem az MTA Könyvtárában, sem pedig az Egyetemi Könyvtárban nem található meg, így nem tudtam vizsgálni.

— közül az előbbihez kapcsolódik.¹² A könyvnek nagy sikere volt, több kiadást ért meg, és rendszeres használatát a nyilvános iskolákba is bevezették.

Ezt követően jelentette meg Korabinszky *Almanach auf das Jahr 1778.* című művét.¹³ Az előszóban kifejti célját, mely szerint sok hasznos ismeretet akart nyújtani nemcsak a honi lakosoknak, hanem a külföldieknek is. Leírja, hogy munkája helyességét tapasztalt, nagy hírű emberek ellenőrizték, de nem nevezi meg őket.

Az *Almanach* első része az időszámításról szól, a *Privat-Nachricht* szerint azonban ezt nem ő, hanem Hell Miksa udvari csillagász írta. Korabinszky nap-tárt is akart csatolni hozzá, ezt azonban nem nyomtatták ki. Ezután a magyar királyok névsora következik, Árpád-házi, vegyes-házi és osztrák uralkodóházi beosztásban. Táblázatot közöl a latinul, németül és magyarul író hazai szerzőkről, majd megadja, milyen művekben található a magyar nádorok képmásai. Ugyancsak táblázatban foglalja össze Szent István és III. András uralkodásának történetét. A következő részben magyar egyháztörténetről ír, felsorolja a püspökségeket, kolostorokat. Ezt követően megadja a világi méltóságok rangsorát, majd felsorolja kora főnemeseit. Bemutatja a kormányzati és bírósági szerkezetet; külön fejezetet szentel a kamarának. Betűrendes jegyzéket ad kora ismert magyar tudósairól, azokat sem hagyja ki, akik külföldön éltek. Ismerteti az új nevelési rendszert, a *Ratio Educationist*. Leírja Magyarország vízrajzát, borászátát, bányászátát és ásványkincseit. Helységnévtárat közöl az ország legfontosabb településeiről, amely azonban csak A-tól K-ig terjed. Táblázat mutatja be a magyar érmeiket, megadva értéküket és összehasonlítva őket a németekkel. Végül időrendben sorolja fel a legnagyobb országos vásárokat. Valóban hasznos és sokoldalú — történeti, kormányzati, kulturális, földrajzi, gazdasági — ismereteket nyújt tehát az országról e munka, melyet bizonyos vonatkozásaiban a *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn* előzményének tekinthetünk. Findura Imre szerint Decsy Sámuel 1795-ben Bécsben megjelent *Magyar Almanak* című művéhez is Korabinszky *Almanach*-ja adott ösztönzést.¹⁴

Következő, Pozsony városát bemutató és szintén a földrajzi-történeti, honismereti művek közé sorolható könyvét Korabinszky eredetileg négy kötetes-re tervezte. Ebből azonban csak az első kötet jelent meg, 1786-ban, a többi

¹² KOSÁRY Domokos: *i. m.* 589–590.

¹³ KORABINSKY, J. M.: *Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778.* Wien—Pressburg, 1778. Verlag der Gessellschaft. 434.

¹⁴ FINDURA Imre: *Úttörő statisztikusaink emlékezete = Kelet Népe.* 2. évf. 1876. 241. sz. 1. — Az almanach eredetileg csillagászati táblázatokat is tartalmazó kalendárium volt, de a 18. századtól az ismeretterjesztő majd a szépirodalmi fejezetek fokozatosan kiszorították a naptári részt. Korabinszky *Almanach*-jában is az ismeretterjesztő részekben van a hangsúly, a gazdaságra és az ország politikai berendezkedésére vonatkozó fejezetek, valamint a helységnévtári rész pedig már a leíró statisztika irányába mutatnak. — Az almanachról általában l. *Magyar Irodalmi Lexikon.* Főszerk.: BENEDEK Marcell. 1. kötet. Bp. 1963. Akad. K. 26.

kéziratban maradt.¹⁵ A bevezető részben a város általános leírása olvasható a legrégebb lakók nevével, valamint itt találjuk azoknak a szerzőknek a listáját is, akik eddig Pozsonyról írtak. Az első fejezet a város részletes topográfiai leírása (utcák, épületek, háztulajdonosok neve, házak mérete stb.), a második a lakosságot mutatja be (lélekszám, születési, házassági és halálozási adatok, nyelv, viselet). A kötet melléklete egy Pozsonyt és környékét mutató térkép. A második kötet ismertette volna a város történetét és hivatalait, a harmadik vallási és kulturális életét, a negyedikbe pedig az ásvány-, növény- és állatvilág, a szokások és az érdekességek leírása került volna. A második kötet kéziratosa anyagából egyes várostörténetre vonatkozó részek az *Ungrisches Magazin* és az *Iris* című folyóiratokban jelentek meg nyomtatásban.¹⁶

Hogy miért maradt el e kötetek kiadása, azt a szerző további életútja magyarázza. 1780-ban Korabinszky könyvkereskedői engedélyt kért a városi magisztrátustól, amely a tanács egy tagjának ellenzése miatt a kérelmet a Helytartótanácsához utalta. (Korabinszky egyébként már korábban is foglalkozott könyvkereskedéssel, pl. az aszódi Podmaniczky-könyvtárba szállított köteteket.) A pozsonyi könyvkereskedők rossz szemmel nézték a versenytárs megjelenését, és sikerült elérniük, hogy az ügy évekig húzódott. Közben Korabinszky Benczur városi tanácsos ajánlatára ezer forintért megvette az árvaház részére lefoglalt könyvtárat, amelyet előzőleg ő becsült fel, és amelyet a város már többeknek felajánlott megvételre. Korabinszky nem tudott azonnal fizetni, sógora vállalt érte kezességet. Kereskedői engedély hiányában a könyveket nem tudta eladni, a kamatokat azonban fizetnie kellett. Elhatározta tehát, hogy újra nagybátyjához utazik, támogatást keresni.

Az úton nemcsak könyvkereskedőkkel ismerkedett meg, hanem ismét ellátogatott nevelőintézetekbe is: járt a szabadkőművesek drezdai iskolájában, a süketek intézetében Lipcsében, egy magdeburgi kereskedelmi iskolában, a hallei és potsdami árvaházban, a berlini énekiskolában, a prágai zsidóiskolában, sőt felkereste Rochow híres falusi mintaiskoláját Reckahnban és Basedow dessauai intézetét, a Philantropiumot is. Bredetzky Sámuel szerint Korabinszky átvette a filantropisták, Basedow, Campe és Salzmann módszereit, (az élő idegen nyelvek oktatását már leányiskolájában bevezette) és bár pedagógiai munkái nem érték el a kor színvonalát, mégis az elsők közé tartozott, aki felismerte a protestáns elemi oktatás hibáit, hiányosságait. Az egész hazai evangélikus

¹⁵ KORABINSKY, J. M.: *Beschreibung der königlichen ungarischen Haupt-Frey-und Krönungsstadt Pressburg. I. Theil.* Prag, 1785. Schönfeld. 137.

¹⁶ *Beiträge zur Geschichte der königl. Freyen Stadt Pressburg* = *Ungrisches Magazin*. 1781. I. Bd. 1. St. 114–120. és 1781. I. Bd. 2. St. 241–246. — RUMY Károly György: *Beiträge zur Geschichte der königlichen Freystadt Pressburg* = *Iris*. 4. évf. 1828. 33. sz. 131–132., 34. sz. 134–136., 35. sz. 139–140., 36. sz. 142–143., 37. sz. 146–148., 39. sz. 155–156., 40. sz. 158–160., 41. sz. 162–164., 42. sz. 167–168., 43. sz. 170–171., 44. sz. 175., 45. sz. 178–180., 46. sz. 181–182., 47. sz. 185–186. — A kéziratot valószínűleg 1789-ben elárverezték. Arra vonatkozóan, hogy ma hol található, nincs adatom.

oktatásban ezekben az években kezdett egyébként hatni a filantropizmus, de igazán jelentőssé majd csak 1790 után vált.¹⁷

Miután Korabinszky egy ismerősétől megtudta, hogy nagybátyja meghalt, visszatért Pozsonyba. Itt Weber könyvnyomdásszal lépett kapcsolatba, és megalapították a Weber – Korabinszky Kiadót, ahol 1786-ban a *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn* is megjelent. Weber azonban nem akarta, hogy Korabinszky adóssága őt is terhelje, ezért együttműködésük hamarosan megszakadt. Korabinszky sógora sem vállalta tovább a kezességet, hanem pert indított ellene. Könyvei, kéziratai, címergyűjteménye jóval többet értek ezer forintnál, a bíróság azonban ezt nem vette figyelembe.¹⁸ Korabinszky hiába keresett támogatást Batthyány József hercegprímásnál, Forgách Miklósnál és Vitzay grófnőnél, nem talált új kezest.

Ekkor írta *Vorstellung an Menschenfreunde von ihrem Verehrer* című röpiratát, remélve, hogy ezt olvasva valaki pártfogásába veszi. Megkérte Windischt, hogy írásában hivatkozhatson rá, ő azonban nemcsak ehhez nem járult hozzá, hanem mint cenzor a röpirat kinyomtatását sem engedélyezte. Így végül Korabinszky vagyonát lefoglalták, őt magát pedig megfosztották polgárjogától. Vagyonra összeírása több hónapig tartott, ő pedig közben Bécsbe utazott.

Még Pozsonyban jelent meg egy újabb nyelvészeti munkája, a *Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuchs*, amely ugyancsak a gyakorlati célú nyelvtudományi művek közé sorolható.¹⁹ Az előszóban azzal indokolja a szótár szükségességét, hogy — többek között a Portával való háború következtében — kibővültek a népek közötti kapcsolatok, a török pedig olyan nyelv, amelyet egy nagy nép beszél, országunkhoz közel. Vagy ahogy a könyv elején található rész-karc szövege mondja: „Ein Glück für jeden fremden Mann, / Der selbst mit Türken sprechen kann.”

A könyv török ABC-t, török – német, magyar, cseh szótárt, német – török szótárt, két török verset német fordítással és török nyelvtani összefoglalót tartalmaz.

Bécsben Korabinszkyt Fries gróf házában egy levelező munkatársa segítette. Pozsonyból magával vitte a *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Kroatien*. . . kéziratát, amelyet most Oehler könyvnyomdász vett meg,

¹⁷ BREDETZKY idézett cikke az *Annalen*...-ben. 224. és 233. — Korabinszky pedagógiai munkái: *Spiele für Kinder, Gedächtnis und Verstand zu schärfen*. Pressburg, o. J. — Korabinszkynek ezt a munkáját sem találtam meg sem az OSZK-ban, sem az MTA Könyvtárában, sem pedig az Egyetemi Könyvtárban. — *Rechenbuch für die vaterländische Jugend*. — Kéziratban maradt, további sorsára vonatkozóan nincsenek adataim.

¹⁸ Nyomtatásban megjelent: KORABINSKY, J. M.: *Abbildung verschiedener Familienwappen im Königreiche Ungarn*. Pressburg, 1787. Weber – Korabinsky. 112.

¹⁹ UÓ.: *Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuchs mit beygesetzten deutsch – ungrisch und böhmischen Bedeutungen, und einer kurzgefassten türkischen Sprachlehre*. Pressburg, 1788. Verlag des Verfassers. 162+78.

aki 18 ívet ki is nyomtatott belőle.²⁰ A könyvet előzőleg a *Magyar Kurír*ban mutatták be, és előfizetési felhívást is közzétettek.²¹ Eszerint a lexikon legalább tízezer helység leírását tartalmazza, megadja egymástól való távolságukat, elhelyezkedésüket kerületek, vármegyék és ítélszékek szerint, nemzetiségüket, vallásukat, földesurukat, leírja kincseiket, történetük nevezetes eseményeit, és a helységek nevét különböző nyelveken is felsorolja. A cikk mind külföldi utazóknak, mind hazai lakosoknak, újságíróknak, kereskedőknek, tudósoknak, íróknak, tanulóknak, katonáknak, „uraságoknak” ajánlja a könyvet, és kéri a földrajztudomány kedvelőinek segítségét, hiszen támogatás nélkül hazánkban a tudományok „könnyen Süketnémákká lehetnének”.²² A lexikonból minden héten kétszer két ívet akartak megjelentetni, ívenként hat krajcárért; Magyarországon a posta segítségével lehetett előfizetni. Mégis olyan kevés előfizető jelentkezett, hogy nem tudták fedezni a kiadás költségeit, így a munka nagy része kéziratban maradt.²³

1789 októberében árverezték el Korabinszky vagyonát Pozsonyban, az ő jelenléte nélkül. Nem várták meg a diákok és a tanárok visszatérését sem a városba, ezért sok értékes irata érdemtelenek kezébe került. Önéletrajza szerint elvesztette könyvtárát, melyet még Rintelben kezdett gyűjteni, benne pedagógiai és történeti gyűjteménnyel, térképgyűjteményét, külföldön összeállított éremgyűjteményét, természetrajzi gyűjteményét, rézmetszeteit, a könyvesboltban lévő árukészletét — ez önmagában hatezer forint értéket képviselt — és kéziratos munkáit. Igaz, ez utóbbiak egy részét négy év múlva sikerült visszaszereznie. Sem Windisch — aki 1789-től polgármester-, sem a bíróság nem segített vagyona tényleges értékének felmérésében, sőt Windisch írói féltékenységből többször is ellenségesen viselkedett vele. Bredetzky Sámuel, soproni és bécsi evangélikus tanár, majd lemergi szuperintends viszont, aki Bécsben került kapcsolatba Korabinszkyvel, úgy látja, hogy Windisch és Korabinszky rossz kapcsolatához utóbbi bizalmatlan, makacs természete is hozzájárult, Windisch pedig, mint cenzor, kihagyta Korabinszky életrajzát Horányi *Memoria Hungarorum* című művéből. Az utókornak azonban mindkettőt tisztelnie kell, mert nagy munkát végeztek hazájuk megismertetésében.²⁴

1790-ben II. József halálával Korabinszkynek azon reményeiben is csalódnia kellett, hogy a császártól kap támogatást. Az udvarral Gottfried Van Swieten — az udvari tanulmányi bizottság elnöke — útján lépett kapcsolatba: neki

²⁰ Uő.: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von den Königreichen Kroatien, Slavonien, Dalmatien, Servien, Bosnien, Galicien, mit der vereinten Bukowina, vom Grossfürstenthum Siebenbürgen, von der Moldau und Wallachey*. Wien, 1789. Oehler. 1–18. ív.

²¹ KORABINSZKY Máté János: *Egy Históriaját, természet és Helységeknek állását magában foglaló Lexiconnya Horváth és Toth országoknak...* = *Magyar Kurír*. LXVIII. 1789. szept. 5. 1004–1008.

²² Uo. 1007.

²³ A kézirat további sorsára vonatkozóan itt sincs adatom.

²⁴ BREDETZKY idézett cikke, az *Annalen...*-ben. 230–234.

küldte el ugyanis betekintésre — még vagyona elárverezése előtt — a *Wasser und Producten Karte des Königreichs Ungarn* című térképét.²⁵ Bécsben a magyar felvilágosult nemesség két vezető személyisége, Széchényi Ferenc és Forgách Miklós vették pártfogásukba Korabinszkyt: előbbi kiadatta térképét, Forgách pedig pénzzel támogatta. Korabinszky így megvásárolta a *Producten Lexikon von Kroatien...* kinyomtatott 18 ívét, de a munka további részeinek megjelentetésére már nem került sor, pedig a *Privat-Nachricht*-et azért írta, hogy ehhez segítőköt toborozzon. Az 1791-ben megjelent *Wasser und Producten Karte* a kor szokásainak megfelelően több mint kilencven jelet alkalmazva mutatja Magyarországot főbb ásványainak, növényeinek, állatainak előfordulási helyeit, a fürdőket, barlangokat, gátakat, különféle ipari üzemeket, malmokat — ezekből tízfélét különböztet meg — és a várakat. Latin, német és magyar nyelven ad jelmagyarázatot. A külkereskedelem szempontjából fontos határállomásokat aláhúzással jelöli. A német, magyar, szlovák, román, ruszin, vend, szerb és horvát nemzetiségek elhelyezkedési területét különböző színek jelzik, nem túl pontosan.²⁶ A határországok és a megyék címereit is feltünteti. A fokhálózat hiányzik, de német mérföldben megadott vonalas mérték segíti a távolságok felmérését.

Korabinszky térképét használta fel Robert Townson angol utazó egy könyve térképmellékleteként.²⁷ Townson kiegészítette a térképet közzétani jelölésekkel és postaúthálózzal, valamint fokhálózatot jelző kerettel. A jelmagyarázat angol, latin és magyar nyelvű, a vonalas mértéket angol mérföldben is megadja. Hiányoznak viszont a megyecímerek.²⁸ Ennek a térképnek 1800 körül francia nyelvű változata is megjelent.²⁹

Bécsben Korabinszky Hornpostel gyárosnál ismét házitanító lett. Ebben az időben készítette el hatvan lapból álló atlaszát, amelyre — mint az előszóban írja — már nagy szükség volt, mert a Colloredo-féle kisatlasz Magyarországról száz évvel korábban készült, és azóta sok minden megváltozott.³⁰ Különösen az ifjúságnak ajánlja művét a következő mottóval: „Wer sein Vaterland lieben

²⁵ KORABINSKY, J. M.: *Novissima Regni Hungariae potamographica et telluris productorum tabula. — Wasser und Producten Karte des Königreichs Ungarn. — Magyarország természeti tulajdonságának tükre.* Wien, 1791. (OSZK Térképtár).

²⁶ HRENKÓ Pál — PAPP-VÁRY Árpád: *Magyarország régi térképeken.* 2. jav. kiadás. Bp. 1990. Gondolat — Officina Nova. 161.

²⁷ KORABINSKY, In. Matth.: *A new map of Hungary, particularly of its rivers and natural productions.* Petrography and post roads added by (Robert TOWNSON). London, 1797. Robinson. (OSZK Térképtár)

²⁸ HRENKÓ Pál — PAPP-VÁRY Árpád: *i. m.* 160 — 161.

²⁹ KORABINSKY, In. Matth.: *Nouvelle carte de la Hongrie et particulièrement de ses Rivières et de ses Productions Naturelles.* La petrographie et les Routes de postes ont été ajoutées par l'auteur. H. n., 1800 körül. (OSZK Térképtár)

³⁰ KORABINSKY, J. M.: *Atlas regni Hungariae portatilis.* Wien, 1804. Schaumburg. 60. További kiadásai: Pressburg, 1817., Landes és u.o. 1837.

will, der muss es kennen"; de utazóknak, üzletembereknek is jó szolgálatot tehet az atlasz. Korabinszky már a *Produkten Lexikon von Ungarn* kiadása után elhatározta, hogy ennek kiegészítéseként egy atlaszt is készít, de erre — mecénásai (köztük talán Széchényi Ferenc?) segítségével — csak most kerülhetett sor.³¹ Még arra is utal, hogy az atlasz alapján új lexikonon is dolgozik.³²

Az első lapon felsorolja a magyar királyokat, valamint az ország fontosabb ásványait, növényeit, állatait, üzemeit, ahogy ezt megelőző földrajzi műveiben is láttuk. Ezután először egy áttekintő térképet közöl az országról, amelyen dunáninneni, dunántúli, tiszáninneni és tiszántúli kerületekbe osztja be a megyéket (Komitate) és külön felsorolja a közigazgatásilag különálló területeket (Districte): a szepesi 16 várost, a Jászságot, a Kis- és Nagykunságot, a hajdúvárosokat, a katonai határőrvidéket és a csajkások területét sorolja ide. Egyes gazdasági adatokat is feltüntet, jelöli például a bányákat és a bánáti rizsföldeket. Ezt követi Magyarország postatérképe a postaállomásokkal és a postautakkal, Béctől Brassóig és Velencétől Lembergig. Az V–LVIII. lapokon találjuk 46 megye térképét; egyes megyéket Korabinszky részekre osztott, és két vagy három lapon rajzolta meg őket. A *Wasser und Producten Karté*hoz hasonlóan feltünteti a megyék címereit, alatta pedig a megyék területét négyzetmérföldben. Az adatokat illetően forrásként hivatkozik Görög Demeterre, Schwartner Márton *Statistikájára* és más művekre. Fokhálózat nincs, de a ke-reteken fokbeosztás található. A helységnevek mellett jelekkel adja meg a település fajtáját (szabad királyi város, bányaváros, mezőváros, falu, tanya, stb.), vallását (katolikus, evangélikus, református, görög) és nemzetiségét. A jelmagyarázat az utolsó lapon található. A helységnevek németül szerepelnek, de több lapon táblázat mutatja a szlovák, magyar, ruszin, illetve román névváltozatokat. Képet közöl Besztercebányáról és Budáról. A Kecskeméti pusztához, a Tótságához, Kis-Honthoz és Csongrád megyéhez néhány mondatos szöveges megjegyzést is fűz, Torna megyénél pedig fürdőket, vashámorokat és különféle malmokat jelöl, s ezekhez jelmagyarázatot is ad. Az LIX–LX. lapokon a városok mutatója, magyar kiejtési útmutató, valamint Charlottenburg és Schöndorf bánáti falvak alaprajza található. E két képet Korabinszky valószínűleg Griselini könyvéből vette át.³³

Az atlaszról 1805-ben kritika jelent meg, mely hibájaként rója fel, hogy túl kicsi formátumú, a megyék területét hibásan adja meg, és így nem lehet távolságszámításokat végezni, az áttekintő térkép pedig kicsi ehhez. Néhány megye határvonala (pl. Győr, Zemplén), hegyei és folyói rosszul vannak megrajzolva,

³¹ BREDETZKY a *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungern* című idézett művében bemutatta az atlaszt, és támogatására szólított fel. (35–37.)

³² BREDETZKY szerint Korabinszky ebből már elhagyta volna a történeti leírásokat. L. Bredetzky idézett cikkét az *Annalen...*-ben: 232.

³³ GRISELINI, Franz: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte. I–II. Teil.* Wien, 1780. Krauss Képmellékletekkel.

és több település is rossz helyen szerepel.³⁴ Bredetzky szerint is Korabinszky túl sok mindent vitt fel a lapokra, csillagászati helymeghatározással pedig nem foglalkozott.³⁵

Maga Korabinszky az atlasz előszavában úgy próbálja eligazítani az olvasót, hogy a megyetérképeken két egymáshoz egészen közel eső helység távolsága kb. fél óra. 1782–84-ben Korabinszky részt vett Andreas Neu ezredes *Geographische Charte des Königreichs Ungarn* című térképe névírásainak készítésében, de nem volt szakképzett felvételező térképész.³⁶ Atlasza nem is pontossága miatt jelentős, hanem azért, mert a kor szükségletének megfelelően az érdeklődő közönség részére 46 megye térképét együtt jelentette meg nyomtatásban. Hornpostel halála után Korabinszky a lányához költözött, Pozsonyba. 1811-ben József nádortól munkássága elismeréseként évi 400 forintos nyugdíjat kapott, bár az erről szóló korabeli tudósítás inkább azt tartotta fontosnak kiemelni, hogy a nádor mennyire értékeli és támogatja a haza szolgálatát.³⁷ Korabinszky nem sokáig élvezhette a nyugdíjat: ugyanezen év június 23-án hunyt el Pozsonyban. Haláláról a német *Allgemeine Literatur-Zeitung* is megemlékezett.³⁸

II. A Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn

A 18. század első felének hon- és államismereti irodalma, melynek legjelentősebb képviselője Magyarországon Bél Mátyás volt, a felvilágosodás korában a pozsonyi földrajzi-történeti, honismereti irányzattal folytatódott.³⁹ Ennek kiemelkedő egyéniségei Korabinszky János Mátyás és Karl Gottlieb Windisch. Az utóbbi már az 1771-től 1773-ig megjelent *Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste* című erkölcsi hetilapjában is helyt adott természettudományi és gazdasági cikkeknek, 1781-től pedig az *Ungrisches Magazin*ban még nagyobb számban szerepeltetett földrajzi-történeti leírásokat.⁴⁰ 1772-ben kiadott könyvében nyolc fejezetben tárgyalja Magyarország

³⁴ *Atlas regni Hungariae portatilis* = *Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten*. Évf. n. 1805. Januar. 44–48.

³⁵ BREDEZKY idézett cikke az *Annalen...*-ben. 231.

³⁶ FODOR Ferenc: *A magyar térképírás. I. kötet*. Bp. 1952. Honvéd Térképészeti Intézet. 157.

³⁷ *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume*. Wien, 1811. I. Bd. 107., valamint: *Magyar Kurír*. LXXX. 1811. Nr. 26. 403–404.

³⁸ *Allgemeine Literatur-Zeitung*. Halle–Leipzig. Évf. n. 1811. 237. sz. 951–952., valamint *Annalen* . . . Wien, 1811., III. Bd. 112.

³⁹ Bél Mátyás jelentőségéről: KOSÁRY Domokos: *i. m.* 150–151. — A pozsonyi irányzatról: uo. 584.

⁴⁰ *A magyar sajtó története*. 191–192.

politikai berendezkedését, történetét, ír az ország nevééről, lakosairól, vallásairól; külön csoportban tárgyalja Alsó- és Felső-Magyarországot, s ezeken belül megyénként ad földrajzi leírást.⁴¹ Windisch egy kifejezetten földrajzi művet is megjelentetett Magyarországról.⁴² Ebben a földrajzi, természetrajzi, politikai bevezető után az ország területét ugyancsak Alsó- és Felső-Magyarországra osztva mutatja be, majd kerületenként (Dunán-innen és -túl, illetve Tiszán-innen és -túl), megyénként (Geschpanschaft), járásonként (Bezirk) halad, az egyes járásokon belül pedig röviden bemutatja a jelentősebb településeket. Bár a Bánságot Magyarországhoz visszacsatoló 1778-as rendelet megjelenése után vagyunk, mégis külön részben ír Temes, Torontál és Krassó megyékről, és persze a közigazgatásilag most is különálló bánsági határőrvidékről. A második kötet végén tárgymutató, német helynévmutató, valamint a magyar, szláv és latin nyelvű terület-, folyó- és helynevek mutatója található. Tíz évvel később Windisch Erdélyt hasonló módon leíró kötettel egészítette ki e munkáját.⁴³ 1775-ben egyébként Kazinczy Ferenc már magyar nyelven is megjelentetett egy rövidebb terjedelmű földrajzi leírást Magyarországról, melyben ő is az általánosan használt négy kerületre és megyékre való beosztást követte.⁴⁴

A pozsonyi följrajzi-történeti irodalom legjelentősebb alkotása Korabinszky fő műve, a *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*⁴⁵ Ez a munka nem az eddig szokásos kerületenként és megyénként, hanem településenként mutatja be az országot, betűrendes helysége névtár formájában. Korabinszky az előszóban kifejti, hogy városokat, kastélyokat, uradalmakat, mezővárosokat, falvakat, valamint tavakat és folyókat vett fel a lexikonba, különösen olyanokat, amelyek megérdemlik figyelmünket. Hiányzik viszont még sok benépesítetlen vagy kevés lakossal rendelkező birtok neve, mert ezekkel túl terjedelmes lett volna a könyv. Az egyes településekről olyan adatokat közöl, amelyek az olvasó felvilágosítását szolgálják és hasznosak a közéletben. Ezek pedig a következők: a település neve az országban beszélt nyelveken, fekvése, tulajdonosa, történeti viszonyai, gazdasága, hivatalai, művészeti és tudományos élete és érdekességei.

Hasonló művek kiadására ebben az időben Európa más országaiban is sor került: 1781-ben jelent meg például Londonban az a földrajzi szótár, amely az akkor ismert világ európai, ázsiai, afrikai és amerikai országainak, vidékeinek,

⁴¹ WINDISCH, Karl Gottlieb: *Politisch-geographisch-und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn*. Pressburg, 1772. Löwe. 474.

⁴² Uő.: *Geographie des Königreichs Ungarn. 1–2. Bd.* Pressburg, 1780. Löwe. 395. és 322.

⁴³ Uő.: *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. Pressburg, 1790. Löwe. 520.

⁴⁴ [Kazinczy] Kazintzy Ferenc: *Magyar ország geographica, az az földi állapotjának le-rajzolása*. Kassa, 1755. 71. — Hasonmás kiadás a Tiszáninnyi református egyházkerület nagykönyvtárában (Sárospatakon) őrzött példányról. H. n., 1986. Kazinczy Társaság és BAZ Megyei Levéltár.

⁴⁵ KOSÁRY Domokos: *i. m.* 585. valamint KORABINSZKY, J. M.: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. = *Allgemeine Literatur-Zeitung*. Jena–Leipzig. 1786. 141. sz. 505.

településeinek, folyóinak, hegyeinek, stb. leírását tartalmazza, betűrendben.⁴⁶ A művet térképek, a főbb városok látképei és az európai uralkodók kronológiai táblázatai egészítik ki, valamint egy általános földrajzi bevezető, amely a földgömb használatával is megismerteti az olvasót. Az egyes szócikkeken belül a leíró földrajzi részekben van a hangsúly, de nem marad el a történeti vonatkozású ismeretek közlése sem. Ugyanígy jellegű francia nyelvű művet adtak ki angol minta alapján 1783-ban Brüsszelben.⁴⁷

Korabinszky lexikona szempontjából azonban elsősorban a német munkákat érdemes vizsgálnunk. Egyrészt azért, mert a német felvilágosodás volt általában véve közvetítő és példa értékű Magyarország számára.⁴⁸ Másrészt a 18. században Németország volt a leíró statisztika művelésének központja, s így jelentős hatást gyakorolt az ilyen irányú magyar tudományos tevékenységre is. Ezt az irányzatot a nevezetességek, a politikai, földrajzi és közjogi helyzet viszonylag kevés adattal való leírása jellemezte.⁴⁹ Végül pedig Korabinszky németországi útjai és tanulmányai során közvetlenül is megismerkedhetett német földrajzi-történeti-statisztikai művekkel.

Nem sokkal a *Produkten Lexikon von Ungarn* megjelenése előtt látott napvilágot például Nürnbergben egy kétkötetes munka, mely — előszava szerint — olyan földrajzi neveket tartalmaz betűrendben, amellyel újságokban vagy történeti művekben találkozhat az olvasó.⁵⁰ Ez a lexikon is az egész akkor ismert világból veszi anyagát; folyókat, tavakat, szigeteket, hegyeket, országokat, vidékeket, megyéket (magyarokat is), településeket, népeket, vallásokat, sőt törvényeket (pl. száli törvény) mutat be. A településeknél meghatározza földrajzi fekvésüket — ország, közigazgatási egység, esetleges folyó vagy hegy alapján —, s ha tudja, leírja történetüket, gazdaságukat, középületeiket, városképüket, megadja a lakosság számát és a helységnév etimológiáját. Korabinszky műve — még külső formai jegyeit tekintve is — igen nagy hasonlóságot mutat ezzel a lexikkal, s mindkettő különbözik az említett angol munkától abban, hogy nagyobb hangsúlyt helyeznek a történeti viszonyok bemutatására.

Korabinszky természetesen nem vállalkozhatott az egész Földet bemutató könyv írására, sőt Magyarországot is a legszorosabb értelemben vette: Horvátország, Szlavónia és Erdély települései nem szerepelnek a műben. (Mint az előző fejezetben láttuk, ezeket egy másik kötetben akarta megjelentetni.) Felvett viszont helységeket Kővár Vidékéről (Csolt). (A Partium többi megyéjéből

⁴⁶ SEALLY, John-Lyons, Israel: *A complete geographical dictionary. I—II.* London, (1781.) John Fielding. Oldalszámozás nélkül.

⁴⁷ VOSGIEN, Mr.: *Dictionnaire géographique. I—II.* Bruxelles, 1783. Chez Benoit Le Francq. 575. és 600.

⁴⁸ KOSÁRY Domokos: *i. m.* 260.

⁴⁹ *A történeti statisztika forrásai.* Szerk.: KOVACSICS József. Bp. 1957. Közgazd. és Jogi K. 8.

⁵⁰ JÄGER, Wolfgang: *Geographisch-Historisch-Statistisches Zeitungslexicon. I. Theil.* Nürnberg, 1782. Grattenuer. 912. II. Theil. uo. 1784. 996.

azonban nem.) Műve a maga nemében így is az első volt a hazai viszonyok között. A *Merkur von Ungarn* egykorú kritikája szerint pedig az „egyik legjobb és leghasznosabb mű, mely idén (1786) hazánkban megjelent”.⁵¹

Ugyancsak e cikk szerint Korabinszky a települések nevét egy ún. kataszterből vette, melyből ekkoriban több is készült az ország leírásához és feltérképezéséhez.⁵² Körülbelül 8480 címszót tartalmaz a kötet — írja a cikk —, de mivel egy nevet több helység is viselhet, tízezerre teszi a lexikonban leírt települések számát. Ezeket a számokat összehasonlítja egy másik forrással, egy korabeli regiszter adataival: a regiszter a szűken vett Magyarország 10 001 helységnevét sorolja fel, ebből 512 található a Bánátban. Korabinszky lexikona 7640 olyan települést említ, amely a regiszterben is szerepel, ebből 274 bánáti, valamint 843 olyan helységnevet, amely a regiszterből hiányzik. Így 2361 azoknak a helységneveknek a száma, amelyek csak a regiszterben szerepelnek, a lexikonban nem.

Az eltérésnek a cikk szerint több oka van: egyrészt a regiszter a prédiomokat is felsorolja, másrészt míg a lexikon a német helyesírást veszi alapul, a regiszter latin, magyar és más változatokat közöl, s így az összehasonlítás nem lehet tökéletes, végül pedig a lexikonban egy név több helységet takarhat, a regiszterben viszont minden település külön címszó.⁵³ Én nem vizsgáltam a lexikonban szereplő összes helységnevének számát, csak a bánátiakét: ezekből 707-et találtam. Sajnos ezt nem tudom összevetni a cikk adataival, mert az nem adja meg, hogy a regiszterből hiányzó és csak a lexikonban szereplő 843 név közül mennyi a bánáti. Korabinszky lexikona összeállításakor bizonyára felhasználta azokat az ismereteit, amelyeket a már említett Neu ezredes-féle *Geographische Charte des Königreichs Hungarn* című térkép névírásaikor szerzett. A kötet ajánlása is Neu ezredesnek szól.⁵⁴ A lexikont pedig Korabinszky — az előszó szerint — újabb térképek elkészítésének alapjául is szánta. Ezenkívül több más térképet is forrásként használt fel, ezek jegyzékét szintén az előszóban adja meg: a metszett térképek közül a Mikoviny-gyűjtemény néhány megyetérképét és Kovács János, Fucker András, Reviczky János Ferenc, Kray Pál, Christoph Burgstaller, Franz Grisellini és Kenedics József megyéket, illetve vidékeket ábrázoló térképeit említi; a kéziratos térképek közül felsorolja ugyancsak Mikoviny Sámuel, valamint Erich Fritsch, Kovács Károly és ismeretlen szerzők megyetérképeit. Leírja, hogy Mikoviny kéziratos térképeit Mikoviny

⁵¹ KORABINSKY, J. M.: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn = Merkur von Ungarn*. 1. évf. 1786. 11. 1063.

⁵² A cikk nem ír arról, hogy pontosan ki készítette ezt a katasztert és milyen célból.

⁵³ A *Merkur von Ungarn* idézett cikke, 1064–1067.

⁵⁴ Andreas Neu (1743–1803) irányította Magyarország katonai feltérképezését 1782–84-ben. — FODOR Ferenc: *i. m.* 111. — Életére vonatkozóan l. WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 20. Teil. Wien, 1869. Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei. 236–237.

tanítványa, Erich Fritsch hagyatékából vásárolta meg néhány évvel korábban.⁵⁵ Összesen 37 megye, a Bánát, valamint Tokaj- és Kővár- vidék térképeit nevezi meg.

A lexikon alapjául szolgált még Korabinszky postatérképe Magyarország-ról.⁵⁶ Ez eredetileg az 1778-as *Almanach*hoz készült, Müller Ignác főhadnagy rajzolta Korabinszky útmutatása alapján, és Bécsben metszette Christian Junker. A térkép külön színekkel jelöli Magyarország négy kerületét, Szlavóniát és Erdélyt. Jelekkel mutatja a tárnoki, személynöki, bánya-, érseki, püspöki és mezővárosokat, a falvakat, a postautakat pedig folyamatos vonallal ábrázolja. A fokhálózatot a kereten jelzi, a vonalas mértéket német mérőföldben adja meg. Fodor Ferenc szerint ez az első nyomtatott postatérképünk.⁵⁷

Mivel 1778-ban a kiadó nem jelentette meg a térképet az *Almanach*ban, Korabinszky most a lexikon mellékleteként adta ki. Közben azonban 1785-ben II. József tíz kerületre osztotta fel az országot, ezért meg kellett változtatni a térkép színezését. A tíz kerületen kívül külön színek jelölik Erdélyt, a Partiumot és a határvidéket. Ugyanakkor a térkép alján a megyék listája a régi négy kerületre való beosztást követi.

A lexikon előszava szerint Korabinszky a települések leírásánál felhasznált információit — a térképeken kívül — különböző leírásokból, saját levelezéséből és szóbeli tudakozásból vette. Már említettem, hogy a *Merkur von Ungarn* cikke szerint egy katasztert is felhasznált. Az egyes szócikkekből pedig kiderül, hogy voltak anyakönyvi (Béla) és adózási adatai (Akli), utána nézett történeti forrásoknak (Simontornya), ismerte egyes települések címerét és pecsétjét (Cseszte), épületek feliratait (S. Mária), valamint néhány helység esetében a róluk megjelent irodalmat is (Tokaj). A *Merkur von Ungarn* idézett cikke a könyv földrajzi és történeti adatait többnyire tévesnek tartja, és azt írja, hogy ezek más művekben sokszor nem is találhatóak meg. Ugyanakkor pontatlanságok, tévedések is bekerültek a szövegbe és sok minden hiányzik, de ezeket a következő kiadásnál korrigálni lehet. Ilyen fáradságos munka első megjelentetésénél különben sem követelhetünk tökéletességet.⁵⁸ Tegyük még hozzá, hogy az említett német *Zeitungs-Lexicon* szerzője is megjegyzi munkája elején: lehetséges, hogy könyvében előfordul néhány pontatlanság, és mind az első kötet végén, mind a második kötet elején javításokat és kiegészítéseket közöl.

Korabinszky pedagógiai elkötelezettségét mutatja, hogy az előszóban arra is kitér, hogyan lehet munkáját helyes pedagógiai módszerekkel a magán- és

⁵⁵ E térképek további sorsáról: BENDEFY László: *Mikoviny Sámuel megyei térképei*. Bp. 1976. Akad. K. 40–42.

⁵⁶ KORABINSKY, J. M.: *Vorstellung des Königreichs Ungarn nach den Poststationen für Reisende*. Pressburg, 1790. Korabinsky. OSZK Térképtár.

⁵⁷ FODOR Ferenc: *i. m.* 161.

⁵⁸ A *Merkur von Ungarn* idézett cikke, 1067.

közoktatásban is felhasználni. Különösen a postatérkép használatát tartja fontosnak az órákon, valamint azt, hogy annak alapján a tanulók is rajzoljanak térképeket. A tanár vegye figyelembe a tanulók korát és képességeit, és ne száraz előadást tartson, hanem mondja el az érdekességeket is az egyes településekről. Korabinszky ezen nézeteiben ismét a filantropizmus hatása tükröződik.

Az előszó Magyarország természetföldrajzi és közigazgatási áttekintésével zárul. Megadja az ország határait, fő folyóit és tavait, végül az új közigazgatási rend szerinti tíz kerület ismertetése következik.

A lexikonban a helységneveket általában németes formában találjuk meg, de Korabinszky sok esetben több névváltozatot is megad (pl. latint, magyart, szlovákot, ruszint). Megkönnyíti az eligazodást — Windisch földrajzi művéhez hasonlóan — a lexikon végén található két regiszter: az első a német, a második a szlovák, horvát, szerb és román helységnevek magyar megfelelőit tartalmazza. Az első regiszter ezenkívül sok kiegészítést is ad az egyes szócikkekhez.

Korabinszky azonban nemcsak helységneveket vett fel a lexikonba, hanem más földrajzilag, közigazgatásilag vagy történetileg fontos címszavakat is. Így folyókat (Vág), tavakat (Fertő), szigeteket (Csepel), hegyeket (Bakony) — ezeknél meghatározza földrajzi helyüket, valamint ír történeti és gazdasági vonatkozásairól. A területek közül külön címszóként szerepel a Nyírség, az Őrség, Rákos mezeje, a Szepesség és a regiszterben a Csallóköz (Schütt). A privilégizált népek közül ír a jász-kunokról, a szepesi lándzsásokról és Szent László nemeseiről Zalában, a regiszterben pedig a hajdúvárosokról.

Egy szócikkben összefoglalja Magyarország és Erdély harmincadhelyeit (bár Erdély települései egyébként nem szerepelnek a lexikonban). A földrajzi fogalmak közül megmagyarázza a -ság végződés és a sárköz (mocsarak, folyók közti terület) jelentését. Végül egy érdekesség: önálló címszó a málé (Maley) kifejezés is, amely Korabinszky szerint a románoknál a kukoricalisztet jelenti, ebből kását készítenek (Mamaliga), és erősek, hosszú életűek lesznek tőle.

Az egyes településeket ismertető szócikkekben Korabinszky nagy hangsúlyt helyez a földrajzi fekvés minél pontosabb meghatározására. Ahol sikerült megfelelő adatokat gyűjtenie, ír a lakosság létszámáról, nemzetiségéről, felekezeti hovatartozásáról és a helytörténetről; bemutatja a birtokosokat, az építészeti jellegzetességeket, információkat ad a köz- és hadügyigazgatásra, az igazságszolgáltatásra, az adózásra, a gazdaságra és a kultúrtörténetre vonatkozóan, sőt olykor kitér a helységnév etimológiájára is.

A *Produkten Lexikon*ról összefoglalóan megállapíthatjuk tehát hogy igen sok szempontból forrásul szolgálhat a 18. század második felének magyar történetéhez, hozzá kell azonban tennünk azt is, hogy adatai gyakran hiányosak, pontatlanok. Korabinszky művét felhasználta Hajnóci R. József Lőcse városáról írt tanulmányában,⁵⁹ és jelentős hatással volt a *Produkten Lexikon* a később-

⁵⁹ HAJNÓCI R. József: *Lőcse városa 1786-ban* = Közlemények Szepes vármegye múltjából. 7. évf. 1915. 1. sz. 24–38.

bi, leíróstatistikai módszerrel összeállított helységnévtárakra, pl. Vályi András *Magyar Országának leírása* című művére is.⁶⁰

Korabinszky János Mátyás kéziratai, térképei és
nyomtatásban megjelent művei

I. Korabinszky kéziratban maradt művei (lelőhelyük eddig ismeretlen):

Beschreibung der königlichen ungarischen Haupt-Frey-und Krönungstadt Pressburg.
Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von den Königreichen Kroatien, Slawonien, Dal-
matien, Servien, Bosnien, Galicien, mit der vereinten Bukowina, vom Grossfürstenthum Siebenbü-
rgen, von der Moldau und Wallachej.
Geographisch-statistische Tabelle vom ganzen Erdboden.
Rechenbuch für die vaterländische Jugend.
Tabula memorialis, sistens ideam ac ambitum universae eruditionis humanae.

II. Korabinszky egyéb kéziratai (a keletkezés időrendjében):

Fortsetzung des Ehrendenckmahls. Album. (OSZKK Oct. Germ. 233.)
Privat-Nachricht an Menschenfreunde. (OSZKK Quart. Germ. 869.)
Korabinszky levele Széchényi Ferenchez 1802-ből. (OSZKK Fol. Germ. 803. — Időközben elveszett)

III. Korabinszky térképei (a megjelenés időrendjében):

Vorstellung des Königreichs Ungarn nach den Poststationen für Reisende. Pressburg 1790. Korabinsky. 42×35 cm. (OSZK Térképtár)
Novissima Regni Hungariae potamographica et telluris productorum tabula. — Wasser und Producten Karte des Königreich Ungarn. — Magyarország természeti tulajdonságának tüköre. Wien, 1791. 60×46 cm. (OSZK Térképtár)
A new map of Hungary, particularly of its rivers and natural productions. Petrography and post roads added by (Robert Townson). London, 1797. Robinson. 59×46 cm. (OSZK Térképtár)
Nouvelle carte de la hongrie et particulièrement de ses Rivieres et de ses Productions Naturelles. La petrographie et les Routes de postes ont été ajoutées par l'auteur. H. n., 1800 körül. 59,5×46,5 cm. (OSZK Térképtár)
Atlas regni Hungariae portatilis. Wien, 1804. Schaumburg. 60. További kiadások: Pressburg, 1817. Landes és uo. 1837. (OSZK Térképtár és MTA Könyvtára, Kézirattár)
C. Comaromiensis. Wien, 1804. 16,5×10,5 cm. Atlaszlap az *Atlas regni Hungariae portatilis*ből. (OSZK Térképtár)

IV. Korabinszky nyomtatásban megjelent művei (a megjelenés időrendjében):

Anschickung zu den biblischen Geschichten und zur nützlichen Kenntnis der Ziffer. Regensburg, 1760.
Der ungarische Sprachmeister. Pressburg, 1774., Landerer. — További kiadások: 1779., 1787., 1793., 1800., 1805.
Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778. Wien—Pressburg, 1778., Verlag der Gesellschaft. 434.
Beschreibung der königlichen ungarischen Haupt-Frey-und Krönungsstadt Pressburg. I. Theil. Prag, 1785. Schönfeld. 137.
Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. Weber—Korabinszky. 858.
Abbildung verschiedener Familienwappen im Königreiche Ungarn. Pressburg, (1787.) Weber—Korabinszky. 112.

⁶⁰ KOSÁRY Domokos: *i. m.* 585.

Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuchs mit beygesetzten deutsch—ungrisch und böhmischen Bedeutungen, und einer kurzgefassten türkischen Sprachlehre. Pressburg, 1788. Verlag des Verfassers. 162+78.

Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von den Königreichen Kroatien, Slawonien, Dalmatien, Servien, Bosnien, Galicien, mit der vereinten Bukowina, vom Grossfürstenthum Siebenbürgen, von der Moldau und Wallachey. Wien, 1789. Oehler. 1—18. iv.

Spiele für Kinder, Gedächtniss und Verstand zu schärfen. Pressburg, o. J.

V. Korabinszky műveiből átvett és nyomtatásban megjelent munkák:

Beiträge zur Geschichte der Königlichen Freyen Stadt Pressburg. = Ungrisches Magazin. 1781. I. Bd. 1. St. 114—120. és 1781. I. Bd. 2. St. 241—246.

HAJNÓCI R. József: *Lócse városa 1786-ban* = Közlemények Szepes vármegye múltjából. 7. évf. 1915. 1. sz. 24—38.

RUMY Károly György: *Beiträge zur Geschichte der königlichen Freystadt Pressburg* = Iris. 4. évf. 1828. 33. sz. 131—132., 34. sz. 134—136., 35. sz. 139—140., 36. sz. 142—143., 37. sz. 146—148., 39. sz. 155—156., 40. sz. 158—160., 41. sz. 162—164., 42. sz. 167—168., 43. sz. 170—171., 44. sz. 175., 45. sz. 178—180., 46. sz. 181—182., 47. sz. 185—186.

HORVÁTH, TERÉZIA

János Mátyás Korabinszky und sein Hauptwerk: Das Geographisch-Historisches Lexikon

Die Abhandlung skizziert die Laufbahn von János Mátyás Korabinszky, einer der vielseitigen Persönlichkeiten der ungarischen Aufklärung, zum Teil auf Grund handschriftlicher Quellen, zum Teil seiner in Druck erschienenen Werke, sowie mit der Benutzung der zeitgenössischen, zumeist Zeitschrift-Kritiken und der neueren Fachliteratur. Nach dem Skizze seiner Biographie beschäftigt sich die Verfasserin besonders eingehend mit seinem Werke, betitelt *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*, das eines der bedeutendsten Werke der ungarländischen (Pressburger) Vaterlandskundeliteratur war. Das Lexikon beschreibt das Land nach Siedlungen, in Form eines alphabetischen Ortschaftenregisters. Die Abhandlung beweist die europäischen Muster des Werkes, mit besonderer Berücksichtigung auf die Anregungen aus Deutschland, weil Korabinszky während seiner Studienreisen in Deutschland sich auch unmittelbar mit der dort blühenden geographisch-historisch-statistischen Fachliteratur bekannt machte. Eine besonders große Ähnlichkeit zeigt Korabinszkys Werk mit einem 1782 zu Hamburg erschienenen *Zeitungslexikon*; alle beide legen eine große Betonung zum Beispiel auch auf die Präsentation der historischen Verhältnisse. Der Verfasser des Lexikons schöpfte seine Informationen zur Beschreibung der Siedlungen aus zeitgenössischen Landkarten, sowie aus verschiedenen Beschreibungen, aus seinem eigenen Briefwechsel und aus mündlichen Erkundigungen. Nach der Feststellung der Verfasserin hatte das behandelte *Produkten Lexikon* einen großen Einfluß auch auf die späteren Ortsnamenregister und — trotz seiner Ungenauigkeiten — kann es zur Forschung der ungarischen Geschichte der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts als Quelle dienen.

DARABOS PÁL

Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban (1928–1948)

1.

„A könyvtár rendszeres tisztviselőinek státusában a jelentés évében semmi változás sem állt be. Az ideiglenes alkalmazottak (id. hivatalnokok, havidíjasok) státusában ez évben két haláleset történt. Az 1. sz. fiókkönyvtár gyermekolvasójának vezetője, özv. Schultz Gyuláné, 64 éves korában s a fiókközpontban működött, nagy reményekre jogosító Hlatky Vince tanárjelölt 27 éves korában meghalt. A könyvtári kartársak nagy részvéte kísérte őket utolsó útjukra. Üresedésben lévő havidíjas állásokra a polgármester úr ez évben vitéz Szabó Ernőt, dr. Kovács Máriát, Bán Kálmánt, dr. Hanskarl Erzsébetet nevezte ki s Hamvas Bélát a könyvtárba helyezte át szolgálattételre” — írja többek között 1928. évi beszámolójában a Fővárosi Könyvtár igazgatója, Enyvvári Jenő¹.

A sors és a bürokrácia kiszámíthatatlan rendelete folytán a fenti idézetben két bizonytalan tényező található. Az első a meghalt könyvtáros, Hlatky Vince nevének írásmódja, a második pedig Hamvas Béla áthelyezésének éve. A jelentéstől eltérően Sipőcz polgármester áthelyező rendelete csak 1929. január 30-án kelt, és még ennél is később kerülhetett kiküldésre, mivel a „kiadmány” hitelesítését Töpfer „kezelőfőtiszt” csak február 9-én datálta. A rendelet vonatkozó szövegében pedig többek között ez áll: „... végül Hamvas Béla havidíjas hivatalnokot a Fővárosi Közlöny szerkesztőségétől a fővárosi nyilvános könyvtárhoz Hladky Vendel havidíjas hivatalnok pótlására áthelyezem².

A meghalt könyvtáros tényleges nevének megállapítására ma már nincs mód, és ugyancsak nehéz megállapítani az 1928. évi jelentés és a polgármesteri rendelet 1929. évi kelte közti ellentmondás okát is. Valószínű, hogy mivel mind a *Fővárosi Közlöny*, mind pedig a Fővárosi Könyvtár a székesfőváros intézménye volt, a meghalt könyvtáros pótlására de facto már 1928-ban áthelyezték Hamvas Bélát, de jure pedig 1929-ben került erre sor. Ezt a vélekedést támasztja alá egy visszaemlékező, Kátai Miklósné vallomása is,³ aki 1928-ban találkozott

¹ *A Fővárosi Nyilvános Könyvtár Értesítője*. Új F. 8/1928/2.

² Ügyirat a FSzEK irattárában.

³ Kátai Miklósné visszaemlékezése Hamvas Bélára. Bp. 1979. Kézirat.

vele először Kerényi Károly baráti körében, és Hamvas ekkor már könyvtáros volt és segített neki olvasmányai kiválasztásában.

Az viszont kétségtelen tény, hogy a könyvtárba áthelyezéssel került, tehát már előtte is a székesfőváros szolgálatában állt. A rendelet meg is nevezte azt a helyet, ahonnan áthelyezték, ez pedig a *Fővárosi Közlöny* szerkesztősége. Életpályáján fontos szerepet játszottak a székesfőváros szolgálatában töltött évek (1927–1948 között), mert életének legjava éveit, a harminc és ötvenéves életkora közötti időszakot képezték. Ezekben az években készült fel hivatására és ekkor szabta meg életútja irányát, amelyet élete végéig töretlenül követett.

1927. december 10-én lépett a *Fővárosi Közlöny* szerkesztőségébe „havidíjas hivatalnok”-ként.⁴ A Közlöny a főváros hivatalos lapja volt és Hamvas számára a biztos megélhetés lehetőségét nyújtotta, mert ide éppen két évi állástalanság után került. Előtte pedig három évig szintén újságíróskodott, egyetemi tanulmányai után, 1923 júliusa és 1926 januárja között; először a *Budapesti Hírlap* szerkesztőségében (1923. július — 1924. december), majd pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjánál, a *Szózat*nál.

2.

Korábbi újságírói korszakáról tudni kell, hogy ez a foglalkozása kényszerből született meg. Az egyetemen 1919–1923 között magyar–német szakos tanárnak készült, közben a konzervatóriumot is látogatta, mert már gimnazista korától foglalkoztatta a zeneszerzés is. Élethivatásának azonban az irodalmat és a filozófiával való foglalkozást tekintette már igen korán, az 1910-es évektől. Egyrészt irodalomkritikákat írt, másrészt elbeszéléseket és regényeket is. Korai kritikái, az irodalmat és a szellemi életet felmérő tevékenységét a pozsonyi *Tavaszi* folyóiratban megjelent tervszerűen felépített tanulmányosorozata jelezte 1919 augusztusa és 1920 augusztusa között; első rövid szépirodalmi írásait pedig publicisztikai közleményei társaságában a *Budapesti Hírlap* és a *Szózat* közölte. Éppen ezek az újságíráson túlmutató törekvések magyarázhatták meg elsősorban, hogy 1926 januárjában kilépve a *Szózat* szerkesztőségéből, felhagyott az újságírással. Megcsömörlött a zsurnalizmustól, ennek újságírói korszaka folyamán megjelent írásaiban is hangot adott. A megismert valóságot az újságírás adta keretknél mélyebben megalapozott és magasabb szinten megfogalmazott művekben óhajtotta kifejezni. Erre részben a *Budapesti Hírlap*ban megjelent szatirikus karcolataiban törekedett, amelyek írását szakzamusuk miatt kellett abbahagynia, részben pedig írói szándékait maradéktalanabban kifejező szépirodalmi műveiben, amelyek közül csak a meg nem jelenteket tekintette igazi megnyilatkozásainak. Újságírói korszakának utolsó publikációja 1926. január

⁴ L. *Fővárosi Évkönyv* 1928.

3-án jelent meg a *Szózatban* Gyulai Pál születésének 100. évfordulója alkalmából. Utolsó írásként is programadó volt a jövőre nézve: fölelevenítette és 1926-ban is aktuálisnak tartotta Gyulai Pál igényét, hogy tudniillik „magyar nemzeti irodalom kell európai színvonalon”. Erről a követelményről a későbbi idők folyamán sem feledkezett meg és a maga életművében mindkét elemet elmélyítette és egyre magasabb színvonalon valósította meg. Ekkor és később megjelent kritikái írásaiban ehhez a programhoz kereste a társakat a magyar és a világirodalom kortárs szerzői között.

Szellemi és irodalmi programja megvalósításához új életkörülményeket szeretett volna kialakítani, hogy életútja során új, magasabb lépcsőfokra léphessen. Tehát életprogramja megvalósíthatósága céljából kellett szükségszerűen megválnia az újságírástól és ennek érdekében vállalta az átmeneti létbizonytalanságot is, ami két esztendeig tartott. Programja megvalósításának alapja pedig a szellemi függetlenség, amit az újságírással való szakítás biztosított számára.

A Gyulai-tanulmány megjelenése után két esetleges publikációtól eltekintve több mint négy évig sehol sem jelent meg írása. Ez a hosszú szünet annál is feltűnőbb, mert utána, 1930 májusától kezdve viszont egyre növekvő számban jelentek meg tanulmányai és kritikái különböző folyóiratokban.

3.

Ilyen előzmények után került sor belépésére a *Fővárosi Közlöny* szerkesztőségébe, 1927. december 10-én. Az előzmények ismeretében furcsának tűnhet, hogy ismét egy lap szerkesztőségében találjuk, holott két évvel korábban éppen ilyenből távozott végleges eltökéltséggel. A két helyzet között azonban alapvető különbség van. Korábban a napilapoknál aktív újságírói tevékenységet végzett, riportokat, kiállítási beszámolókat, zenekritikákat, irodalmi kritikákat és szatírikus karcolatokat írt nap mint nap. A közlöny szerkesztőségében ellenben a szokványos újságírói munkától teljesen eltérő jellegű munkát végzett. A közlöny, hivatalos jellegének megfelelően, a városi képviselőtestület és bizottságainak üléseiről készült jegyzőkönyvek szövegeit közölte szerkesztett formában. Ezek sajtó alá rendezéséhez nem szükségeltetett alkotó fantázia, csak mechanikus szerkesztői rutinmunka. Egyhangú tevékenység lehetett, de nem igényelte a teljes személyiség bevetését, ezért energiáit nagyobb mértékben fordíthatta személyes céljaira. Természetesen a kedvezőbb munkafeltételek ellenére sem tekinthette a szerkesztőségi munkát pályája végleges megoldásának, noha az itt végzendő munkához is protekcióra volt szükség. Nem juthatott volna be e gazdaságilag szűk esztendőik során a szerkesztőségbe, ha édesapja, Hamvas József nem kéri fia elhelyezését a városi intézménynél. Édesapja a húszas években Ripka Ferenc főpolgármester sajtóreferenseként dolgozott, miután tanári

állítását a cseh megszállás nyomán 1919-ben Pozsonyban elvesztette; ez a sajtó-referensi állás tette lehetővé ezt a kérelmet. Az is biztos azonban, hogy Hamvas Béla célja nem ez a szellemiségtől és igényeitől idegen munkaterület volt, hanem már eredetileg is a Fővárosi Könyvtár lehetett, mint számára ideálisnak tűnő munkahely. Csak egy ilyen lehetőség ígéretének birtokában vállalhatta átmenetileg a szerkesztőségben adódó munkakört havi 126 pengős fizetésért.

Mindenesetre már ez az ideiglenes állás is eléggé biztosnak látszott ahhoz, hogy éppen fél évvel elnyerése után megnősüljön, feleségül véve Angyal Iona tisztviselőnőt, akit még a *Szózat* szerkesztőségében ismert meg. Hamarosan az az óhaja is teljesült, hogy a Fővárosi Könyvtárban dolgozhassék, amikor a polgármester szolgálattételre a könyvtárba helyezte át.

A könyvtári állás elnyerése, bár csak „havidíjas hivatalnok” maradt itt is, mégis nagy ígéret volt a jövőre nézve a gazdasági világválság sújtotta Magyarországon: ígéret arra, hogy egyszer véglegesítik, és kicsiny, de biztos keresetet fog nyújtani a harmincadik életévét már 1927-ben átlépett Hamvas Béla számára, aki így mintegy tizenöt évi szakadatlan vándorút végén jutott el a megállapodás reményét nyújtó könyvtárba. Ez a vándorút 1914-ben kezdődött: a pozsonyi evangélikus gimnáziumban letett érettségi után hadapród iskolába jelentkezett, onnan pedig 1916 tavaszán előbb az orosz, majd az olasz frontra került; csak 1918-ban szerelt le, bizonyos fokú rokkantság nyomán. Egy évig tartózkodott még Pozsonyban, felkészülve az egyetemre, aminek része volt a *Tavaszi* folyóiratban végzett tevékenysége, a legszorgosabb munkatárs volt; 1919 végén az egész családot kiutasították a cseh hatóságok, és ő a budapesti egyetemen kezdett tanulni. Azután újságíráskodás, majd két évi állástalanság után került csak révbe.

Könnyen megérthető, hogy a révbe érkezése olyan nagy hatást váltott ki nála, hogy ez még a külső szemlélő számára is feltűnt. Húga, Hamvas Magdolna rövid visszaemlékezésében bátyja első könyvtári napjáról a következőket írja: „Akkor hazajött a könyvtárból, a folyosón végigjött a könyvet olvasva, megnyomta a csengőt és még mindig olvasott. Kinyitottuk az ajtót, akkor bejött és még mindig olvasott. Olyan mohón olvasott, egészen meg volt részegülve attól a sok könyvtől!”⁵ A könyvtári közeg belső hatása azonban még ennél is sokkal nagyobb volt, aminek bizonyítéka a következő évek felfokozott szellemi munkája: megjelent és máig kiadatlanul maradt művek hosszú sora jelzi, hogy olyan környezetbe került, amely hajlamainak és képességeinek teljes mértékben megfelelt, és amelynek lehetőségeivel teljes mértékben tudott élni is. Ha élete anyagi oldalát tekintve nem is vált gondtalanná, hiszen bére igen alacsony volt,⁶ most már továbbléphetett a korábban elgondolt és megkezdett úton.

⁵ Hamvas Magdolna visszaemlékezése Hamvas Bélára. Kézirat.

⁶ 1930-ban 160,— P. és 1942-ben éri csak el a 270,— P-t.

4.

Ez az életút, ha közelebbről megvizsgáljuk, nem volt látványos, nem voltak benne egymást sűrűn váltó hangzatos események, a sokakra jellemző „közéleti fordulatok”. Egyetlen igazi kalandja volt, ez pedig az a szellemi fölfedező út, amelyre már nagyon korán rálépett, hogy a „nagyon rossz valóság”-tól eljusson az „élhető élet”-hez, amit később, a harmincas években „aranykor”-nak, majd még később „Isten országá”-nak nevezett el. A Fővárosi Könyvtárban elnyert állás lehetővé tette, hogy szellemi poggyászát a könyvtár kincses-tárából feltölthesse és folyamatosan kiegészíthesse. Valóban csak egy a hivatását szívvel-lélekkel vállaló könyvtáros értékelheti és ismerheti meg igazán a modern könyvtár nyújtotta összes lehetőséget, ami egy külső olvasó számára teljesen soha nem érhető el, még a könyvtár nyújtotta legtökéletesebb segédeszközök, katalógusok, bibliográfiák és kézikönyvek szabad használatának segítségével sem. Semmi sem pótolhatja a könyvtárban kéznél lévő és kézhez érkező, naponta beérkező könyvekkel és folyóiratokkal való folyamatos és megszakítatlan ismerkedést és a máskülönben rejtve maradó tartalmak ilyen módon való feltárulkozását. Mindezeket a lehetőségeket az igazi könyvtáros nemcsak a maga számára tartogatja.

Gyarapodó tapasztalatait ő maga is rendre megosztotta meglévő és egyre növekvő számú ismerőseivel és barátaival. Barátaikat és ismerőseit minden élethelyzetében tudatosan kereste és választotta meg, az első világháború harcterreitől kezdve a második világháború utáni szocialista rezsim vigasztalan vidéki építkezéseiben töltött éveikig. Barátságkötései során szellemi igényesség vezette, és ez óvta meg attól, hogy felületes ismeretségeit barátságnak tekintse; így számtalan ismerettségéből csak kevés vált a szó valódi értelmében barátsággá.

A barátságot csakúgy, mint a szerelmet, vagy a valódi közösséget (nép) *világvalóság*oknak látta és nevezte, amelyek nélkül és amelyekken kívül, úgymond, ép és normák szerint élő (és ezért „normális”) ember nem élhet. Az évek során számára igazolódott, hogy ezek más világvalóságokkal együtt kivétel nélkül mind metafizikai megalapozottságúak. Az 1943-ban megjelent, de két évvel korábban megírt *A láthatatlan történet* című esszégyűjteményében a barátságnak külön esszét szentelt. Már korábban is megfogalmazott gondolatait ekkor egységes egészbe foglalva itt mondta ki, hogy a barátság az „aranykor”-nak, az idill világának a megvalósulása, az aranykor pedig maga a teljes, az osztatlan lét, a lét és élet egysége, a fizikai és a fizikán túli világ egysége.

Barátaikat és ismerőseit ebben a korszakában két fő forrásból merítette: egyrészt Kerényi Károly egyetemi baráti köréből, akivel valamikor a húszas évek során ismerkedett meg, és új gondolatai számára itt talált először befogadó közegre; a másik forrás pedig maga a könyvtár volt, nyitott szellemű könyvtárosi közösségével és olvasóinak egy hasonló szellemiségű csoportjával. A két forrás gyakran tudatosan is egybeolvadt, amint ezt egyik leghívebb barátja és későbbi

könyvtárosi sorsának osztozója, dr. Sarlóska Ernő szavai bizonyítják, aki 1929 elején találkozott vele Kerényi baráti társaságában:

„... találkozásom Hamvas Bélával ‚problématudattal‘ történt, mindketten ‚útkeresők‘ voltunk a ‚tévelygők‘ között. Olvasmányaim bőséges témát zaklattak fel bennünk, és találkozásainkon volt miről ‚diskurálnunk‘. Bár a könnyelműségig pazarló voltam a könyvek vásárlásában, Béla könyvtároskodása alkalmasan jött, általa könnyebben tájékozódhattam az új beszerzésekről. Kerényi is mindenekelőtt a könyvtári adatszolgáltatás igényléséből került közelebb Bélához. A könyvbúvárlás eszmecserékhez vezetett, és volt kinek elújságotni, ami éppen lenyűgözött. A gondolkodás beszéd mások előtt. A felocsúdáshoz hozzátartozik egy másik értelmes várakozása”

— fejezi be az egész baráti körre jellemző, egymást erjesztő szellemi magatartás felrajzolását.⁷

Az évek során sok ilyen barátságot kötött, felsorolásuk hosszadalmas lenne, csak néhány nevet említek: Kövendi Dénes, a klasszika-filológus, Baránszky-Jób László, az esztéta, Prohászka Lajos, a filozófus; a nálánál fiatalabbak közül Vajda Endre, az irodalomkritikus és fordító, Habán Mihály, a költő, és végül Weöres Sándor, valamint Szabó Lajos és Tábor Béla filozófusok, akik 1945 után töltöttek be fontos szerepet életében a Kerényi-körhöz hasonló szellemi kör közös építése során.

5.

Közösségi bázisa tehát a húszas évek végén Kerényi Károly baráti köre volt, amelynek kohéziós erejét a klasszika-filológia, a görög nyelv, a görögség szellemi hagyatékával való foglalkozás adta, aminek az egyetemen magántanárként Kerényi volt az új szellemű előadója. Kerényi Károlyt nem elégtették ki a klasszika-filológia múltbeli iskolái, se a német példát követő filologizálásban kimerülő magyar klasszika-filológiai oktatás: a teljes görög életet átélő, attól megragadott, a görögség szellemi vívmányait saját életében megvalósítani óhajtó egzisztenciális ókortudomány művelését tűzte ki célul. Hamvas az évek folyamán ezen is túllépett és korábbi tapasztalatai és elgondolásai alapján a világválságként értelmezett és nevezett „nagyon rossz valóság”-ot akarta megváltoztatni és az életnek új értelmet adni az ókori görögség gondolatán nevelődő „szép új pogány – görög heroikus magatartást” magáévá tevő heroikus szellemi ellenzék megalapozásával és építésével.

Ebben a korszakában, a harmincas évek első felében írt kisebb és nagyobb tanulmányaiban hangoztatta, hogy egy régi világkorszak befejeződött és az emberiség egy új világkorszak küszöbén áll. Az új, kialakulóban levő világkorszakot nem humánusnak látja, hanem éppen ellenkezőleg, inhumánusnak, „a munka, a vér és a verejték világá”-nak, amikor a történelmet a „világvalóságok szükségszerűsége” fogja irányítani, és az igazságot csak a heroikus szellemi ellenzék fogja felismerni és vállalni; ez a heroikus szellemi ellenzék azonban

⁷ SARLÓSKA VINCE ERNŐ: *Eszembe jut — Hamvas Béla*. Bp. 1980. Kézirat.

kisszámú lesz és csak kis körökben fog élni. Ilyen kör létrehozását és fenntartását tűzte ki célul, hogy kisugárzása nagyobb közösségek építését inspirálja. A heroikus szellemi ellenzék e célra irányultságát és makacs kitartását a szükség-szerűségekkel való szembenállás során az ókori filozófus, Hérakleitosz példájára alapozta: az emberiség közös alapállása, mondta, a szellemben, a logosban van, és a szellemi ember azért nem hátrál meg a tragikus léttel szemben, mert magatartásának alapja a logos, gondolkodása logosz-szerű, tehát a világfolyamattal megegyező.⁸

Álláspontja szerint az egyetemes világválságból csak ez az embertípus mentheti ki az emberiséget és vezetheti az aranykor, az idill világa felé. Gondolkodásában arra törekedett, hogy ennek az aranykornak a valóságát feltárja, ekkoriban elsősorban a klasszikus görög hagyomány alapján, majd ezt egyre jobban kiszélesítve az egyetemes emberiség teljes hagyományának tanúsága szerint. Irodalmi, elsősorban irodalomkritikusi munkásságában magyar és külföldi szerzők írásairól írván, e két gondolkör, a világválság és az aranykor szemszögéből vizsgálta a szerzők munkásságát, és e gondolatok jelenvalóságának mértékében értékelte műveiket. 1930-tól előbb egy, majd kettő, két-három év múlva pedig már 8–10 folyóiratnak vált egyidőben munkatársává. Az ismertetett fontosabb szerzők pedig a felsorolás teljességének legkisebb igénye nélkül: James Joyce, Aldous Huxley, Theodor Dreiser, J. C. Powys, Paul Valéry, Ernest Hemingway, D. H. Lawrence, J. Dos Passos, T. S. Eliot, Robinson Jeffers, R. M. Rilke, a magyarok közül pedig Berda József, Szabó Dezső, és Szentkuthy Miklós.

Elméleti munkásságának középpontjában ekkor a „nagyon rossz valóság”, a világválság lényegének, tartalmának és megoldási lehetőségeinek keresése volt. A gondolat már a húszas évek második fele óta foglalkoztatta, első e tárgyú akkor még nem publikált tanulmányait 1929-ben írta, amikor a világválság egyik megnyilatkozása, a nagy gazdasági válság Magyarországon is végigsöpört. Az úgynevezett krizeológiai- vagy válság-irodalom tanulmányozását megkönnyítette számára a Fővárosi Könyvtár modern állománya és sokoldalú beszerzési politikája is. A könyvtáros ebből származó előnyét Németh László is felismerte. Kettejük pályája a harmincas években több ponton is érintkezett, voltak folyóiratok, ahová mindketten írtak (*Nyugat, Protestáns Szemle, Napkelet, Válasz, Sziget*, stb.), bár szellemiségük fontos kérdésekben alapvetően eltért. Mégis Németh László ismerte fel először és egyedül az úgynevezett irodalmi élet részéről Hamvas Béla jelentőségét. Jelen témánkhoz kapcsolódóan már 1934-ben a következőket írta: „Szenvedélyes ismerője a válság-irodalomnak.

⁸ L. Hérakleitos helye az európai szellemiségben. In: Hérakleitos műzsái vagy a természetről. Bp. 1936. Stemma.

Mint könyvtárnok előnyben van más olvasókkal: Keyserling, Ortega, Bergyajev, Eliot, Guénon, Huizinga Magyarországon először neki mutatják be újabb és újabb kordiagnózisukat.”⁹

Az önmaga programja megvalósítása céljából indított kutatása az évek során belesimult a könyvtár tevékenységébe és megbízást kapott, hogy az *Aktuális kérdések irodalma* című könyvtári sorozat számára készítse el a válság irodalmának bibliográfiáját. 1936-ra készült el vele és 1937-ben megjelent a könyvtár évkönyvében, a következő évben pedig önállóan is a sorozat keretében. Sok száz kötet könyvet és még több folyóirat-évfolyamot nézett át és olvasott el, hogy elkészüljön a munkával. Éppen ez különbözteti meg más hasonló bibliográfiai művektől, hogy nem egyszerű bibliográfiai összeállítás, hanem önálló szellemi munka, kutató-felmérő műhelymunka terméke. Ebben fogalmazta meg először a világválsággal és a világválság irodalmával kapcsolatos nézeteit. Feltárta és a bemutatott művekkel be is bizonyította, hogy a világválság a korábbi időkkel ellentétben, nem részleges, hanem az élet minden területén megjelenően általános, elkerülhetetlen és megoldhatatlan. Ezt tekintette a válság tárgyi oldalának; a válság szubjektív oldalát pedig az egyes személyeknek e válsággal szemben tanúsított magatartásában, a krízistudatban jelölte meg, és ennek egyik formáját a már említett „új pogány-görög heroisztikus magatartás”-ként fogalmazta meg. Nézeteit az előszóban fejtette ki. Bibliográfiája mondanivalójának jelentőségét az élelméjű filozófus és könyvtárigazgató Mátrai László is elismerte:

„Hamvas bibliográfiájának főerőssége éppen az, hogy sem a krizeológiai elméletben, se az anyag szelekciójában nem köti le magát a neki legszimpatikusabb gondolkozási irányok mellé: ennek a dicséretes aszkézisnek eredménye, hogy a válság elvileg teljes irodalmáról tájékoztatni tud. Hogy ez milyen nagy eredmény, azt valójában csak az tudja méltányolni, aki egyrészt már próbált bibliográfiát összeállítani, másrészt pedig fogalma van arról a szörnyű káoszról, amely a válságirodalomban uralkodik. E káoszban kitűnő iránytű a Hamvas megállapította három történeti korszak...”¹⁰

A kortárs filozófus-recenzor elfogulatlan véleményének tükrében meglehetősen egyoldalúan hat az a közel harminc évvel később született „értékelés”, amit Remete László adott könyvtártörténeti munkájában: „E sorozatban jelent még meg Hamvas Béla *Világválság* című összeállítása is, 1938-ban. E füzet nem politikai célkitűzések jegyében fogant, azonban annyira magán viseli szerzőjének a kapitalista világválság okait és jellegét illető teljes tájékozatlanságát, a problémával kapcsolatos zűrzavarát, hogy emiatt kell tudománytalanak minősítenünk ezt a bibliográfiát.”¹¹

⁹ NÉMETH László: *Természettudomány és mitológia*. (Vita Hamvas Bélával) = Tanú 2/1934/10. sz.

¹⁰ MÁTRAI László: *A világválság* = Athenaeum 24/1938/ 268–269.

¹¹ REMETE László: *A Fővárosi Szabó Ernő Könyvtár története*. Bp. 1966. 289.

A 823 tételből összeállított munka életművében játszott szerepének jelentőségét az is jelzi, hogy a benne felsorolt legjelentősebb szerzők műveit vagy már korábban is bemutatta kritikáiban, vagy pedig a bibliográfia megjelenése után került erre sor. Életművében és ebben a bibliográfiájában ezek a nevek, hogy csak a legjelentősebbeket említsük: Kierkegaard és Nietzsche kezdi a sort a 19. századból és olyan 20. századiakkal folytatja, mint Spengler, Rudolf Pannwitz, Merezkovszkij, Bergyajev, Sesztov, Klages, Jaspers, Keyserling, Valéry, Unamuno, Ortega y Gasset, Przywara, C. G. Jung, Huizinga, Frobenius, Albert Schweitzer, Wolters, és végül de nem utolsó sorban Giulio Evola és René Guénon neve mind szerves egységben, egyetlen nagy építmény építőköveiként jelennek meg. Gondolatvilágában élete végéig jelen voltak ők, hivatkozott rájuk és vitatkozott velük.

A könyvtár igazgatója, Enyvvári Jenő, aki maga is filozófiai szakíró volt és akinek 1918-ban megjelent kis *Philosophiai szótára* máig is a legmegbízhatóbb ilyen jellegű magyar nyelvű munka, a világválság-bibliográfia megjelenése után meglehetősen lelkileg jutalomra, „150 pengő különmunkadíjra” terjesztette fel Hamvast Szendy Károly polgármesterhez. A polgármester a közel egy havi fizetésnek megfelelő jutalmat engedélyezte.¹²

Ezzel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy olyan jellegű könyvtári munkák végzése során nyújtott különösen kiemelkedő teljesítményt, amikor a könyvtári érdek és saját érdeklődési területe egybeesett. Ez a bibliográfia hatalmas idő- és munkabefektetést kívánt meg és aligha készítette volna el ilyen kimunkáltan, ha egy tőle teljesen idegen, távol álló témában kellett volna dolgoznia.

6.

A könyvtári ranglétrán az ilyen jelentős teljesítmény ellenére sem haladt gyorsan előre. Kallimakhosz utódjának csak gondolkodói és irodalmi tevékenysége alapján tekinthető, de könyvtárosi pályafutása során nem utánozhatta annak eredményeit, aki az alexandriai könyvtárban vezető tisztségeket töltött be, bár az igazgatói rangot nem sikerült elérnie. Hamvas Béla „havidíjas hivatalnok”-ként kezdte pályáját és csak 1930-ban lépett elő „ideiglenes hivatalnok”-ká

¹² Enyvvári Jenő felterjesztésének szövege: „8. IX. 6. Méltóságos Polgármester Úr! (Polgármesteri XIV. ü. o.) Hamvas Béla könyvtártiszt a könyvtár idei Évkönyvébe elkészítette a válság bibliográfiáját és egy hosszabb bevezető tanulmányt írt hozzá. A bibliográfia összeállítása, az anyag összegyűjtése a legkülönbözőbb nyelvű folyóiratokból, a könyvek és cikkek tartalmi kivonatolása hivatalos idején túl terjedő olyan megterhelést jelentett számára s feladatát oly kitűnően oldotta meg, hogy külön díjazását a legmelegebben ajánlanom kell Méltóságodnak. Kérem Méltóságodat, hogy Hamvas Béla számára a rendkívüli időben végzett munkájáért, mellyel kész kiadásai is voltak, 150 pengő különmunkadíjat kiutalványozni méltóztassék. Az összeg fedezete a folyó évi költségvetés XIV. fejezet II. cím 1. rovatán (Rendkívüli munkák díjazása, 2731. sz. hitelkarton) rendelkezésre áll. Mély tisztelettel könyvtárigazgató.”

a „könyvtári középfokú szak”-ban. Véglegesítést azonban csak a városi alkalmazottak státuszának általános rendezése keretében kapott, 1936-ban, amikor mások társaságában „II. osztályú könyvtártsízt”-té nevezték ki. Addig is megpróbálkozott ennek rendezésével. 1936 decemberében közbenjárt érdekében Ravasz László református püspök is, édesapja régi barátja, a könyvtár igazgatójához írt levelében.¹³ Ravasz László ugyan püspök volt, de közbenjárásának alapja nem ez, hanem az, hogy tagja volt a székesfőváros törvényhatóságának. Enyvvári Jenő késelem nélkül válaszolt a püspök levelére:

„936. XII. 10. Nagyon tisztelt Kegyelmes Uram! Kedves Barátom! E hó 5-i szíves leveledre, melyben Hamvas Béla kinevezését szorgalmazod, van szerencsém tudomásodra hozni, hogy a könyvtári állások betöltésére a hivatalos jelölés megtörtént, s Hamvas Bélát, akinek működését magam is nagyon értékelem, a könyvtártsízi állásra jelöltem. Tettem ezt annak ellenére, hogy Hamvas Béla még nem volna soron. Ilyen komoly és értékes ember végleges állásba juttatását szívesen vállaltam s minden tekintetben a könyvtár érdekében állónak éreztem. Úgy hiszem nem szükséges evégett további lépéseket tenned, Kegyelmes Uram, mert javaslatomnak minden valószínűség szerint érvényt tudok szerezni. Öszinte nagy tisztelettel köszönt Enyvvári Jenő.”

Így került sor az említett véglegesítésre és kinevezésre.

Státuszának véglegesítéséig azonban a radikálisan új gondolatokat megfogalmazó írónak és gondolkodónak nagyon kellett ügyelnie arra, nehogy olyasmit mondjon ki, ami adott korszakban, a harmincas évek első felében alapvetően sértette volna a társadalmi, politikai és szellemi életben kialakult kényes egyensúlyt, és ezzel saját „ideiglenes” könyvtári pozícióját is megingatta volna. Pedig az új heroikus szellemi ellenzék nevében éppen ezekben az években újra felmérte a szellemi élet jelenségeit: a század első harmadának jelképpé magasodott alakjairól portrékat vázolt fel és elhatárolta magát tőlük: Rákosi Jenő révén a konzervatív nacionalizmustól, Osvát Ernő kapcsán a tiszta irodalmiságtól, az eszteticizmustól, Miklós Andorról szólva pedig a bulvárszurnalizmus szellemisségétől; de bírálta a marxizmust is (Remenyik Zsigmond regényéről írván) és a neobarokk restaurációt is Szekfű Gyula *És ami utána következik* c. híres függeléke nyomán. Tanulmányokat írt az élet egészét maga alá gyűrni akaró öncélú tudományról, a „tudományvallás”-ról, a szcientifizmusról is; a legnagyobb ellenvetést kiváltó írása azonban a heroikus szellemi ellenzék eszmeisége alapján megfogalmazott Ady-revíziója volt, amelyben élesen bírálta és elvetette Ady költészetének egy részét. Éppen kényes helyzete miatt ezeket az írásokat nagyobb részét a liberális polgári fiatalok rövidéletű folyóiratában, a

¹³ A „Budapest 1936. december 15” keltezésű, a „Dunamelléki Református Püspök” hivatalos fejléccel ellátott és iktatott rövid levél szövege: „Kedves Barátom! Megköszöném, ha tájékoztatnál arról, hogy HAMVAS BÉLÁNAK, ki 10 éve áll a város szolgálatában, mint ideiglenes hivatalnok, jelenleg a fővárosi nyilvános könyvtárban, lehet-e reménye és lehetősége arra, hogy könyvtártsízi állásra alkalmaztassék a státuszrendezéssel kapcsolatban? Én az ő fővárosi munkásságát nem ismerem s épen ezért válaszodból teszem függővé, hogy tegyék-e további lépéseket az ő érdekében. Szíves üdvözzel Ravasz László püspök.” — A FSZEK irattárában.

szociáldemokrata Dénes Béla szerkesztette *Független Szemlében* jelentette meg 1933–1934 folyamán Thomas Mark álnév alatt. Az álnév használatának indokát éppen a szerkesztő egyik üzenete adta meg: „K. E. Košice. Önnek és mindazoknak, aki Thomas Mark, lapunk belső munkatársának neve után érdeklődnek, csak annyit mondhatunk: az írói álnév bennünket is kötelez. Mi sajnáljuk a legjobban, hogy kilétét nem fedhetjük fel. Az illető azonban olyan állásban van, ahol rossznéven veszik, ha valaki a Független Szemlébe ír.”¹⁴

Hosszú ideig az 1937-ben elnyert II. osztályú könyvtárügyi státuszban maradt, és csak 1942. március 10-én nevezték ki I. osztályú könyvtári tisztté, ugyancsak mások társaságában, és emelték fizetését havi 270 pengőre. 1943 vagy 1944 folyamán pedig könyvtári „főtiszt”-té nevezték ki. Okirat erről nem maradt fenn, de 1944-ben már ezen a címen emlegetik a hivatalos források. Ebből a státusból többet már nem is mozdult előre. A magasabb könyvtári kinevezést, az akkori nomenklatúra megnevezése szerinti fokozatokat, a könyvtári felügyelőit, segédkönyvtárosit, könyvtárosit és főkönyvtárosit azonban sohasem érte el, mindvégig beosztott tisztviselő maradt.

Könyvtárosi munkabeosztása sem volt változatos. Első munkahelyét a „főközpont”-ban kapta, a meghalt Hlatky Vince pótlására. Nem tudjuk pontosan, hogy meddig maradt itt, csak az biztos, hogy 1933-tól 1939-ig a „Reference-osztályon” dolgozott. Az elnevezés gyűjtőfogalom, amelynek keretében különböző munkaterületek kerültek egymás mellé. A könyvtár évkönyve a következő magyarázatot fűzte az osztály tevékenységének felsorolásához: „Irányította a nyilvános szolgálatot, a kölcsönzést, az olvasó- és a folyóirattermet s végezte az új könyvek osztályozását. Ezenkívül feldolgozta a kézikönyvtár, a könyvészeti, könyvtártani gyűjtemények, valamint a röpiratgyűjtemények anyagát. A reference-osztály feladata volt a szakkatalógus céduláinak berakása és állandó revíziója, a raktár felállítási rendjének ellenőrzése és a könyvtári szakrendszer fejlesztése”.¹⁵ Az évek során az osztály változatos munkaköreinek mindegyikében részt vett — az olvasótermi szolgálatokban is. Ez utóbbinak sok ismeretiséget köszönhetett, az olvasókkal való kötelező kapcsolattartás során.

A visszaemlékezők közül többen is említik, hogy a kölcsönzőben és az olvasóteremben találkoztak vele és jártak hozzá ide évekig. Itt találkozott vele először a harmincas években többek között Habán Mihály, a költő, Szentkuthy Miklós, az író, a háború után pedig Károly Amy költőné, valamint Szabó Ede műfordító. Ő az olvasótermi pultnál ülve is dolgozott, olvasott, jegyzetelt, és ezt néha annyira elmélyülten csinálta, hogy az olvasók nem merték megszólítani és inkább máshoz fordultak ülőhely-számért. Volt, aki itteni elmélyültségét félremagyarázta. Vajda Endrét egy barátja például a következő szavak kíséretében irányította hozzá: „No majd ott fog ülni az asztalnál Hamvas. Mérge-

¹⁴ Független Szemle 1/1933/9–10. sz. 13.

¹⁵ A Fővárosi Könyvtár Évkönyve 3/1933/12–13.

sen fog ülni.”¹⁶ Ez természetesen félreértés volt, hiszen mindenki barátságos, közvetlen embernek ismerte, akihez nagyon sokan fordultak tanácsért, tájékoztatásért és nem utolsósorban saját művei: tanulmányai, esszéi példányaiért, kézirataiért. Csak kívülálló szemlélő láthatta befeléfordult elmélyülését zord magatartásnak. Nagyszámú műve előkészítéséhez és megírásához minden percet felhasznált. Élesebb szemű megfigyelő, például Marconnay Tibor költő¹⁷ máshogy látta ezt:

„Noha az emberekkel nem tud bálni s csodálatosképpen csekély az emberismerete, modora pedig fagyasztóan hideg, nincs nála ideálisabb könyvtáros. A könyvek nélküle s ő a könyvek nélkül aligha tudna meglenni. Nagyon kevés írónk van, akinek oly tudatosan kifejlesztett veleszületett érzéke van a lényeg felismerésére, mint neki. Ezért tud oly sok témához nyúlni s mindegyiket életbevágóan érdekes módon, szuggesztíven tárgyalni.”

Végül, de nem utolsó sorban itt ismerte meg azt az embert, akit életének ebben a szakaszában szellemi mesterének tekintett, vagyis azon ritka élő emberek egyikének, akitől szellemi útbaigazítást kapott és fogadott el. Ennek jelentősége annál nagyobb, mert ahogy később megfogalmazta, a történeti korban már nem található szakrális szubjektum, az Élet Mestere; ennek szerepét a szakrális objektum, a könyv vette át, ez vált az Élet Mesterévé. Tudását, metafizikai belátását Hamvas is könyvekből szerezte, elsősorban az őskori szentkönyvekből, attól az egyedülálló alkalomtól eltekintve, amikor élő mesterével találkozott. Mestere hatása olyan erős volt, hogy iránta érzett háláját közel harminc évvel később egy esszéjében rója le.¹⁸

7.

1939 végéig dolgozott a Reference-osztályon. Osztályvezetője végig Vavrinecz Dezső főkönyvtáros volt. Közvetlen munkatársai közé tartozott több éven át Veredy (akkor még Witzmann) Gyula, Németh Endre, Szabó Ernő, Baán Kálmán, Tardos Géza, Szász Károly, Kalmár Gyula, Soós József, Seregély Emma, Lamatsch Sándor és mások. 1940-től helyzete megváltozott a könyvtáron belül. A második világháború kitörése után — mint volt frontharcos tartalékos hadnagyra — a katonai behívások árnya vetült rá — nem volt többé stabil munkaerőnek tekinthető. A reference-osztályról át is helyezték a kevésbé exponált Budapest-Gyűjteményhez és itt dolgozott, amikor nem a honvédségnél szolgált. 1940 júniusától októberig a budaörsi repülőtéren teljesített katonai szolgálatot. A gyűjteménynél tehát csak rövid ideig maradt Kelényi B. Ottó osztályvezető, Könyves Tóth Kálmán, Szász Béla, Jajczay János, Rozgonyiné

¹⁶ Vajda Endre emlékezése Hamvas Béláról. Bp. 1980. Kézirat.

¹⁷ Hamvas Béla = *Magyarország* 19/1938/ 264. 22.

¹⁸ *J. D. vagy a beavatás*. 1961. In: Patmosz I. köt.

Pöschl Aranka, Szmrecsányi Marianne és ifj. Szász Károlyné Gillemot Katalin társaságában.

A következő, 1941-es esztendőben már ismét új helyen, a Folyóiratosztályon található Veredy Gyula, Lamatsch Sándor, Seregély Emma és ifj. Szász Károly együttesében. De munkája itt sem volt zavartalan, mert 1942 áprilisában ismét behívták és szeptember végéig Oroszországban teljesített szolgálatot. Onnan visszatérve sem szerelt le azonnal, hanem átmeneti időre ismét Pesten kapott katonai beosztást. A katonai szolgálat sem akadályozta meg szellemi hivatásának folytatásában. Oroszországi tartózkodásának tanulságait felmérve tanulmányt írt a háború természetéről és a béke mellett.¹⁹ Újabb behívására 1944 májusában került sor, és a Pest megyei Szokolyán teljesített szolgálatot munkaszolgálatosok mellett októberig. Itt is dolgozott, a *Scientia Sacrá*hoz olvasott és készített jegyzeteket. Ezen a helyen barátait is fogadni tudta, többek között Weöres Sándor is meglátogatta. A nyilas puccs után századát feloszlatta és maga is hazatérve illegalitásban élte át az ostromot, Remete-hegyi lakása környékén. Az ostrom alatt lakása találat következtében teljesen elpusztult, összes kéziratával és hatalmas könyvtárával együtt. 1945 februárjában minden földi ingó és ingatlan tulajdon nélkül kezdett neki az új életnek.

Első gondolata az újjáépítés volt. A dunai hidak felrobbantása miatt Pesttől elvágyva és Budán rekedve 1945. március elején az oroszok által kiürített óbudai Fő-tér 2. szám alatti 8. számú fiókban jelentkezett munkára. Az 1943–1945. évek eseményeiről beszámoló könyvtári évkönyv a következőképpen tájékoztat az ottani eseményekről:

„Az épület nagyobb károktól mentesen állta ki az ostromot, ezért bizonyult alkalmasnak a katonai megszálló csapatok részére szállás céljaira. 1944. december 27-én a felszabadító orosz csapatok igénybe is vették a könyvtár helyiségeit és egy hónapnál hosszabb ideig tartózkodtak benne. 1945. március 9-én fogtak munkához a könyvtár alkalmazottai: Hamvas Béla, dr. Oszoly Kálmáné, Görgényi Ottóné és Pender Ferenc. Március 9-én ajtó és ablak nélküli helyiség meredt a belépőre. A falakon belövések okozta lyukak tátongtak, a mennyezetet csőrepedéstől származó vízfoltok éktelenkedtek és a falakon pedig a víz szivárgott végig. A felázott faltörmelék a könyvespolcokra hullott és az ázott vakolat és a csepegő víz már a könyvválványt is kikezdte. Ilyen körülmények között kellett a rendbehozatali munkát megindítani. A derekasan dolgozó könyvtári alkalmazottak mellé álltak a segítségnyújtásban a szomszédos épületben levő III. ker. előljáróság tisztviselői is. Altiszteket is küldtek ki, akik a könyvtári alkalmazottaknak a súlyos szemetes kosarak kihordásában és 14 darab hatalmas méretű ablak üvegtörmelékének összegyűjtésében és elhordásában segédkeztek. Amint a sok szeméttől a helyiség megtisztult, az előljáróság intézkedésére iparosok szálltak ki, többek között asztalosok, akik kijavították az ajtókat, az ablakokra lemezeket szabtak az üvegek pótlására. Ugyancsak az előljáróság gondoskodott arról, hogy a lakatosok azonnal zárhatóvá tegyék a helyiségeket, nehogy a benlevő könyvvállomány továbbra is szabad prédája legyen az akkori időkben elszaporodott tolvajoknak. A helyreállítás munkáját gyorsította az a körülmény is, hogy Pender Ferenc kenyérjutalmat helyezett kilátásba az iparosok részére. Nem telt bele egy

¹⁹ *A háború nagysága és az ember kicsinysége.* Oroszországi feljegyzések = Társadalomtudomány 23/1943/ 1/2. sz. 55–69.

hét és rendszeresen elzárható, tiszta, vízmentes helyiségekben megkezdődhetett a könyvvállomány leltározása. A könyvtár alkalmazottai azonban ezt a munkát csikorgó hidegben, fűtetlen helyiségben végezték el. . . Április 27-én a könyvtár ismét megnyílt a közönség számára: az érdeklődő olvasók száma egyre növekszik.”

Hamvas Béla azonban csak addig maradt a fiókkönyvtárban, amíg lehetőség nem nyílt a Pestre való rendszeres átjárásra és a központi könyvtárban a munka felvételére. Erre hamarosan sor került és újra részt vett a központ munkájában, amely nagy átrendezésből állt, raktárak átcsoportosításából és különféle okokból a könyvtárba zúduló könyvanyag elhelyezéséből. A központban is nagyon tevékeny maradt. Nemcsak a fizikai munkából vette ki részét, de tele volt új tervekkel a felszabadult szellemi élet újraindítását illetően is. Már 1945. május 31-én beadványt terjesztett elő a könyvtár főhatósága, a polgármester elé „a német kulturális befolyás letörése tárgyában”. Beadványában abból indult ki, hogy „Magyarország sohasem jutott volna jelenlegi súlyos helyzetébe, ha a német befolyás háromszáz éven át nem lett volna korlátlan. A ,német maszlag’ban számtalanszor keservesen csalódtunk és rejtély, hogy mégis újra és újra miért lettünk martalékaik. A német gazdasági befolyás mellett ma a legfontosabb feladat a német szellemi befolyás likvidálása”. A továbbiakban arra utalt, hogy a fővárosnak kell ilyen irányú kultúrpolitikai lépéseket kezdeményeznie, főleg a Fővárosi Könyvtár révén, hogy „ebben a nagyvonalú kultúrpolitikában ne csak munkás, hanem kezdeményező is legyen”. A teendőket öt pontba foglalva javaslatokat tett, hogy „a legszélesebb néprétegekre hatva az egészséges, józan és reális szellemet újra érvényesítsük”. Javaslatában az eddigi 14 fiók 30-ra emelését kérte, aktuális kérdésekre vonatkozó bibliográfiák sűrű kiadását, ilyen kérdésekkel kapcsolatban hetenkénti anketók, előadások tartását, pályadíjak kitűzését „olyan művekre, amelyek a művészet, az orvostudomány, a technika, az irodalom kérdéseit és történetét a legszélesebb néprétegek számára közérthető nyelven ismertetik”; végül pedig arra hívta fel az illetékeseket, hogy „most elsőrendű kötelesség lenne a ,német’ tudományt esetenként röpiratszerű kiadványokkal ellensúlyozni úgy, hogy a középponti problémákról cikkeket és tanulmányokat kellene kiadni, hogy a köztudat kollektív szellemben vezethető legyen”. Összefoglalásként pedig azt hangsúlyozta, hogy „ma és most van itt a pillanat, hogy a német uralmat szellemben likvidáljuk s erre a feladatra a munkát nem szabad megtagadni, sem pedig a költséget kímélni.”

Nem tudjuk, hogy mi készítette őt a könyvtári munka kereteiből való kilépésre és kultúrpolitikai feladatra való vállalkozásra. A legvalószínűbb, hogy az ostrom után jelentkező általános újjáépítési vágy és ösztön nála is fokozottan nyilvánult meg ebben a formában. Egyébként is óriási kedvvel vágott neki az új élet lehetőségeinek. Egyszerre több művét kezdi el írni 1945-ben, fordít, új művek alapjait veti meg, szerkeszt és kiadja a már korábban eltervezett, de csak 1945-ben megindított *Egyetemi nyomda kis tanulmányai* című sorozatot, amelyből három év alatt több mint harminc füzetet jelentetett meg,

mintegy maga teljesítve a javaslatában felvetett művek kiadását. A sorozatban egy művel ő maga is szerepelt, egy igazi könyvtárosi művel, az emberi szellem legkiválóbb alkotásait saját válogatásban ajánló *A száz könyvvel*; emellett fontos szerepet vállalt az újjáalakult Esztétikai Társaság munkájából szervezéssel, előadások tartásával, és még arra is futotta energiájából, hogy egy szellemi kör megalapításában is részt vegyen Szabó Lajos és Tábor Béla társaságában. Ez az új szellemi kör magasabb szinten volt hivatott folytatni a harmincas években elhalt Kerényi–Hamvas-kör megkísérelte szellemi mozgalmat. Mindezek mellett részt vett a megújuló képzőművészek mozgalmának szellemi támogatásában, az Európai Iskola munkásságában és egy elméleti megalapozó művet írt második feleségével, Kemény Katalinnal közösen (*Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon*).

Ilyen sokirányú tevékenység közepette kerített sort az ismertetett könyvtári memorandum betérjesztésére. Nem kell azt hinnünk, hogy kezdeményezése osztatlan elismerésre talált. A szolgálati utat követve, a könyvtár „megbízott vezetőjé”-hez nyújtotta be a főváros polgármesterének címzett iratot. A megbízott vezető Hamvas fogalmazványát saját válasza kíséretében felterjesztette a polgármesterhez. Hamvas fogalmazványa két gépelt oldal terjedelmű, az övé éppen kétszerese ennek és keltezése 1945. június 19., vagyis 19 nappal később küldte el a két iratot a polgármesterhez. A majdnem három hetes késedelem okát megtaláljuk magában az általa szerkesztett ügyiratban, amelynek végén, miután Hamvas javaslatának elfogadhatatlanságát és megvalósíthatatlanságát igyekezett bizonyítani, egy fordulattal a következőket közölte:

„Mindezek után engedtessek meg nekem, hogy a javaslattevő Hamvas Béla könyvtári főtiszt kissé elméleti síkon mozgó tervezésével szemben a magam — merőben a realitások talaján mozgó — eredeti javaslatai mellett megmaradjak, miként azokat június hó 9-én kelt 184. sz. beadványomban vázlatosan ismertettem. Polgármester Úr előtt. Méltóztassék megengedni, hogy — az egyszerűség kedvéért — a Fővárosi Könyvtár fejlesztésére vonatkozó e javaslatot és tervezetet újra ide iktassam.”²⁰

Vagyis a „megbízott vezető” Hamvas Béla május 31-én betérjesztett javaslatával szemben sebtében saját javaslatot fogalmazott meg június 9-én, azt el is küldte, anélkül, hogy Hamvas javaslatát akkor megemlítette volna. Ennek továbbítására csak június 19-én került sor, amikor, mint látjuk, megismételte saját június 9-i szövegét is.

Ezek után érdemes röviden áttekinteni, hogy mit kifogásolt Hamvas felterjesztésében. Elsősorban azt, hogy statisztikája nem állja meg a helyét, és a német (értsd náci-német) szellemiségű könyvek távolról sem érték el a felvázolt arányt. Másodsorban azt vitatta, hogy lehetséges volna-e harminc új fiókkönyvtár felállítása, megfelelő könyvanyaggal és személyzettel való ellátása.

²⁰ Ügyirat a FSzEK irattárában.

Itt rögtön szembetűnik, hogy vagy félreértette, vagy félre akarta érteni Hamvas javaslatát, amely nem 30 új fiók megnyitásáról beszélt, hanem a meglévő 14 fiók 30-ra való bővítéséről, ami távolról sem ugyanazt jelenti, ennek különböző vonzatait tekintve. Ugyanilyen formában vitatta a többi javaslatot is a „tájékoztató bibliográfiák”-ra, az előadásokra és a népszerűsítő tudományos irodalomra vonatkozóan. Ezeket a javaslatokat vagy meglevőknek tünteti fel, vagy olyanoknak, amelyek megvoltak, de „abbamaradásuk nem a könyvtáron múlt!” A megbízott könyvtárvezető hevenyészett felterjesztése arra mutat, hogy valamilyen oknál fogva nem látták kívánatosnak a javaslatokat és a javaslattevő személyiségét sem. Kényelmetlen lehetett számukra az általánosságban mozgó, nem célzottan politikus kultúrpolitikai elképzelés, mivel a Fővárosi Könyvtárban egyesek ekkor már felkészültek a közel harminc évvel korábbi elgondolások restaurálására. Előre látható volt, hogy egy ilyen restaurált intézményben nem lesz helye a javaslattevőhöz hasonló szellemiségű könyvtárosoknak.

A restaurálási folyamat már 1945-ben megindult. Augusztus 7-én a könyvtár igazgatója kérelmet intézett a polgármesterhez: „Polgármester Úr! Tisztelettel kérem, hogy Hamvas Béla II. osztályú főtisztet a könyvtárból elhelyezni és a közigazgatás más ágában szolgálatra beosztani méltóztassék. Tisztelettel. . . igazgató.”²¹ Az ügyiraton az igazgató neve és aláírása nem szerepel ugyan, de Remete László már korábban idézett könyvtártörténeti munkájából tudjuk, hogy 1945 júliusában „Hajdu Henriket, a neves műfordítót és régi munkásmozgalmi harcost állítják a könyvtár élére. Visszatér Kózhalmi Béla. Baloldali és kommunista értelmiségieket alkalmaznak.”²² A máskor általában csigalassúságú bürokrácia most villámgyorsan működött. A nyilvánvalóan jól előkészített akció folyamánaképpen a polgármesteri hivatal még aznapi keltezéssel (a segédhivatali igazgató augusztus 11-én kelt hitelesítésével) válaszolt a kérelemre:

„Rendelet. A hivatali szolgálat érdekében Hamvas Béla könyvtári főtisztet a Fővárosi Könyvtárból a központi lakáshivatalhoz áthelyezem. Felhívom, hogy új beosztási helyén hivatali főnökénél rendeletem kézhezvétele után haladéktalanul jelentkezék...”²³

Ezzel az intézkedéssel közel két évre eltávolították őt a könyvtárból. A következő vele kapcsolatos intézkedés már 1947. április 28-án kelt, ugyancsak a polgármesteri hivatalból:

„Rendelet. A hivatali szolgálat érdekében Hamvas Béla könyvtári főtisztet a Fővárosi Népművelési Központtól a Fővárosi könyvtárhoz áthelyezem. Felhívom, hogy új beosztási helyén hivatali főnökénél rendeletem kézhezvétele után haladéktalanul jelentkezék — Bechtler sk. h. polgármester”²⁴.

²¹ Ügyirat a FSzEK irattárában.

²² I. m. 313. p.

²³ Ügyirat a FSzEK irattárában.

²⁴ Ügyirat a FSzEK irattárában.

A rendelet szövegéből kiderül, hogy a központi lakáshivataltól időközben közvetlenül, esetleg még más közbeeső állomás után áthelyezték a Fővárosi Népművelési Központba és innen került ismét vissza a könyvtárba. Most már azonban nem a központi könyvtárban kapott munkát, mert helyét a 2. számú VII. ker. Miksa u. 8. szám alatti fiókban jelölték ki. A fiók vezetője dr. Hanskarl Erzsébet főtiszt volt (vele már 1928 óta együtt dolgozott a könyvtárban), a beosztottak pedig: Fónagy Iván könyvtári főtiszt, vezetőhelyettes (az ismert *Mágia. A titkos tudományok története* c. kötet szerzője), Gerő Helén könyvtári főtiszt, Fertsek Elza beosztott tanítónő és Buócz Béláné altiszt. Ebben a fiókban még másfél évet dolgozott. Hűségese barátai ide is követték és feljegyezték, hogy munkája mellett minden szabad percét itt is olvasásra, jegyzetelésre, szellemi tájékozódásra használta fel.

A nagy politikai fordulat évében, 1948-ban, amikor valamennyi közintézményben általános „tisztogatás”-ba kezdtek, ő is megkapta az elbocsátó papírt, november 10-i keltezésű polgármesteri rendelet intézkedik sorsáról:

„*Rendelet.* Hamvas Béla főtisztet a szolgálat teljesítése alól felmentem. Szolgálati beosztásáról nem kívánok egelőre intézkedni. Erről a polg. l. ü. o.-t, a Fővárosi Könyvtár Ig.-t, valamint a számvevőséget értesítem. Bognár sk. polgármester”.²⁵

Hamvas Béla ügyiratai között ez az első olyan papír, amelyik immár nem a „szolgálat érdekében” formulát használja, hanem kereken kimondja, hogy szolgálatát többé semmilyen formában nem igényli. A „közéletben” és az „irodalmi életben” ez a kiutasítás már korábban megtörtént, főként Keszi Imrének és Lukács Györgynek sajtóbeli ideológiai töltetű támadásai nyomán.

Könyvtári pályafutása így 51 éves korában befejeződött. Ezzel az intézkedéssel az úgynevezett B-listára került, mint sok ezer más közszolgálati alkalmazott. Ennek a folyamatnak már csak befejezését jelentette, hogy 1949. március elsejével nyugdíjazták, — 228 forint havi „nyugdíj”-jal. Így távollottak el abból az intézményből, amelynek szolgálatába húsz évvel korábban oly nagy reményekkel és munkakedvvel lépett be és amelyet „annyira szeretett”, ahogy még 1948-ban is írta a könyvtár igazgatójához és munkatársaihoz intézett köszönő levelében²⁶. A könyvtár iránti szeretete érthető, mert a könyvtárban az új rezsim ideológiai képviselőin kívül csak régebbi és újabb barátai voltak, akikkel mind a munkában, mind pedig a szellemét lenyűgöző kérdésekben szót értett. Mindenkiel megtalálta a közös hangot, az altisztekkel is, velük is volt közös

²⁵ Ügyirat a FSZEK irattárában.

²⁶ Mélyen tisztelt Igazgató Úr! Édesapám elhunya alkalmából a Szabó Ervin-Könyvtár alkalmazottainak részvétét hálás szívvel köszönöm. Különösen jól esett, hogy az általam annyira szeretett intézmény alkalmazottai e szomorú percekben mellettem állottak. — Külön köszönet illet meg, Igazgató uram, hogy nehéz helyzetemben anyagi támogatásban részesítettél. — Igen kérek, hogy hálás köszönetemet alkalmazott társaim tudomására hozni szíveskedjél. — Igaz őszinte tisztelettel Budapest, 1948. szeptember 13. Hamvas Béla”.

témája: nagyon világos szellemi értékrend birtokában élt, cselekedett és írt, mindenkinek meg tudta adni az emberi kvalitásait megillető tiszteletet.

8.

Könyvtári pályája erőszakos félbeszakításával szellemi tevékenysége nem szenvedett csorbát. 1945 utáni hányatott évei alatt is töretlenül folytatta, sőt fokozott formában valósította meg életervét, művek hosszú sora született meg ekkoriban, nyugdíjazása után pedig éppen életműve legjelentősebb darabjait fogalmazta meg sűrű egymásutánban, egészen haláláig, noha újra munkábaállásra kényszerülvén, éppen nem alkotásra ösztönző körülmények között, vidéki építkezéseken segédmunkásként tette ezt.

Szellemi pályája könyvtári „karrierjével” ellentétben folytonosan és töretlenül emelkedett. Korábban említett „szép új pogány – görög heroikus magatartás”-át a harmincas évek közepétől a minőségileg magasabb fokú és szélesebb kört felölelő szellemi ember magatartásának megfogalmazására és tartalmának kidolgozására váltotta fel. A szellemi ember e státusa pedig belesimult a brahmani ember magatartásába, akinek vonásait a hagyomány sajtóságainak feltárása során éppen a világháború éveiben rajzolta meg és foglalta össze a *Spientia Sacrában*. Jellemző reá, hogy éppen a hagyomány kérdéseinek átélése és megfogalmazása során, a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején erősítette meg és keltette új életre önmagában a kereszténység szellemét, vagyis saját kifejezésével élve önmagában elvégezte „az értelem megkeresztelését”: a kereszténységben találta meg az örök emberi alapállás, a status absolutus legmaradéktalanabb kifejezését, és ez maradt élete végéig csillaga. Ebből az alapállásból kiindulva és innen szemlélve könyvtárosi pályáját, megállapítható, hogy életének elhivatottsága és foglalkozása, a könyvtárosság szerencsésen ötvöződött. Ezt a tényt csak megerősíti élete utolsó korszakában Szent Ágoston-i könyörtelenséggel megfogalmazott önvallomása, amelyben arról beszél, hogy elhivatottsága és foglalkozása közt mégiscsak megnyilatkozó konfliktust soha nem sikerült teljesen feloldania, ezért önmagának sem adott feloldozást:

„Soha a társadalom hasznos tagja nem voltam, munkámat, amit rám bízta, nem végeztem el, a fizetésemet nem szolgáltam meg, és volt idő, amikor még ebből erényt is akartam csinálni. Nem lehet, mint a regényekben, a társadalom romlottságára hivatkozni. És könnyű lenne azt állítani, hogy apró bűnöcske ez azon a kolosszális szemétdombon, ami ma itt a világ. Ilyesmi tilos. A hétköznapi egyszerű munkája mindenkire kötelező és senki sem igazolhatja magát a tehetség privilégiumával. Tény, hogy dolgozni kizárólag és csakis kenyérkereső munkám rovására tudtam, elsikkasztott időben, és kénytelen voltam ebből az erkölcsi deficitből élni. Nem mentem magam azzal, hogy a munka, amit végeztem, nem volt elismert hivatás és itt, különösen ma, általában mindenki jól megfizetett szolga akart lenni, művészet, gondolkodás, sőt, ami még ennél is több, illegitim volt, magyarázatra szorult. Az sem mentség, hogy a többi még kevesebbet dolgozott, csak a napot obligát módon lopta, pletykával, újságolvasással, tízórazissal, vagyis hivatalnoksággal. Olvastam és könyveket kivonatoltam és jegyeztem, a magam számára, mialatt rajtam kívül mindegyik konvencionális módszerekkel szabotált.”²⁷

²⁷ Interview. 1961. In: Patmosz. I. köt.

Ez az önvallomás a keresztény lélek öntisztító aktusának megnyilatkozása, végső határhelyzetet fogalmazott meg, amikor a lélek bírója elé készül. Mindennapi könyvtárosi életét nem ez jellemezte, hanem inkább az, amit húsz évvel korábban fogalmazott meg a könyvtáros világhelyzetéről általában:

„S ha az ember a sorsok vonalát nézi, van olyan ember, aki sohasem mozdult el városából és nagyobb győzelmet aratott, mint Octavianus; van olyan, aki egész életét könyvtárszobában töltötte, magányosnak, csendesnek, eseménytelennek látszik és sorsának vad kalandjai, szédítő veszélyei, keserű kísértései és feneketlen szakadékaik nagyobbak voltak, mint egy hódítóé, aki három világ-részben járt és háromszáz csatában vett részt. A magányosnak és csendesnek látszó sorsok gyakran sokkal inkább zaklattak, szakadékosak és örvényesek, mint az olyanok, amelyeknek csaknem minden órája szem előtt játszódik le. Az eseménytelennek tűnő élet sokszor érdekesebb, mint száz kalandoré, vagy csavargóé. A magányos sorsok titka néha nagyobb, mint a Caesaroké. Talán minden azon múlik, hogy ki mit ért el.”²⁸

E sorok kivétel nélkül az ő életére és életművére jellemzők, amit lényegileg nem a külső események jellemeztek, nem a biográfia, hanem ami mögötte húzódott meg. Ezt az életet ezekben a szemügyre vett évtizedekben a csendes könyvtári szolgálat mellett egyedül a már megjelent és a még kiadásra váró művek jellemzik és értékelik megfelelő módon.

DARABOS, PÁL

Béla Hamvas à la Bibliothèque de la Capitale

L'auteur a élaboré les deux décennies (1928–1948) que Béla Hamvas (1897–1968), historien de la culture et philosophe a passées à la Bibliothèque de la Capitale de Budapest. L'écrivain qui, après ses études à l'université, travaillait comme journaliste durant quelques années, espérait de trouver, en vue de la réalisation de son programme spirituel et littéraire, des conditions de travail plus favorables dans la profession de bibliothécaire. A l'aide des possibilités offertes par la bibliothèque moderne, il a réussi à satisfaire à ses exigences spirituelles aussi. László Németh qui a reconnu déjà tôt l'importance de Béla Hamvas qui appartenait au cercle du célèbre philologue classique Károly Kerényi, a écrit sur lui en 1934 que, comme bibliothécaire, il avait un grand avant-garde étant donné qu'Ortega, Berdiaev, Eliot et Huizinga lui ont présenté pour la première fois leurs diganoses d'époque les plus nouvelles. Mais, par son activité, il a aidé le travail de la bibliothèque aussi sur un haut niveau: en 1936 il a préparé une bibliographie de la littérature de la crise, qui était le produit d'un travail intellectuel et de chercheur. Il a fait paraître ses écrits traitant les phénomènes de la vie spirituelle de son époque dans des revues différentes. Dans la salle de lecture de la bibliothèque, il se rencontrait régulièrement avec les écrivains et les poètes des années trente. Durant la seconde guerre mondiale, il devait se séparer temporairement de la bibliothèque, à cause de son service militaire, mais, après 1945, il ne pouvait pas rester longtemps à la Bibliothèque de la Capitale: après le tournant politique, en 1948 il a été congédié définitivement et mis à la retraite à l'âge de 51 ans.

²⁸ *A melankólia anatómiája.* (Robert Burton: a XVII. század egzisztenciafilozófusa) = Pannónia 6/1940/ 1. sz.

MONOSTORY KLÁRA

Keresztury Dezső fondja az Országos Széchényi Könyvtárban

Az ember egyik legnagyobb találmánya az írás: az elrepülő szó megrögzítése. A kéziratosokat mindig is igen nagy becsben tartották: gyűjtötték, elraktározták, vizsgálták, a tudománynak is nemcsak szolgája, de tárgya is lett. Főként azért, mert amit megőrzött: a szöveg volt a fontos. A gyűjtemények a szövegek kedvéért jöttek létre, a levéltárak is, a könyvtárak is. Később, a könyvnyomtatás feltalálása után a kézirattárak ezeknek csak részei lettek. De a kéziratos dokumentum értéke, fontossága a mai napig megmaradt. Az egyes tárgykörök, főként személyek körül létrejött gyűjtemények a fondok. Minden fondnak megvan a története, de arról legtöbbször néhány soros, rövid feljegyzés formájában tájékozódhatunk csak a fond-jegyzék fejlécén: mikor, honnan, esetleg milyen körülmények között került a fond anyaga a kézirattárba.

Mikor írni kezdtem az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában lévő 177. fond történetét, ennél többre törekedve eddig még járatlan úton indulok el.

A fondok feldolgozása több tényezőtől függ. Kerülhet a Kézirattárba előrendezett anyag, de „ömlesztett” is; amikor valamilyen okból — ötletszerűen összeszedett papirosok, szállításnál — vagy később — történt összekeveredés stb. miatt — komoly és időigényes erőfeszítésre van szükség az anyag elrendezésekor. Lehet a fond tartalma szerteágazó, bonyolult összefüggésekre utaló, mennyisége igen nagy, — vagy viszonylag kevés és könnyen áttekinthető. A legtöbb fond „hagyatékként” jellegű, vagyis lezártnak tekinthető, de még akkor is megtörténhetik, hogy később kiegészítő, esetleg sok mindent módosító anyag kerül hozzá. Az utólag előkerült kéziratos vagy dokumentációs anyag nem kell, hogy „felborítson” valami eszményi rendet, hanem mindenképpen gazdagodást jelent: újabb adalékok fölbukkanása minden szakmabélit érdeklődéssel tölt el. A jelen esetben, Keresztury Dezső fondjának esetében a legfontosabb és legkiemelkedőbb tény az, hogy *élő* fondról van szó: élő és alkotó személy fondjáról, amely átadása óta szinte évente rendszeresen gyarapodik, és amely átadása mikéntjében bizonyos szempontból teljesen egyedülálló.

Keresztury Dezső fond-létesítésének körülményei

Keresztury Dezső feleségének, Seiber Máriának 1975-ben bekövetkezett halála és saját nyugdíjba vonulása után döntött úgy, hogy kéziratait, okmányait, gazdag levelezését átadja az Országos Széchényi Könyvtárnak. A megvalósítás írásbeli rögzítésére 1976-ban került sor. Az átadás — adományozás — addig példa nélküli módon történt: az adományozó e cselekedetével egyúttal a Nemzeti Könyvtár mecénásai sorába került. Hagyományozásáról szóló írásos feljegyzését szó szerint közlöm:

Az Országos Széchényi Könyvtár Főigazgatójának, Budapest

Az Országos Széchényi Könyvtár nekem igen nehéz időkben kedves munkahelyet, baráti légkört és megbecsülést biztosított. Ezért is érett meg bennem a szándék, hogy kézirataimnak és levelezéseimnek gyűjteményét a Könyvtár Kézirattárába helyezem el. De szeretnék hozzájárulni ahhoz is, hogy megújuló Nemzeti Könyvtárunkban — ahol egykor a könyvtártudomány, az irodalomtörténeti és művelődéstörténeti kutatások egyik fontos műhelye működött — a könyvtárosok munkakörükön kívüli tudományos munkássága fokozott megbecsülésben részesüljön.

A gyűjteményt alapítványszerűen kívántam volna e cél szolgálatában a könyvtárnak adományozni. Kezdeményezésemre azonban azt a tájékoztatást kaptam, hogy alapítvány létesítésére a hatályos jogszabályok nem adnak módot. Ezért hozzájárultam, hogy a Könyvtár a gyűjteményt a szakértői által, a jelenlegi hazai árszintnek megfelelően megállapított és a Főigazgató által jóváhagyott áron megvásárolja. Az adás-vétel megtörténte után a vételárat, 275.000 (kettőszázhetvenötezer) forintot mintegy „alapítványi” tőkeként kívánom lekötni az Országos Széchényi Könyvtár javára, az alábbi célra és feltételekkel. Felajánlásom életem fogyatagig közérdekű célra való kötelezettségvállalásnak, hagyatékom szempontjából pedig közérdekű meghagyásnak tekintendő.

1) Az OSzK — főhatósága jóváhagyásával — kötelezi magát, hogy a Keresztury Dezső által tartósan leköttét bankbetétet kezeli, a vele kapcsolatban esetleg felmerülő adminisztrációs teendőket elvégzi, a mindenkori törvényes kamatot 1977-ben először, azt követően évente — egyéb jutalmazásaitól elkülönítve — két munkatársának a 2. és 3. pontokban foglaltak szerint való jutalmazására fordítja.

2) Az évente közzétett pályázatok eredményét bizottság bírálja el. Ennek elnöke a főigazgató, tagjai a főigazgató-helyettesek, a tudományos titkár és a kéziratár osztályvezetője. A bizottság ítéli oda a jutalmakat; ha szükséges, a munkák szakmai megítélésére szakértőket is meghívhat.

3) Jutalmazandó a könyvtár állandó munkatársai által, munkaköri feladataikon kívül elért két legjelentősebb tudományos teljesítmény, eredmény. Első renden egyéni, kivételesen társas munka is jutalmazható; indokolt esetben egy-egy készülőben lévő dolgozat is befezéshez segíthető. Érdemes teljesítmény híján a jutalmazás elmarad; más jutalmazásra a kamatok nem fordíthatók. Az oda nem ítélt jutalmak összege, ugyanúgy, mint a gyűjteményt még kiegészítő újabb iratok vételára az alaptökhöz csatolandó.

Budapest, 1976. november 11.

[aláírás]

(dr. Keresztury Dezső)

Fontos tudni, hogy még aktívan alkotó személy effajta adományozására — amikor nem egy-egy művet, hanem egész „életművet” adott át valaki könyvtárnak, kutatási intézménynek — alig volt korábban példa. Amikor Louis Aragon 1977-ben (!) hasonló módon — de alapítvány létesítése nélkül — a párizsi Országos Tudományos Kutatási Központnak (CNRS) adta a maga és elhunyt

felesége, Elsa Triolet életmű-gyűjteményét — tehát egy évvel Keresztury Dezső elhatározása után —, az erről nyilatkozó riportalany, a kéziratokat öröklő kutatóintézet (ITEM) tudós igazgatója csupán Victor Hugo végrendeletére tudott hivatkozni előzményként, aki 1881-ben avval a kikötéssel adta át kéziratait a párizsi Bibliothèque Nationale-nak, hogy minden meglévő és holta után előkerülő kézírata erre az intézményre szálljon, amely „egy napon az Egyesült Európa Nemzeti Könyvtára lesz.”

A fenti előzmények után csak 1989-ben került sor — tudomásom szerint — hasonló eseményre: „Dürrenmatt ösztönző példájá”-ra, aki egy hónappal váratlan halála előtt írta alá hagyatéki ajándékozási szerződését a Svájci Irodalmi Archívum számára. Példája valóban ösztönzőnek bizonyult: 1992 januárjában három újabb, élő és alkotó szerző adta át kéziratait ugyancsak a Svájci Irodalmi Archívumnak.

A Keresztury-alapítványról

Keresztury Dezső kéziratári fondjának egyedülálló volta éppen abban a kikötésben áll, hogy írásai és levelestára átadása mellett egyúttal nagyvonalú alapítványt is létesített a Széchényi Könyvtár munkatársai számára. Erre még soha nem volt példa más könyvtárak vagy archívumok gyakorlatában. Így vált a fond adományozásnál többé: miközben a Kézirattár anyagát gyarapítja, egyúttal a könyvtárosok tudományos munkáját is támogatja.

Mivel hasonló jelenségre — mint jeleztem — még nem volt példa, ezért még 1977-ben is a Keresztury-pályázatnak ill. Keresztury-jutalomnak jogi szentesítését kellett először elrendezni. Ennek megtörténte után 1978. április 26-án tette közzé a könyvtár igazgatója az első pályázati felhívást, ami azóta minden évben újra napirendre kerül.

Idetartozik, tehát megemlítem, hogy Keresztury Dezsőnek régi kívánsága volt egy *Arany-bibliográfia* elkészíttetése. 1979 decemberében kérte ezt először írásban, hogy a pályázaton belül tegye ezt a könyvtár lehetővé. Jóború Magda — az akkori főigazgató — 1980-ban azt válaszolta: „... egyelőre senki sincs könyvtárunkban, aki megfelelő tudással rendelkezne egy ilyen bibliográfia elkészítéséhez...”. A tárgy 1985-ben megint szóba került, de megvalósítására akkor sem került sor.

A bevett szokás szerint a pályázatra általában *jeligés* munkák érkeznek. De bíráltak a pályázaton belül már kiadott (megjelent) könyvet vagy doktori értekezést — természetesen publikálatlan dolgozatokat is. Az utóbbi fajtából szerencsés esetben belső publikáció is válhat: megjelenhetik az OSzK-Évkönyv hasábjain.

A beérkezett és jutalmazott pályaművek száma — az eredeti elgondolástól némileg eltérően — változó. Ez attól is függ, hány pályázó jelentkezik egyazon

évben. A szám eddig kettő és kilenc között ingadozott. A bizottság tehát adott esetben több jutalmat is adhat ki, nemcsak kettőt.

A Keresztury-díjak mindenesetre többlet-munkáért végzett megérdemelt elismerést jelentenek, az alapítvány pedig évente megújuló, friss, buzdító kihívás alkotó munka végzésére.

Keresztury Dezső kézírattári ill. Széchényi Könyvtári munkásságáról

Nem lényegtelen tudni, hogy Keresztury Dezső 1950-től dolgozott a Széchényi Könyvtárban, miután előbb a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárnoka volt. A Széchényi Könyvtár keretein belül előbb a Kézirattár, majd a Színháztörténeti Osztály, végül a Történeti Különgyűjtemények főosztályának volt a vezetője. Itt most különösen a Kézirattárban végzett munkássága érdemel kiemelt figyelmet. Személyéhez fűződik több jelentős hagyaték megszerzése: Szabó Dezsőé, a Babits-hagyatéké, két részletben, a hanganyaggal együtt, — s néhány kisebb jelentőségű, de érdekes egyéb gyarapítás is. Értékes munkát végzett irodalmi kiállítások megrendezésével. Bizonyos mértékig ehhez a tevékenységéhez kapcsolódik pl. *A magyar irodalom képeskönyve* c. kiadványnak elkészítése is.

A könyvtárak államosításakor veszélybe kerültek jeles vidéki könyvtárak: műemlékkönyvtárak. Ezek megmentése is az ő érdeme. Pedagógusi hivatását meg nem tagadva — hiszen az Eötvös Collegium tanára, majd igazgatója is volt korábban — szeminárium jellegű foglalkozásokat tartott a fiatalok számára, ahol beszámolhattak készülő tudományos terveikről, munkáikról. Részt vett a Kézirattár mindennapi munkájában is: ő kezdeményezte a fondok kialakítását; fondfeldolgozó tevékenységéről tanúskodnak keze vonásai egy-egy palliumon vagy kézírásos katalógus-cédulán.

A Keresztury-fond szerkezete, tartalma

Keresztury Dezső szóbeli közléséből tudom, hogy amikor ő az Országos Széchényi Könyvtárba került, a Kézirattárban még alig volt modern szerzői anyag, de fondszerűen kezelt személyi hagyaték sem. Az első személyi hagyaték, amely a hagyatékok fondszerű kezelésének modern gyakorlatát az Országos Széchényi Könyvtárban megnyitotta, az 1952-ben — e feltétellel — átadott Babits-hagyaték volt.

Egyébként — bár rendszeres gyarapodás addig is volt a könyvtárban — Windisch Éva 1974-ben írt munkája: „Fondok az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában” megfogalmazza, hogy maga a FOND fogalma is — 1974-ben!

— még csak néhány éve fordult elő a kéziratári szókincsben. Ezért e dolgozatában szükségesnek is tartotta az elnevezés levéltári értelmezését szó szerint idézni, majd kéziratári vonatkozásban maga megfogalmazni. Egyúttal leszögezte az azóta is használatos szerkezeti sorrend elveit. A fondok száma ezután gyorsan gyarapodott. Mikor Keresztury Dezső adományozására került sor, az ő fondja már a 177. számot kapta. Egyébként ilyen nagy terjedelmű fond nem igen akad Kéziratárunkban. Már előrendezésén is többen dolgoztak, egymástól függetlenül. A beérkezett anyag meglehetősen össze volt keverve, a feldolgozók váltogatták egymást. Sok gondot okozott a levelezésben a sok olvashatatlan aláírás, a feldolgozó — vagy feldolgozók — számára ismeretlen levélírók azonosítása.

Amikor 1982-ben átvettem a fondot, nagyjából készült már valamilyen rendezés. De részben az említettek miatt — olvashatatlanság — másrészt, mert folyamatosan érkezett új anyag, amelynek a Múzeum körüli épületben megfelelő tárolására sem igen jutott hely, az iratsomók könnyen elkeveredtek, a feldolgozó időhiány miatt sok mindent még figyelembe se tudott venni, ezért lényegében újra kellett kezdenem: kiegészítenem, korrigálnom a munkát. Saját dolgomat nagyon megkönnyítette az a körülmény, hogy állandó személyes kapcsolatot tudtam tartani a fondalapítóval: már korábban is dolgoztam mellette, valamennyire ismertem állandó körét, eléggé alaposan a munkásságát, — amit pedig nem tudtam, azt megkérdezhettem. Szerkezeti felépítésében a 177. fond a már említett, 1977-ben megállapított általános szabályokat követi.

De mivel *élő* fondról van szó: napjainkban is cselekvő, aktív társadalmi és tudományos életet élő szerző fondjáról: a gyarapodás elkerülhetetlenül újrakezdéseket jelent ebben a sorrendben. Így például a levelezés-anyagban ugyanannak a személynek későbbi időben (évben) érkezett leveleinél, de előfordul korábbi életszakaszhoz tartozó, ám később beérkezett kézirat fogalmazványok esetében is. A gyarapodást: az „új folyamat” a fond-jegyzék mindig pontosan feltünteti, a levelezésnél a jegyzékkel párhuzamosan készülő levelestári cédula-katalógus könnyíti meg az eligazodást. A feldolgozásnál megfigyelhető magának a feldolgozóknak a fond anyagához való viszonyulása is. Míg kezdetben — elődei példáját és a szokásos gyakorlatot követve — inkább csak gépiesen regisztrálta az anyagot, később egyre inkább törekedett a kéziratok pontos adatainak (keletkezéstörténeti sorrendjének) föltérására és — ha röviden is — a fondjegyzékben való feltüntetésére. Evvel közeledik az általános európai szabványhoz is. E téren ez a fondjegyzék bizonyára eltér a korábban feldolgozott más fondok jegyzékeitől.

A Windisch Éva által megfogalmazott szokásos sorrend hagyománya szerint a 177. fond is *a szerző személyére* vonatkozó iratok, dokumentumok számbavételével kezdődik.

E fejezetnél két jellemző vonás figyelhető meg:

1. Mivel a fond időszakonként (általában évente) gyarapodott, többször is került a Kézirattárba e témakörbe tartozó régebbi, de később előkerült anyag.

2. A legerőteljesebb — vagy legfeltűnőbbben — ez a dokumentum-rész tárja a tanulmányozó elé — Keresztury Dezső életpályáját nyomon követve — a kor, a 20. század magyar társadalom- illetve kultúrtörténetét.

Keresztury Dezső személyes irataiból, valamint a fondban elhelyezett írásos emlékeiből széles spektrumú képet szerezhethünk a magyar vidéki köznemesi családok műveltségéről, szokásairól, vagy az egész 20. századi magyar értelmiség viszonyairól, tevékenységéről is. A megmaradt — megőrzött — anyagot tanulmányozva nyomon követhetjük a fond-alapító pályafutását, rendkívül széleskörű érdeklődését és tevékenységét. Megőrzött egyetemi leckekönyve, bécsi diákkorából származó írásos feljegyzései, berlini lektori évei, az Eötvös Collegiumban való tanári, majd igazgatói működése, kultuszminiszteri évei, utána az Akadémián, aztán az Országos Széchényi Könyvtárban végzett tevékenysége éppúgy kiolvasható a fondból, mint gazdag irodalmi, irodalomtörténeti, kultúrszervezői és egyéb tevékenysége. A meghívók, felkérések, köszönetnyilvánítások, szerződések, beszámolók több évtized, majdnem egész századunk történelmének, kultúrájának színes, értékes őrzői. De föltáruul a fondból a szépíró: a költő és műfordító tevékenysége is. Szerzői kéziratok eddig még kellőképpen ki nem aknázott kincsei a fondnak. Fejlődéstörténetet is lehetne rajzolni ezekből: hiszen töredékesen ugyan, de maradt valami Keresztury Dezső diákkori „zsengéi”-ből is, olyan darabok, amelyeket eddig még senki nem tanulmányozott. A modern kéziratkutató érdeklődéssel foglalkozik a szerzői „füzetek”-kel: olyan noteszek, füzetek érdeklik, amelyekbe — sokszor sok egyéb, néha egészen mellékes feljegyzés mellett — későbbi fontos írások első vázlatjai, töredékei kerültek. Keresztury Dezső fondjában is találhatók ilyen „vegyes témájú” füzetek. Egyébként — módszerét változtatva — ő is, mint a legtöbb szerző, válogatás nélkül írt, jegyzetelt a legkülönbözőbb papírlapokra, akár neki címzett, éppen kéznél lévő levélboríték hátoldalára is. Ez sokszor igen fontos időpont-meghatározó tényező egy-egy munka keletkezési idejének megállapításakor.

Az 1989-ben megjelent *Határok, frontok* c. verseskötet egyik darabja például a *Látomás*, amelynek első változatát egy 1984 februárjából való levélboríték verzőjén találtam meg:

A kert legfelső végiben,
 hová ősz térdem nem bocsát,
 látom, feltűnik, megpihen,
 s lengeti gyümölcskosarát,
 szólok: meg ne botolj, szívem!
 Int: tenyerén hord a világ:
 jön a gyeplépcsőn lefelé. . .

— aztán átírt, áthúzott sorok.

Abban az évben adta ki *A kedves után* c. verseskötetét, — amelyből ez a vers kimaradt. De a megőrzött levélboríték tanúsítja a keletkezés első fázisának idejét, alakját. A végső változat több helyen megváltozott. — Ez a kézirat nem a fondból való. De ott található az *Igazat szólj!* c. vers kézírata, amely ugyanabba a kötetbe való és szintén levélborítékon született meg. Ez a vers későbbi: ugyanabból az évből való, amikor a verskötet megjelent. A levél ugyanis Diana Bartcher kezébe kellett volna, hogy jusson, Cambridge-be, ahonnan azonban 1988. május 4-én visszairányították a feladónak. Így hangzik:

Ha mást súgna is az érdek,
csak igazat szólj.
hallgass, ha bölcsebbnek véled,
csak igazat szólj.
Ha szívedben indulat éled
csak igazat szólj
ember vagy, bánd meg vétked
(de) csak igazat szólj!

Ez majdnem változatlan formában került be az említett *Határok, frontok* kötetbe, s nem is feküdt több évig a szerző fiókjában, mint az előző példa.

A fond főszereplője természetesen maga a fond-alapító. De szép forrásanyagot kínál rokonságának nemcsak levelezése, hanem egyéb írásos hagyatéka is. Megint csak példaképpen emelem ki az Ottava család írásos emlékeit. Ottava Ignác szemész-orvos, egyetemi tanár volt. Felesége, Fodor Józsa lett a Keresztury gyerekek keresztanyja. Ő is, testvére, Fodor Riza is tanítónők voltak. Hagyatékukból kor- és kultúrtörténeti érdekesség az Ottava Ignác nemesítése alkalmából küldött gratulációk megőrzött gyűjteménye — köztük fontos személyektől is —, de ugyanilyen figyelemreméltó Ottava Ignácné levelezése, barátainak, rokonainak írt verses köszöntői, kalligrafikus, szép írással, rajzokkal díszített iskolai füzetei, úti jegyzetei, vagy Fodor Riza *Orvosi zsebnaptára* (1908-ból), amelybe 1923 és 1932 között vegyes tartalmú feljegyzéseit írta. Köztük szívesen lemásolt, vagy éppen maga költötte verseket. Ottava Ignácék egyetlen fia, Ottava Gábor az első világháborúban, 1917-ben halt hősi halált. A fondban tőle is található levél.

Némi figyelemmel összeállítható az iratokból és a levelezésből a Keresztury család történetének körvonala is. Ugyanilyen dokumentum értékű Keresztury-né, Seiber Mária családi iratainak gyűjteménye, levelezése, és fontos forrásanyag testvérének, Seiber Mátyásnak számos családi illetve zenei vonatkozású írása, vagy a szerepléseiről, működéséről szóló híradások. Utóbbira érdemes e helyen egy kicsit bővebben kitérni, mert ez a Kodály-tanítvány zeneszerző, aki Angliában kapta meg az őt megillető elismerést, itthon máig is meglehetősen ismeretlen. Seiber Mátyás 1905-ben született Budapesten és 1960-ban halt meg Dél-Afrikában, egy tragikus autóbaleset következtében. Zenei tehetsége már gyermekkorában megmutatkozott, erősen muzikális hajlamú családjában.

A Zeneművészeti Főiskolán cselló és zeneszerzés szakot tanult. 1927-ben méltánytalanul megtagadták tőle egy nevezetes és anyagilag jól támogatott pályázat díját, pedig Kodály Zoltán is, Bartók Béla is őt emelte ki, mint legtehetségesebbet. Tulajdonképpen ez az esemény döntötte el későbbi sorsát. Először Németországba ment, ott tanulmányozta a jazzt, és komoly tanulmányt írt róla, amely Lipcsében jelent meg. Utána elszegődött egy luxusgőzös zenekarába csellistának. A folytatás: Frankfurt am Main zeneművészeti főiskolája már előbb fölfigyelt rá, s mikor jazz-tanszéket állított fel, őt hívta meg oda tanárnak. Tanári kinevezését szikratávíron kapta meg a luxushajón, a nyílt tengeren. Az ajánlatot elfogadta. Az első gratulációt ehhez mesterétől, Kodály Zoltántól kapta. — Az első hivatalos jazz-tanszéket a konzervatív körök tiltakozása ellenére állították fel Frankfurtban. 1933-ig működött, akkor betiltották. Seiber Mátyás 1935-ben Londonba költözött. Ott bontakozott ki igazi karrierje. Zenepedagógus, zeneszerző, zenetudós volt, mindegyik minőségében kiemelkedő. Megalapította a népszerű The Dorian Singers kórust. Angliában ő tette híressé Bartók és Kodály műveit, de az újabb magyar szerzőket is népszerűsítette a BBC-ben. Alkotóművészete igazán a háború után években bontakozott ki. Fő művei a *Faust*, a *Nocturno kürtre és vonószenekearra*, de a csúcspont az *Ulysses-kantáta*, amelyet Joyce regényének utolsóelőtti fejezetére komponált. A sajtó úgy emlékezett meg akkor róla, hogy egy csapásra a modern zene egyik vezető alakja lett. Egykori mesterei példáját követve ő is végzett népzenei kutatásokat. Egy ilyen expedíció során ment el végzetes útjára Dél-Afrikába.

A Keresztury-fondban meglehetősen gazdag anyagot találunk róla, illetve tőle. Számos levelet Keresztury Dezsőhöz, Keresztury Dezsőnéhez, testvéréhez, szüleihez. De vannak itt hozzá írt levelek, családtagoktól, barátoktól, muzsikusoktól. Őriz a fond több Seiber-másolatot: egy korai jegyzőkönyvét Frankfurt am Mainból, autográf kottalejegyzéseket, angol és magyar nyelvű előadás-szövegeket, újságkivágatokat szerepléseiről, műsorokat s néhány fényképet is. — Amint Kodály *Visszapillantás* c. munkájában szép sorokat szentelt neki, Keresztury Dezső *Egy korán eltört zeneművészre (In memoriam Mátyás Seiber)* c. versében állított neki emléket az *Égő türelem* c. verseskötetében.

A személyes vonatkozású iratok után, amelyeket eddig — néhány látszólagos kitéréssel — körvonalaztam, röviden azt kívánom megmutatni, ami a fondképző közéleti, egyesületi, stb. tevékenységére világít rá az iratokból.

A legfontosabbakra már sor került. De érdemes visszatérni Keresztury Dezső fiatalkorának arra a szakaszára, amikor Berlinben magyar lektor volt az egyetemen, mert tevékenységének sok későbbi folytatása lett. Egyrészt a német nyelvterület kultúrájában való jártassága hozta magával, hogy oszlopos tagja lett pl. a Grillparzer-Forumnak, a Lenau-Gesellschaftnak, állandó kapcsolatot tartott a hamburgi Katolische Akademie működésével. Részben cikkek, tanulmányok, részben a levelezés mutatnak meg sokat életének erről az oldaláról.

Mindkét irányú — németről magyarra és megfordítva — műfordítói tevékenysége (amiről később lesz még szó) szintén ebből a korszakból eredeztethető.

Ezután csak a legkiemelkedőbb közéleti tevékenységére szorítkozva, szükségesnek tartom, hogy némi magyarázatot fűzzek Keresztury Dezső miniszteri iratainak természetére vonatkozóan. A fond viszonylag meglehetősen terjedelmes levél-anyagot őriz a miniszteri levelezésből. De erről tudni kell, hogy jóformán csak a *személyi* levelezés van benne. Ugyanis lemondása után a miniszter mindent érintetlenül hagyott az irodájában, mások viszont fölforgatták azt. Ezért, ami személyes levelezéséhez tartozott, azt összecsomagolta és magával vitte. Kétféle irattár volt addig: hivatalos és személyre szóló. Eljárása ezért teljesen kifogásolhatatlan volt. Egy ládányi anyagot az elszállítottakból később egy nagy háztakarításkor lakása padlásáról elvittek. Közben felesége gondosan összegyűjtött minden újságkivágatot, ami a kultuszminiszterre vagy a minisztériumi munkára vonatkozott. Ez a kivágat-gyűjtemény (ami kis híján selejtezésre került és csak a könyvtár költözésekor került elő) később igen fontos forrás-anyagnak bizonyult: többet lehetett megtudni belőle, mégpedig a tematikus sorrendben elvégzett elrendezése után, mint a hézagos személyi levelezésből. Később térek majd vissza arra, hogy egy kutató már kandidátusi szakmunkát is írt erről a témáról, éppen a mi Kézirattárunkban lévő fond hathatós segítségével támaszkodva.

Szólni kell a miniszteri iratok keltezéséről is. A legtöbb beérkezett iraton két keltezés volt: az érkezés (vagy feladás) és az elintézés (ad acta) dátuma. Némi fontolgtatás után az utóbbit vettem figyelembe a rendezésnél. Egyébként pedig az éveken belül hónapokra bontottam az anyagot a könnyebb eligazodás kedvéért. Kiemelkedő személyek leveleire a levéltári utalókban utaltam.

Akadémiai könyvtári irat kevés került a fondba, csak néhány szigorúan személyes vonatkozású írás. Az OSzK-val kapcsolatban 31 db található a fond-iratok között. Ennél sokkal több Keresztury Dezsőre vonatkozó irattári anyag van — sajnos, amint tapasztaltam: eléggé rendezetlenül — az intézmény nagy irattárában. Alighanem munkaerő-hiány miatt az éves anyagokon belül meglehetősen ömlesztve áll a sok irat, sziszifuszi munka valamit megtalálni. Találunk viszont Keresztury Dezsőtől származó leveleket mások fondjaiban: példájaként a fondok közötti összefüggéseknek.

A fond következő — és legfontosabb — témaköre a *saját művek* csoportja. Ezen belül találunk prózai és verses műveket, azaz azok kéziratainak, előszövegeinek minősülő mindenféle változatát: kézzel írt kéziratot, gépiratot autográf javításokkal vagy anélkül, már kinyomtatott, de tovább javított kivágatokat. Van itt jegyzetfüzet, notesz, különálló lapok, apró cédulák, korrektúra-példány, sőt újságkivágat is, vagy — amire példát mutattam — levélboríték üresen maradt helyére írt följegyzés. A kéziratok nagy — és legértékesebb része: előszöveg, de sok kidolgozott, befejezett, kész mű előzetes gépelete is került ide. Az is

munkapéldány. Az írás is többféle: ceruza, tinta, gépírás — sokszor ugyanazon a lapon váltakozva is előfordulnak, esetleg többféle színű tintaírás is akad ugyanazon a lapon.

A „zsenégék”-ről már szoltam. A prózai művek között mennyiségben az Arany Jánossal foglalkozó kéziratok vezetnek: Keresztury Dezső előtanulmányai legfőbb művéhez, a nagy Arany-monográfiához. (*Mindvégig*. Szépirodalmi Kiadó, 1990.) Megtalálhatók itt az Arany János kritikai kiadás körüli munka dokumentumai is, hasonlóképpen a Batsányi kritikai kiadáshoz tartozók, amelynek nagy része szintén Keresztury gondos filológiai munkájának eredménye. Feldolgozása menetét — az anyaggyűjtést is — megtalálhatjuk a fondban.

Igen fontos a saját művek között a Babitscsal foglalkozó sok írás. A Babits-hagyaték kuratóriumának elnökeként igen harcos tevékenységet fejtett ki Babits rehabilitálása körül — a fondban ennek is nyoma van. Ugyanígy kiemelkedő — nemcsak tárgyában, hanem mennyiségével is — a Madáchcsal foglalkozó munkák kéziratmennyisége. Színháztörténeti szempontból is fontos ez, mert Keresztury Dezső dolgozta át mai színpadra a *Mózes*t és a *Csák végnapjait*. Ezekből — és ezekről — bőven meríthet tudnivalót egy leendő kutató. A kéziratok között van német nyelvű is, német közönség számára szánt munkák kézírata. — Feltűnő és jellemző Keresztury Dezső zenei, képzőművészeti, színház, balett, film iránti érdeklődése: mindezekről írt, mindnek megtalálható a nyoma a fondban. De kiolvashatjuk a kéziratból, hogy ugyanolyan elmenten foglalkozott a múlt neves — vagy éppen elfelejtett — képviselőivel, mint a legújabb nemzedék alkotó tagjaival: kortársai, sőt tanítványai munkásságával.

Úgynevezett „Vegyes tárgyú írásai” között több kuriózum akad: pl. írásos beszélgetés-töredéke Várkonyi Nándorral — Kodolányiról, Veres Péterről, saját műveiről. Ez a mindössze hat főlioni keltezetlen írás részben Keresztury Dezső, részben a még máig sem eléggé értékelt Várkonyi Nándor kézírását őrzi.

A verskéziratok természetesen külön csoportot alkotnak. A kutatás számára ezek nyújtják a legtöbb tanulmányozni valót, hiszen nem kész versek lemásolt kézíratai vannak itt, hanem fogalmazványok, töredékek, vázlatok és variánsok: előszövegek, a lehetőség szerint — főleg a fondfeldolgozás későbbi menetében — már a keletkezés sorrendjében elrendezve, a cím nélküli töredékek jó része megfejtve.

Jelentősek Keresztury Dezső verses és prózai műfordításai is, — ezek között is akadnak igen figyelemreméltó variánsok, munkapéldányok. Természetesen elsősorban németből fordított: a középkortól kezdve a legmodernebb huszadik századi német költők műveit. Nemcsak szépen és híven, hanem filológiai átéltséggel fordította le Hölderlin egyik — többek által is lefordított — fontos versét: *Az élet fele* címűt. Bravúrosak Walther von der Vogelweide fordításai, Goethétől az *Orfikus ősigék*, Rilke *Nyolcadik duinói elégiája*, Nietzsche, Trakl, Morgenstein, Celan és mások néhány versének fordítása. A ma olyan

neves és nagyon modern Hans Magnus Enzensbergertől is fordított. De meglepő, hogy olasz költőktől is; — ő maga Chesterton *Lepanto* című versének lefordítását értékeli a legtöbbre. Fordításai szétszórtnan, különféle antológiákban láttak csak napvilágot. Ezek kézíratain ugyanaz a műgond figyelhető meg, mint saját verseinél: változatok, javítások, újakezdekések. Vétek, hogy műfordításai összegyűjtve soha nem jelentek meg, pedig, ha prózai, drámai fordításaitól eltekintve (pl. Grillparzer *Medeájára* gondolok) csak lírai versfordításait szednénk össze, szép, kerek kötetet tenne ki.

Külön csoportot alkotnak a fondképző műismertetései, recenziói, — amelyekre részben már utaltam. A saját művek után következnek a Keresztury Dezsőről írt *cikkek, műismertetések* ill. *kritikák*, a vele folytatott beszélgetések, riportok. Ezek között több akad Zalaegerszeggel, szülővárosával foglalkozó, mert nem rejtegetnivaló, hogy „lokálpatrióta”: a szó legszorosabb értelmében. Saját művei között is meglehetősen sok az erre a tájra vonatkozó írás, amint igen szeretett vidék volt — és maradt — számára mindig a Balaton is. A kéziratok ennek a nyomát is őrzik. Megtudhatjuk a fondból, hányszor és hányféle-képpen foglalkozott ezekkel a tájakkal.

A szabályzat logikus rendezési elvét követve csak ezután kerül sor a hatalmas levelezésanyagra. Az a körülmény, amiről már szó volt, hogy a fond évente gyarapodott, gyarapodik, leginkább — ezt is említettem — a levelezés elrendezését érintette. Arra is utaltam, hogy a fondot tanulmányozónak leginkább itt kell figyelnie a „Folytatások”-ra, illetve használnia a folyamatosan kiegészítendő levelestári cédulakatalógust. Magáról erről a levelestárról nyugodtan elmondhatjuk: valóságos kincsesbánya. Talán csak az látszik anomáliának benne, hogy nem selejteztük ki jelentéktelen személyek sokszor semmitmondó leveleit, üdvözlőlapjait, mert a rendezés kezdetekor az az elv uralkodott: fontos személyre vonatkozó minden közlemény idővel múzeális értékű, kortörténeti dokumentummá válik. Ez részben máris beigazolódnak tetszik, amennyiben figyelemreméltó jelenségre utal: a fond-alapítót nemcsak barátai, munkatársai, kiemelkedő személyek és intézmények keresték meg levelükkel, hanem egyszerű, ismeretlen tisztelők vagy éppen segélykérők is, a legkülönbélebb ügyekben.

A levelezés legértékesebb része természetesen a magyar és külföldi tudósok, szépírók, művészek, politikusok levélsanyaga. Tartalmukból sok esetben — ha egyúttal baráti levélről volt szó — a címzett munkásságára vonatkozó értékes adalékokra is bukkanhatunk. Mint minden korban, most is szívesen osztja meg egy szerző készülő új munkájának terveit szakértőnek — vagy megértőnek — érzett baráttal, aki vagy érdemileg is hozzá tud szólni ahhoz, vagy csak egyszerűen reagál rá, alkata, felfogása szerint. Az ilyen levél mindenképpen értékes fogódzót nyújt a szerző valamilyen munkájának keletkezési idejét, sorrendjét, esetleges végrehajtott változtatásait illetőleg. Egyáltalán nem érdektelen jelenség ez a modern filológiai (esetleg keletkezéstörténeti) kutatások korában sem, amint nem volt elhanyagolható a múltban sem. Egyébként nem újkeletű műfaj

neves kortársak levelezésének kiadása, hiszen a forrásértéken kívül az ilyesmi magában is érdekes olvasmány. Keresztury Dezső levelezése sok ilyen lehetőségét tartogat a leendő kutatók számára. Egyes személyek leveleiből egész életpályák kiolvashatók. De fényt vet a levél bizonyos levélírók jellembeli tulajdonságára is: a hűség vagy hálátlanság képe sokszor írásos alakban jelentkezik, — amire a levélíró nem is gondolt. De a zaklatott század politikai arculata is kirajzolódik a levelekből. Található a fondban börtönből kicsempészett, hártavékonyaságú papírra írt ceruza-írással levél éppúgy, mint vidám útbeszámoló, családi eseményekről szóló híradás — de panaszos vagy pamflet jellegű levél is.

A legnevezetesebb levélírók elsősorban a magyar szellemi élet kiemelkedő egyéniségei: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Horváth János, Pais Dezső — és sokan mások. Leveleik között vannak hivatalosak és baráti hangúak is. A felsoroltak legtöbbjétől sok levelet őriz a fond: velük meleg baráti szálak fűzték össze a címzettet. Némelyik levélnek érdekes vagy néha humoros háttere van, amit persze maga a levél nem fed föl. Keresztury Dezső mesélte el pl. azt, mire vonatkozik Kodály egyik levelében ez a mondat: „Nagy örömet hirdetek nektek! Megérkezett Bli!”... (A magyarázat nem tartozik feltétlenül ide, de nem anekdota, hanem tény, ami mögöttes van.)

Érdekes megfigyelni, hogyan kezdődött egy-egy levelezés „hivatalos” hangnemben, hogyan változott át fokozatosan egyre közvetlenebbé, barátiabbá a levél tónusa. Igen nagy kár, hogy nincsenek meg — vagy csak töredékesen és egyes személyek esetében — Keresztury Dezső levélválaszai. Azok csak szerencsés esetben maradtak meg, mint autográf levélfogalmazványok vagy mint diktált levelek indigóval — titkárnői rutinból — elkészített másolatai. Sokszor még ezek is hasznosnak bizonyultak. Még szerencsésebb eset, amiről már szóltam, ha neves személynek az OSzK Kézirattárába került fondja vagy csak levelezésanyaga tartalmaz Kereszturytól származó leveleket. Más kézirattárakba került levelekkel — vagy magántulajdonban maradtakkal — nehézségek szoktak lenni, nem könnyű vagy nem is lehet hozzájuk férni.

A fontos, neves, közismert levelezőtársak mellett — akiknek leveleivel előbb-utóbb foglalkozik a kutatás — kiugróan érdekes és már mennyiségével is figyelmet kelt Szita József 489 levele, illetve levelezőlapja. Szita József neves női szabó volt, világotjárta autodidakta, érdekes alakja többek között a pesti Belvárosnak. Keresztury Dezsővel való barátsága 12–14 éves gyerekkorukra nyúlt vissza. A fiú tördemici volt, nagyszülei, Csepregiek (Keresztury a *Dunántúli hexameterek*ben állított emléket nekik) viszont Nemesgulácson laktak, a szerző gyermekkorának boldog színhelyén. A kis Józsi, mikor nagyszüleinél volt, szívesen járt Kereszturyékhoz játszani. Egyszer éppen a házivarrónó dolgozott a háznál, a gyerek érdeklődve figyelte, maga is próbálgatott varrni. Kiderült, hogy jó ízlése és kitűnő kez ügyessége van. „Ezt a gyereket taníttatni kelle-ne” — mondta Kereszturyné, s ezzel el is döntötte a fiú sorsát. Szita József nemcsak híres és kiváló női szabó lett, hanem kalandos volt a sorsa is. 1922

és 1926 között Párizsban tanulta a mesterséget, különböző francia szaktanfolyamokon. 1926-ban került Berlinbe, 1930-ban New Yorkba, 1933-tól Németországban élt, Kölnben, majd véglegesen Münchenben telepedett le. Közben haza-hazajárogatott, meg a világot járta. A történelem viharai őt is többször megtépázták: itthon — mert itt is volt neves szalonja, ahol főleg a művészvilág hölgyeinek dolgozott — kétszer is teljesen tönkrement, mert mindenét elvették, de mindig újra talpraállt. Levelezése főleg azért érdekes, mert gyermekori pajtása példáját, útmutatásait követve igyekezett mindig művelni magát: múzeumokba, képtárakba, színházba, hangversenyekre járt, sokat olvasott, — és ilyen élményeiről színesen és hosszan számolt be mindenhol, ahol csak megfordult. Amellett levelei sokszor önvallomás jellegűek. Az is látszik belőlük, hogy nyitott szemmel járta a világot, több lett, mint jó mesterember, akit csak szakmája érdekel. Végakarata szerint halála után ólomkoporsóban hazahozták, faluja temetőjében pihen. Keresztury Dezső búcsúztatta, és *Hazatért c.* versében (*Pásztor*. Magvető Kiadó, 1982.) állított emléket neki. Mivel külföldön halt meg, család nélkül, hagyatékának nem volt igazi gondozója. Itthoni rokonait csak anyagi javai érdekelték. Így kallódtak el azok a levelek is, amelyeket Keresztury Dezső írt neki, pedig ebben az esetben is igen érdekes lenne a levélpárosok összeállítása.

Érdekesek és a szerző életére, tevékenységére vonatkozóan forrásértékűek bizonyos kiadói vagy kiadásokkal kapcsolatos levelek, különböző magyar vagy külföldi kulturális intézményekkel folytatott levelezés. Nem elhanyagolható része a fondnak számos közérdekű, vagy a fondalapító személyére, működésére vonatkozó újságkivágot, — mint amilyenekről miniszteri korszakáról szölv már megemlékeztem. Az ilyen kivágotok, megőrzött másorlapok, meghívók stb. nagy része — külön keresés nélkül, amire sokszor sor sem kerülne, mert a kutató nem is tud létezésükről, illetve az eseményről — kiegészíti a szerzőre vonatkozó ismereteinket, segít a feltáró munkában, — kor- és eseményfelidézé értéke van.

Fond a fondban

Ennek tekinthető Keresztury Dezsóné, Seiber Mária hagyatéka. Gyermekkorától kezdve vannak itt igen különféle írásos, rajzos, fényképes emlékek, névjegyek, levélpapírok, monogramok, iskolai illetve zeneakadémiai bizonyítványok, a fiatal lány táncrendjei, és főleg gazdag családi és baráti levelezése. Levelezőpartnerei nemcsak barátnők és rokonok voltak, hanem igen sok neves ember, főleg muzsikusok. De részt vett Kereszturyné férje munkásságában is: pl. készítettek közösen műfordítást (Maeterlinck: *Pelléas és Melisande*), de önálló műfordításai is voltak. Egy darabig hozzájárult az Arany kritikai kiadás munkájához is. Ifjúkori zenei tevékenységét másorlapok bizonyítják, berli-

ni munkásságát — ő is tanított magyar nyelvet a Berlitz-iskolában — hozzá írt levelek. Már volt szó róla, de nem tartom szükségtelennek újra megemlíteni, hogy a 177. fond gondos és gazdag „kiváogat-gyűjteménye”, amely annyi hasznos értesülést tartalmaz, kizárólag az ő érdeme. A legtöbb esetben gondosan keltezte is kivágatait, ami nélkül azok értéke kisebb lenne, vagy legalábbis nem könnyítené meg annyira a kutatómunkát, mint amennyire így megtörtént.

Kerültek a fondba mások művei is: általában gépiratok, de értékes kéziratok is, különnyomatok, sőt rajz- és kottaanyag baráti szerzőktől. Ezek néha nem különültek el a levelezéstől: a Sao-Paulóban élő Mágori-Vargha Béla például terjedelmes, mérhetetlen honvágyról árulkodó leveleiben többször is küldött rajzokat, nem is keveset. (Munkásságával évek óta foglalkozik egy művészettörténész kutató, akinek kitűnő forrásanyaga ez a levéláradat, amelybe Keresztury Dezső külön engedélyével betekinthes.)

Vannak itt egyelőre bizalmasan kezelendő — egy esetben lepecsételt — írárok is más személyektől. A jövő kutatóira várnak. Egyébként a fondképző engedélyével már többen használhatták a 177. fond anyagát munkájukhoz. Legutóbb — ezt említettem — kandidátusi értekezés készült Keresztury Dezső kultuszminiszteri működéséről. Néhány évvel előbb Németh László egyik leánya keresett és talált itt édesapja levelezésének kiadásához bőséges anyagot, s készülöben van egy újabb munka Kodály Zoltánról, amelyhez szintén gazdag forrásanyaggal járul hozzá Keresztury Dezső fondja. De nélkülözhetetlen ez a fond a folyamatban lévő Babits kritikai kiadás elkészítéséhez is. Már szó volt Keresztury Dezső szerepéről a Babits-hagyaték megszerzésével kapcsolatban, arról is, hogy ő lett a Babits-kuratórium elnöke, de őriz a fond Babits-leveleket is, és Keresztury sok fogalmazványát — prózát és verset — a szeretve tisztelt költő-elődről.

Túlzás nélkül állítható, hogy ez a gazdag — és még egyre gazdagodó — szeretőágazó irodalmi fond élettörténeteket is rejt magában, nemcsak tulajdonosáét, azaz alapítójáét, hanem számos más szereplőét is, akik köréhez tartoznak vagy tartoztak. Ismétlem, hogy összefüggéseiben különösképpen fontos forrás lehet neves kortársak munkásságának tanulmányozásakor. Összeállítható belőle egy korszak — jóformán az egész huszadik századi Magyarország — világa, kultúrtörténete.

Előrendezett állapotban még igen sok idetartozó anyag található az adományozó lakásában, főleg olyasmi, amin még dolgozik vagy amivel tervei vannak. Külön történet lehetne sokezer kötetes védett könyvtárának sorsa: a védetté nyilvánítás okirata is a fondban van. A könyvtár egy része — igen terjedelmes része — dedikált példány, amelyeket Keresztury Dezső meg kíván tartani. De sok ládányi, értékes könyve költözött már — és költözik folyamatosan — szülővárosába, Zalaegerszegre, a Keresztury-házba, amelyet édesapja emlékére szép antik bútorokkal be is rendezett. Ennek az adománynak is megvan a gondozója, őre — remélhetőleg biztosított jövőbeni sorsa is. Erre a tényre nem

a fonddal, hanem létesítőjének személyével kapcsolatban tartottam szükségesnek utalni. Személy és olvasmányai: könyvtára — valahogyan mindig összetartoznak. Ez közhely talán, de több is annál, amint ezt már számos eset megmutatta.

Záradéku meg kell említeni, — bár az elmondottakból tulajdonképpen már kiviláglott —, hogy ez a fond fontos hungarikum-jelleget hordoz.

Feldolgozásából nagyon sokat lehet — lehetett — tanulni. Valószínűleg — és remélhetőleg — még sok további örömteli munkát tartogat a továbbiakban is. Nem mentegetőzésül, hanem az igazság kedvéért kell megjegyeznem, hogy az eddig elvégzett odaadó munka mellett bizonyára ebben a fondban is van — maradt — hiba: tökéletes feldolgozás biztosan nincsen. De hadd fogalmazzam meg azt, amit nagyon fontosnak érzek: kell, hogy legyen minden ilyen munkában bizonyos kettős — vagy kétirányú — felelősségérzet. Érezzen felelősséget a könyvtáros illetve kéziratáros a rábízott fond szerzője, a fond-alapító személye, de ugyanúgy a leendő kutatók iránt is! Törekedjék a lehető legpontosabb feldolgozásra, de információ-közlésre is! A Kézirattárban végzett munkánk bizonyos szolgálat: kutatók, olvasók, esetleg csak komolyabb érdeklődők tájékoztatása. Ez semmiképpen sem kicsi — és nem elhanyagolható feladat.

MONOSTORI, KLÁRA

Le fond de Dezső Keresztury à la Bibliothèque Nationale Széchényi

L'étude rend compte de l'histoire, des circonstances de la création, des caractéristiques, de la structure et du contenu de ce fond. L'académicien Dezső Keresztury qui, après 1945, était de directeur du Collège Eötvös, puis ministre des cultes, travaillait, après „l'année du tournant”, d'abord à la Bibliothèque de l'Académie, plus tard, à partir de 1950, à la Bibliothèque Nationale Széchényi. Après sa retraite en 1975, il s'est décidé de remettre ses manuscrits, ses documents et sa correspondance à la Bibliothèque Nationale Széchényi. Cette donation était sans exemple, parceque le donateur est devenu par là un des mécènes de la Bibliothèque Nationale. Étant donné qu'à cette date, il n'y avait pas de possibilité de créer une donation, il a stipulé la somme du prix d'achat fixé par la bibliothèque en guise de capital de donation en faveur de la Bibliothèque Nationale, sous la condition que la bibliothèque employe les intérêts légaux à récompenser annuellement deux de ses collaborateurs pour leur rendement scientifique. Par là le fond de manuscrits de Dezső Keresztury n'enrichit pas seulement la collection du département des manuscrits de la bibliothèque par un matériel de source très important, — l'étude en donne une analyse approfondie —, mais en même temps il soutient le travail scientifique et l'évolution de ces bibliothécaires aussi.

KÖZLEMÉNYEK

Cseh költők versei franekeri magyarokhoz. Érdekes kiadvány látott napvilágot Ulderius Balck franekeri nyomdájában az 1624–1625-ös évek fordulóján. A nyolclapos füzet címe *Applausus Votivus Strenae Loco Pro Anni 1625 Fausto ac felici curriculo Illustris ac Magnanimae Gentis UNGARICAE viris ac iuvenibus* — (Ünnepélyes, újévi ajándéknak szánt üdvözlés a jól és szerencsésen működő, kiváló és nagylelkű Magyar Nemzet férfainak és ifjainak...) és azt a franekeri egyetemen tanuló magyaroknak ajánlotta két csehországi születésű, de Hollandiába emigrált alkalmi humanista költő, Samuel Martinius és Johannes Maconius Mytenus. E negyedrét íves kiadvány egyetlen ma fellelhető példánya az oxfordi Bodleian könyvtár tulajdonában van, jelzete: Quarto S 23 (4) Art. 8. Franeker ekkoriban már a helvét hitvallású fiatalok kedvelt tanulmányi központja volt — a korábban kissé provinciális fríz akadémiát 1622–1623-tól kezdődően kezdik ellepni a külföldiek, főleg a Palatinátuson át menekülő csehek, a lengyelek, kelet-poroszkok és a magyarok. Közös nyelvük a latin, az egyetem 1624-ben három vezető tanára, a fríz Lubbert Sibrandus, az angol száműzött William Ames és a lengyel születésű Johannes Makowsky (Macovius) is latinul tartják teológiai előadásait. Így az a ritka tény, hogy cseh költők magyar diákokat köszöntenek latin nyelven, itt és ekkor nem számít különösebb eseménynek. Annál is kevésbé, mert a Martinius–Maconius szerzőpár első ilyen jellegű kiadványa, a *Felix Auspicium Anni 1625 ex Potentissima atque Belicissima Gente Polonica atque conjunctissima Borussia Viris ac Iuvenibus*¹ a Franekerben tanuló lengyel, lengyelországi német, valamint porosz ifjakat köszöntő kis versgyűjtemény már valamivel korábban, 1624-ben napvilágot látott. Az összesen tizenhárom diákot és egy lengyel születésű tanárt (Makowskyt) köszöntő antológia úgy látszik, kedvező fogadtatásra talált, s ezért dönthetett úgy a két cseh emigráns, hogy a lengyelek után a magyarokat is megverseli.

A versek szerzői közül az első, Samuel Martinius z Dražova (1593–1639) volt az ismertebb. Korábban egy prágai protestáns gyülekezetnek, a Szent Castalus templomnak volt lelkésze és már Prágában megjelent egy kisebb értekezése Huszról és Lutherről, s később, már Hollandiában, kiadott egy *Lacrymae Bohemicae* című hosszabb latin verset. Ezután ellátogatott Angliába, majd 1628-ban a pirnai cseh exuláns gyülekezet lelkésze lett, itt töltötte élete utolsó éveit.² Szerzőtársáról, Johannes Maconius Mytenusról csak azt tudjuk (egy másik mű ajánlásából), hogy Prágában a Szent Miklós iskola rektora, vagyis igazgatója volt, és hogy alighanem a nyugat-csehországi Mytóból származik. 1626-ban ő is ellátogatott Angliába,³ majd 1629 és 1633 között Erdélyben élt, ahol 1630-ban két latin nyelvű kiadványa is megjelent, mindkettő pártfogójának, Simon Piotr Budowinski lengyel lovagnak címezve; ez a Budowinski a fejedelem szolgálatában állt és ő tervezte Bethlen

¹ Jelzete a Bodley-könyvtárban 4° S 23 (4) Art. 9.

² STURM, Herbert (szerk.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte der Bömischen Länder* Band II. München, 1984. 589.

³ MENCSEK Ferdinánd: *Magyar emlékkönyvi beírások a XVI. és XVII. századból* = Történelmi Tár 1907. 507.

APPLAVSVS VOTIVVS
STRENÆ LOCO
PRO ANNI

1625. MDC. XXV.

Fausto ac felici curriculo

Illustris ac Magnanimæ Gentis

VNGARICÆ

VIRIS AC IVVENIBVS,

Doctrina gravitate, Eruditionis claritate, Morum suavitate, cultissimis, conspicisque:

In celebri Frisiorum Academia, quæ est Franekeræ, fausto omine, in Jesu Christi nomine, annum novum, supra Millefimum Sexcentefimum xxv feliciter inchoantibus, in lignum debitæ observantiæ, ac testimonium affectionis fraternæ, oblatum, datum, & dicatum.

A
Samuele Martino Horzovino Bohemo. Præge Boh. quondam ad D. Castuli, & S. Crucis Majoris Ecclesiæ Pastore, & Consistorii Ordinum regni Refor-
manti Assessore, iam Christi exule proscripso, p. r. Franekeræ hospite.

ET
M. Iohanne Maconio Myteno. Bohem. &c.

*Si quis in hac serie cernis, quod forte locaris
Postremâ; primò te lego, primus ovas.*

FRANEKERÆ,

Apud Vldericum Balck, Ordinum Frisix &
eorundem Academiæ Typographum.

Anno 1625.

Magnanimæ atque Bellicosæ genti Vngaricæ
Salutem Pacem & Triumphos.

O *Rbis miratur, Martis dum secula regnant,
Vngaricos Phæbo, templa parare, patres:
Ac delecta virum sacratis corda Camænis
Iungere, Martigenas vota litare, togæ.
Martia quid tentas gens? te custode quieti
Christiade, contra Barbarâ monstra, manent:
Limina tu servas, custodu mœnia, portas
Claudis, fers populis aurea secla piis.
Magnanima Turcam compescis mente furentem,
Tartaricos sternis, iusta per arma, duces.
Nos miseri! nostri fracti si protinus armis
Custodes, Musis, colla, manusque, dabunt.
Nescio sed quæ fata meum relevare timorem
Concipiunt, summi spemque vovere boni.
Non Martus Phæbum, prolem turbare quietam,
Otia non claris multa porare viris.
Verum docta animis committere sensa, ferocem
Excutere ingenij vimque metumque boni.
Dicere virtutis præcepta, docere triumphos,
Iustitiam vires ex sâpètare virum.
O Patria his ducibus felix, procerumque corona
Conspicua, insignis fama, decusque patrum.
Pergite sic fortes. Res crescet publica nobis,
Et vobis Phæbus, Marsque trophæa ferens.*

Gábor díszes ravatalát.⁴ A hazai irodalomtörténészek mindeddig úgy hitték, hogy Maconius, aki gyulafehérvári kiadványain neve után az „ab Honigsdorf philosoph. m.” jelzót biggyeszti, a küüllőmegyei Hondorfól származik.⁵ Ha viszont ez a szerző azonos a franekeri Johannes Maconiusszal (és ez a fenti adatok alapján szinte biztosnak látszik), akkor a „Honigsdorf” a csehországi „Myto” városka német neve kellett hogy legyen. Mindkét cseh exuláns Frigyes „téli király” híve volt, őt követték előbb a Palatinátusba, majd onnan Hollandiába.

Az *Applausus Votivus* nyitó verse általános köszöntése „a nagylelkű és harcias” magyar népnek (*Magnanimae atque Bellicosae genti Ungaricae*). A disztichonban írt 24 soros vers mitológiai utalásokkal kezdődik — a magyarok fölött már évszázadok óta „Mars” regnál, de a diákok Phoebus Apollo pártfogoltjai, s így a magyar népre, ha továbbra is harcol a törökkel és külföldön taníttatja ifjait, Apollo és Mars együtt hoznak majd dicsőséget. („Et vobis Phoebus, Marsque trophae ferrens”). A következő Martinius-vers, amit szerzője már konkrétan a Franekerben tanuló magyar ifjakhoz intéz, valamivel rövidebb, mintegy húszsoros; benne a költő a „haza reményének és díszének” nevezi ezeket a magyar teológusokat, akik most a Parnasszusra vezető úton hágnak egyre magasabbra. Ezek után (ugyanazon az oldalon, ahol az *Ad doctissimam atque eximiam literatae Juventutis Coronam, spem Patriae* c. vers található) Martinius áttér a személyekhez címzett versekre: egyes franekeri magyar hallgatókhoz címez átlagban hatsoros epigrammákat. „Paulus Tyrnavius” és „Paulus Puah Miskolczi” urakkal kezdi, ami arra utal, hogy a cseh teológus szem előtt tart egy bizonyos akadémiai szénioritást a versek sorrendjét illetően — mindkét magyar „régí” franekeri, 1623 augusztusa – szeptembere óta tartózkodnak a fríz egyetemi városban.⁶ (Ez az epigramma egyébként kurzív betűkkel van szedve, míg a következő rendes, közepes nagyságú betűkkel — a továbbiakban ez a két betűtípus váltakozik az egész kiadványon át).

A következő epigrammák címzettjei Jenei Mihály és Szent-Péteri Antal; Kálnai Mihály és Kisfaludi F. Urbán; Maxai Óse Péter és Miskolczi P. György; Körösi [Keerosi] A. Pál és Barsi Mihály; Archinus Miklós (a franekeri matrikulában „Nicholas C. Arsi”) és Salánki [Salanchi] György; Szemléni György és Csuzi Cseh János; Ketskeméti K. György, Szepsi L. Pál és Vetési István, s végül Miskolczi Péter, Gyóni Vazul („Basilius Gyonini”) és Kállai Sámuel. Ezek a magyar hallgatók egy-két kivétellel mind szerepelnek később Ames Bellarminus ellen írt disputáció-gyűjteményében, mint vitatkozó disputáció-szerzők.⁷ A kilencedik epigramma után Martinius átadja a terepet (egy külön hatsoros ajánlással) Maconiussnak. A Mytóból elszármazott humanista folytatja a sort: az első epigrammát Körösi P. Istvánnak, Dengelegi Bíró Péternek és Simándi Jánosnak ajánlja, a következőket pedig Károlyi Sz. Istvánnak (Carolinus), Pataki Mihálynak és Gönczi Jánosnak (ez a kis vers nyolcsoros); Jáнки Jánosnak (a franekeri matrikula szerint „Thoros Janki”) Abani [Abáni? Abonyi?] Jánosnak és Thállyai Lippai Jánosnak (ugyancsak nyolc sorban), majd Szikszai Andrásnak, Szikszai Istvánnak és Sárjai Andrásnak. Mindezek a diákok matrikuláltak és majdnem mind disputáltak is Franekerben, sőt többen tanultak itt már Martinius idejövetele előtt (Martinius csak augusztus végén matrikulált), olyanok, akik közben hazatértek Magyarországra vagy Erdélybe. Hogy nekik is legyen nyomuk a gyűjteményben, Maconius külön felsorolja őket név szerint: Szepsi K. [Korotz] Gáspár, Dobrai G. Bálint, Gelei Gáspár, Tejfalvi Csiba Márton [Martin C. Teufalvi], Szemczi [Szempczi] Mihály és Komjáthi Mátyás. Ezekről Maconius úgy tudja, hogy „Franekerából szerencsésen visszatértek hazájukba”. Valószínűleg a szerkesztési szimmetria kedvéért Maconius a gyűjteményt egy hosszú, 84 soros, kurzívval szedett költeménnyel zárja, amelynek ezek a kezdőszavai: „Hic mihi Pannonicae quoque laus et gloria pubis...” De mielőtt szót kerítenénk erre a záróversre, meg kell jegyezni, hogy a cseh szerzőpáros — alighanem a matrikula alapján — pontos munkát végzett: az *Applausus Votivus*ban név szerint szerepel mindaz a 39 magyar, aki 1623–1624-ben Franekerben tanult. Ezek közül tizenegy matrikuláció esik 1623-ra (leszámítva Szepsi

⁴ RMNy II: 1471.

⁵ Ibid.

⁶ *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, Franeker*. 1968. 72.

⁷ RMK III. *Pótlások... 2. füzet*: 6148. Bp. 1991.

Korotz kétszeri matrikulációját) és huszonnyolc a következő évre. Ami a magyar diákok eredetét illeti, közülük mintegy tizenkilencet, tehát a coetusnak majdnem a felét megtaláltam a sárospataki anyakönyvben.⁸

A franekeri üdvözlőfüzet címzettjei között nem szerepel Szenci Molnár Albert, aki 1624 pünkösdjén (május végén) fordult meg itt az egyetemen, s adott könyvet Sibrandus professzornak.⁹ Nyilván csak pár napig maradt Franekerben, s nem matrikulált, ezért nem szerepel a neve a füzetben. Viszont több jel mutat arra, hogy Molnárnak jelentős szerepe volt a magyar protestáns peregrinusok új tanulmányi útvonalának kialakításában. Erre utal az a levél, amit az Odera melletti Frankfurtból írt hazai patrónusának Pataki Imre,¹⁰ éppen Szenci Molnárra hivatkozva, aki levélben „átírányította” a Frankfurtba érkező magyarokat Hollandia és Anglia felé, valamint a Kálvin *Institutio*-fordítás utószava, ahol Molnár megnevezi azokat a „tanuló atyafiakat”, akik néki a munkájához szükséges pénzbeli támogatást apránként „felhozogatók” Magyarországról. Hét nevet említ,¹¹ akik közül később egyet Leidenben, négyet pedig Franekerben találunk és mind az öt peregrinus (Csanaki Máté, Komjáthi Mátyás Tejfalvi Csiba Márton, Mezölaki Miklós és Simándi János) megfordult Brémában is. Nem lepne meg, ha kiderülne, hogy a négy franekerinek — akár személyesen, akár levélben — ő adta a tanácsot; próbálják ki az előzőleg magyarok által kevésbé ismert fríz egyetemet. Ő maga már 1623-ban járt Hollandiában, Franekerben ugyan nem, de már akkor tájékozódhatott az egyetemi helyzetről, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy nyugodt lélekkel adjon tanácsot tanulni vágyó honfitársainak.

Az *Applausus Votivus* záróversében Maconius először az egész magyar tanulói fűjsághoz fordul, amelynek az a szerencse adatott meg, hogy Franekerben részesül Pallas ajándékaiból. Hivatkozik a pfalzi Frigyes Bethlen Gáborral kötött szerződésre, ami a két népet, a csehet és a magyart összeköti („Gens tua juncta Czechis est sanctae pignore pacis / Pignore amicitiae gens tua juncta Czechis”), majd név szerint magára a már Európa-szerte ismert erdélyi fejedelemre, akit győzelmei alapján szinte mítikus erejűnek lát, s ekként aposztrofál: „Hic tuus Amphitryoniades fortissimus heros / Gabriel, Latiae guttura truncat hydrae”, vagyis: „Íme a Herkulesed, legerősebb hős, íme Gábor / Római sárkánynek torkát metszi el ő” — ahol a „Latium”, illetve „Róma sárkánya” nyilván a pápai hatalomra vonatkozik. A vers további részében Maconius visszatér a magyar diákok dicséretéhez, akik a Habsburg-párti keresztényekkel ellentétben csak az Evagélium „tisztá forrásából” isznak, tehát Biblia-olvasó reformált hitvallásúak. Ezután Franeker előnyeit méltatja, név szerint is említve a híresebb professzorokat: Sibrandust, aki szerinte az akadémia fénylő napja (Sibrandus nem élte túl az 1625-ös évet), s az angol rámista Amest, aki ekkor már elkezdte Bellarminust cáfólv vitairat-hadjáratát: „En calamo doctu praesignis pectus Amesii / Qui reprimit validi Bella Minas et aprí”. Ames egyébként 1622 májusában tartotta meg egyetemi székfoglalóját Franekerben és alighanem személyes hírve és tekintélye is hozzájárult ahhoz, hogy rövid időn belül annyi magyar peregrinus keresse föl a franekeri egyetemet. Maconius harmadikként a kiváló Makowskyt említi, akinek ékesszólása vetekszik ragyogó tollával („En clarum magni genium Makowsky, in / Qui mirus scriptis, eloquioque cluit”). A vers a magyarokhoz intézett újévi jókívánsággal fejeződik be, majd a szerző még egy nagyobb betűkkel szedett kétsoros epigrammát illeszt a lap aljára *Sacrum CHRISTO nato* címmel, amelyben jelzi, hogy a verssel, illetve az egész füzettel éppen 1624 karácsonya tájékán készülhetett el, az évnék igen fagyos téli fordulóján, amikor kezét talán a tűzhelynél, szívét pedig egy szebb protestáns jövőbe vetett hit mellett tudta csak melengetni.

GÖMÖRI GYÖRGY

⁸ MARTON JÁNOS: *A sárospataki református főiskola története*. Sárospatak, 1931. 157–164.

⁹ MKSz 1979/4. 377.

¹⁰ HERPEI JÁNOS: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III.* Bp. – Szeged, 419.

¹¹ *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Bp. 1976. 398.

Két 17. századi könyv Sófalvi József possessori bejegyzésével. Sófalvi József (1745–1794) református tanár életéről, pályájának állomásairól, fordítói és kiadói tevékenységéről több forrásból lehet tájékozódni,¹ ezek többé-kevésbé ugyanazokat a tényeket közlik, nem egészítik ki egymást. Mivel a debreceni Egyetemi Könyvtár állományában két művet találtam, melyek egykor Sófalvi tulajdonában voltak, érdekeltnek a rá vonatkozó könyves adatok is.

Ezek Török Istvántól származnak, aki a kolozsvári Református Kollégium történetét összefoglaló munkájában két helyen is részletesen ír Sófalviról. Életéről megtudjuk, hogy 1764-ben lépett a kollégium diákjai közé, tanulmányait hat éven át folytatta, 1770-ben könyvtáros és matheseos praeses; peregrinációját 1771-ben kezdi meg Göttingenben, majd 1773–1776 között Leidenben folytatja, ahol teológiát és természettudományt tanul. 1783-ban jön újra Kolozsvárra Szathmári Pap Mihály mellé segédtanárnak (lector professor). 700 forint adósság maradt utána „... ezért a kollégium előjárósága könyveit vetette számba, ezek a könyvek most is megvannak a könyvtárban, de nem lehet tudni mennyiben fedezték az adósságokat”.²

A kollégium könyvtáráról írva Török megjegyzi, hogy annak Sófalvi többször adományozott könyveket az 1790-es években; 1766–1767-ben Zoltán Józseffel együtt könyvjegyzéket (sic!) készített, 1766–1767 között segédkönyvtárőr, 1767-től három évig könyvtárőr volt.³ Két könyvét az alábbiakban ismertetem.

1. IMPERATUS Ferrandus Neapolitanus: *Historiae naturales libri XXIIII. Accesserunt nonnullae Johannis Mariae Ferro adnotationes ad librum vigesimum octavum. Nunc primum ex Italica in linguam conversa Latinam. Coloniae, 1695, sine typ. [8], 928, [23] ff. 4° Ill. Száma: 780.861⁴*

A szerző Ferrante Imperato (1550–1625) gyógyszerész volt, botanikuskertet alapított, ásványokat gyűjtött.⁵ Műve leíró jellegű növény-, ásvány- és kőzetkatalógus. Az elülső kötéstable verzőján a következő bejegyzés olvasható: Jos.[ephi] Sofalui. Comp.[aravit] Ludguni Batavorum A.[nno] 1776. 20. Martii. Emp.[tus] flor.[eni] 4.

A könyv megvételére való indíttatást Sófalvi leideni egyetemi stúdiumából nyerhette, ugyanis a természettudományt előadó Jean Nicolas Sébastien Allamand⁶ (1713–1787) főként e diszciplína történetét tanította és művelte.⁷

2. BORRICHIVS Olaus: *Cogitationes de variis Latinae linguae aetatibus, et scripto illustris viri Ger.[ardi] Joann.[is] Vossii De vitiiis sermonis.*⁸ *Accedit ejusdem defensio nomine Vossii et*

¹ GÁL Kelemen: *Sófalvi József* = Erdélyi Múzeum 1896. 469–474. Továbbá: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914. XII. 1203–1204. és ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. Bp. 1977. 547–548.

² TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. Kolozsvár, 1905. 102–107.

³ TÖRÖK István: *i. m.* 305–329.

⁴ A könyv első kiadása olaszul jelent meg Nápolyban 1599-ben, a második Velencében 1672-ben. (*British Museum General Catalogue of Printed Books*. London, 1965. CXI. 6. A továbbiakban: BMC PB.) A latin változat gyógynövényekre vonatkozó kiegészítéseit megfogalmazó G. M. FERRO is gyógyszerész volt, „pharmacopoeusnak” nevezi magát.

⁵ *Enciclopedia Italiana*. Milano, 1933. XVIII. 905.

⁶ GÁL Kelemen tévesen „Allemand” nevet említ Sófalvi tanárainak felsorolásában. *I. m.* 470.

⁷ POGGENDORF, Johann Christian: *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften*. . . Leipzig, 1863–1922. I. 31. ALLAMAND fordítói, kiadói tevékenysége, szakirodalmi munkássága is erről tanúskodik. Vö. BMC PB III. 748.

⁸ VOISSIVS műve 1666-ban jelent meg, Frankfurtban. (*Bayerische Staatsbibliothek Alphabetischer Katalog*. 1501–1840. Voraus-Ausgabe. München–New York–London–Paris, 1987. 57. Bd. 186.

Stradae, adversus Gasp.[arum] Scioppium. Hafniae, 1675, Georgius Gödianus. [16], 314, [6] ff.
4° Száma: 762.677

A szerző, Oluf Borch (1626–1690) a dán barokk kiemelkedő egyénisége, orvos, botanikus, kémikus, filológus, történész, költő, alkimiával is foglalkozott.⁹ Művét Per Griffenfeld grófnak szóló ajánlással kezdi, ezután öt lapnyi a mecénást dicsőítő költemény következik,¹⁰ végül kifejti nézetét a latin nyelv négy korszakáról: ezek az arany-, az ezüst-, a réz- és a vaskor. Borch a középkor és újkor latinosság ellen emel szót a klasszikus szókincs és stílus védelmében. A vásárlásról szóló bejegyzés itt is az elülső kötéstábla verzőjén található:

Josephi Sofalui. Compar.[avit] Lugduni Bat.[avorum] 1776. 18. april[is].

Mindkét könyv jó állapotban van, és egyikben sem találtam más possessori nyomot.

Az 1700-as években élt Sófalvi József kiterjeszthető KLANICZAY Tibornak az a korábbi időre vonatkozó megállapítása, hogy peregrinusaink igyekeztek hosszú ideig külföldön maradni.¹¹ Hősünk könyvtárának kialakulásáról és összetételéről azonban további adatok birtokában lehet majd véleményét alkotni.

OJTOZI ESZTER

Ocsovszky Pál levelei Aranka Györgyhöz. Ocsovszky Pál,¹ Teleki Sámuel erdélyi kancellár kisebbik fiának, Ferencnek² a nevelője jelentős szerepet játszott a Marosvásárhelyen működő Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság életében. A társaság nem helyben működő tagjai közül talán a Bécsben élő Ocsovszkyknak adatott meg alapos és részletes ismereteket szerezni az erdélyiek tudományos törekvéseiről. Az adatok hiánya miatt egyelőre csak feltételezhetjük, hogy bekapcsolódása az erdélyi társaság munkájába megkésve történt ugyan, de nem elkészen. Az 1796. december 16-án ülésen már maga is részt vesz alig kilencéves tanítványával együtt, s a következő évben már számos ülésen figyeli a társaság helybeli tagjainak a törekvéseit.³ S mivel 1797-ben marosvásárhelyi személyes jelenléte csaknem folyamatosnak tekinthető, ezért az első nyoma is csak akkor bukkan fel, amikor írásban kéri a véleményét Kiss Jánosnak *Egy magyar journalról való proiectumáról*, amelyet a társaság egyik ülése után, még Marosvásárhelyen készített el. Aranka referál is róla Kissnek:

„A gondolatodat egy érdemes társunkkal közlöttem, Ocsovszky ural; reméllem, nem eszméletlen előttd: Jénába, Göttingába járt, szép világa vagyon, tanult ember, most a Cancellarius ur ő Exel[lentiaájá]nak a kis úrfi mellett Hofmester. Mikor elsőben vele szólottam, némely jegyzései voltak a béküldött gondolat iránt, melyekben én is megegyeztem: de jobban megolvastván azután a gondolatot, azt egészen helyben hagyja, mert esmévén titeket, azt állítja, hogy gondolatotoknak szerencsét és becsületet tudtok csinálni.”⁴

⁹ Rövid pályaképét l.: HIRSCH, August: *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*. München–Berlin, 1962. I. 628–629. Tanulmányainak és munkásságának klasszika-filológiai vonatkozásairól, polihisztorságáról: PETERSEN, Carl – ANDERSEN, Vilh.: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*. København, 1929. I. 669–681.

¹⁰ Allúziókat tartalmaz a „Griffenfeld” és a „gryphus” szavakkal.

¹¹ KLANICZAY Tibor: *Pallas magyar ivadéka*. Bp. 1985. 80–81.

¹ Ocsovszky Pál nevelő, könyvtáros — életrajzi adatai ismeretlenek, a név több változatban (Otsovszky, Orsovszky, Ocsovszky) fordul elő.

² Teleki Ferenc Teleki Sámuel kancellár kisebbik fia (1787–1853).

³ JANCSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, Akadémiai Könyvkiadó 1955. 83., 216., 226., 234., 236., 237., 241., 247., 251., 287., 352.

⁴ ItK 1986/1–2. sz. 173.

Itt olvashatjuk Ocsovszky véleményét: nem tartja kizártnak egy magyarországi „journal” létesítését, sőt sikerét sem, amennyiben tanulnak a *Mindenes Gyűjtemény* kudarcából. Abban viszont kételkedik, hogy valamilyen szimbiózis létrejöhet a magyarországi folyóirat és az erdélyiek társasága között. Illetve csak akkor, ha a két intézmény egymástól eltérő profilt tűz maga elé. Ocsovszky, mivel gyakran utazgat Bécsből Pesten át Erdélybe, elkerülhetetlenül közvetítő missziót is betölt. Gyakran tárgyal a pestiekkel, Schedius Lajossal, és a társaság bécsi barátaival is. De éppen utazgatásainak viszonylagos gyakorisága teszi szükségtelemmé, hogy részletes leveleket írjon. Az utókor nagy kárára a fennmaradt néhány levélben nem egyszer találunk arra vonatkozóan utalást, hogy a társasággal kapcsolatos gondokat — részletesen — személyesen tárgyalják meg. Bizonyára közrejátszott ebben a nem megalapozatlan óvatosság is. Így az itt közölt levelekből főleg arra derül fény, hogy a lelkes Ocsovszkynak milyen Aranka által rábízott konkrét megbízásoknak kell eleget tennie. E hiányos levelekből is kitetszik, hogy az erdélyiek a magyarországiakénál szerencsésebb helyzetben vannak, tudományos törekvéseiket nem érheti annyi gáncs. Schediusal gyakran elégedetlen Aranka, szinte azt feltételezi róla, hogy megbízatását nem látja el lelkiismeretesen, holott az Ocsovszky leveléből megtudhatjuk az okot: „... Magyar Országban az efféle társaságbeli dolgok sokkal kényesebb lábann állanak, mint Erdélyben...”

Azonkívül, hogy a társaság számára begyűjti a bécsi tagok esedékes tagsági díjait, Ocsovszky megpróbálja beszerezni az Aranka által kért különböző kiadványokat, újságokat, folyóiratokat, könyveket. S ugyancsak Ocsovszky az összekötő kapocs néhány osztrák tudós és a társaság között.

Különösen numizmatikai és régészeti ügyekben számít Aranka Ocsovszky segítségére. Mint ismeretes, minden jelentős régészeti lelet, amely az Erdélyben végzett ásatások vagy a véletlen folytán felbukkan — végülis Bécsbe került a Kamarához, a kincstárba. Így került Bécsbe az ún. szilágyosomyói kincs is, amelyről Aranka mielőbb szeretne bő információkat kapni, későbbi tudományos feldolgozás céljából. Tervezett folyóiratában szeretett volna beszámolni a kincsről csakúgy, mint egyéb Erdélyben felbukkant régészeti leletekről, ez azonban akkor mégsem sikerült, mert a felkért bécsi professzor, Abbé Ackel még az évben hirtelen meghalt, de a tervezett folyóirat sem született meg.

Az sem érdektelen, ahogy Ocsovszky egy esetleges erdélyi folyóirat tartalmát elképzei. Arra a kérdésre ma sem tudunk válaszolni, hogy mikor kezdődik Aranka és a nyelvművelő társasággal — e levelekből is megállapíthatóan intenzív kapcsolata, s azt sem tudjuk, hogy mikor ér véget. Mégis, e torzóban maradt levelezés is igazolja, hogy a Teleki Sámuel erdélyi kancellár körével (leveleznek a kancellárral, a nagyobbik fiúval, Domokossal, és a kisebbik fiú Ferenc nevelőjével) kiépített, szinte már szövetségnek tekinthető kapcsolat öregbítette a társaság külhoni hírnevét is, Ocsovszkyt pedig a nevelőség után fontos álláshoz juttatta: ő lett a kancellár bécsi könyvtárának gondozója.

Eddig mindössze két Ocsovszky-levél került közlésre: Jancsó Elemér a *Numizmatikai Közöny* 1943-as évfolyamában közölte — eredetileg az MTA kéziratrárból (Magyar Írók Levelezése, 3. sz. Ocsovszky levele, 1798. március 27. és egy dátum nélküli, töredék a második).

Az itt közölt levelek Jancsó Elemér hagyatékából való másolatok.

1.

Ocsovszky Pál levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur!

Igen kevés vagy éppen semmi az, a mit a vélem közlött és ismét ide zár Planum el olvasása mellett, annak igazításának bővítésének vagy tsak változtatásának okáért is megjegyzésre méltónak találtam. Mert ugyan is a választott Matériájok ezenn Tudós Hazafiaknak, a mint azt az el húzott sorokból látom, éppen az, a mellyet mi is minap emlegettünk, és a mellyhez még több félt tenni bajos is, szükségtelen is, nehogy a Matériák temérdeksége miatt vagy a kötetek módjok felett meg nőjenek, vagy a Darabok a hely szűke miatt illendő formájokonn és ki terjedésekenn

valamit veszejtse. A mi pedig az előadás módját illeti, amelytől magától fog az én vélekedésem szerint a Journal egész szerentséje függeni, azt az Irókra magokra kell bízni, mivelhogy az tsak az ő saját tehetségeikkel készültekkel és gustusokkal jár; de ha mind olyanok mint Kiss⁵ és Dr. Szent Györgyi,⁶ a kiket különösen esmérek, nints is mit nekik mondani, mivelhogy ezek, ha tsak a Külső környüállások egészszen ellenekre n[em] lesznek, annak módját bizonyosan fel találják. Azt az egyget mindazonáltal tsakugyan n[em] lehet nékik nem tanátsolni, hogy a publicumot a melynek irni szándékoznak jól meg válaszsák, és magokat annak állapotjához, tehetségéhez és olvasottságához alkalmaztassák. Ez ellen hibáztak tsekély vélekedésem és tapasztalásom szerint még eddig az efféle Irásoknak terjesztői mind, a kik munkájokat ezzel akarták közönségessé tenni, hogy minden képzelhető rendü és sorsu, értelmü és tanulásu, idejü s nemü olvasó számára egy egy kis valamit iktattak özsze. Ebből a lett, hogy akár ki is ha a könyvet (p.o. a Mindenés Gyűjteményt)⁷ kezébe vette, tsak imitt amott talált magának valot benne, a többit mint ismét másnak szólot el fordított, és így majd az egész könyvet is mint néki tsak kitsény részben haszon vehetőt el vetette. Azonon kell törekedni, hogy a Darabok között egygy se legyen a mely más olvasónak legyen szánya mint az első. Buffonról⁸ olvasom, hogy Ő a maga Irásának ezt a tulajdonságot ugy adta meg, hogy mihelyt egy egy tzikkelyt papirostra tett, azt azonnal a Szoba Leányának el olvasta és ha ez azt a mit hallott éppen az Ura gondolatja szerint elő nem tudta ismét adni, ez azt azonnal ki huzta és ujra dolgozta. A Szoba Leányt Suppleálhatja kiki magának a ki egy más embert bizonyos tehetségekkel magának képzelni és annak helyébe helyeztetődni tud.

Az itt virágzó Magyar Társasággal való egyesülésse nem hiszem hogy hajlandók fogjanak lenni ezek az Urak. Fogják ök azt akarni, hogy a Nyomtattás előtt mennyien végebe Pesten, Györött avagy Posonyban, sőt ott bizonyosan jutalmassabban, könnyebben és ékesebben vihetik is véghez mint itt. Hogy pedig tsak revisiora küldjék bé a ki dolgozottat, arról értekezzenek és nyomtattás végett ismét magokhoz várják, ez nagy Pósta költséget okozna, sok időbe telne, és némelly jelentésnek, és az alkalmatosságtól vett Darab Interességének az el késés miatt ártalmára lenne. Sőt mivel nyereséget efféle munkából hazánkban reményleni nem igen lehet, el hiszem hogy fáradságok jutalmául meg fogják leg alább azt az érdemet kívánni hogy magyarázatjoknak nem tsak Nemtői hanem Dajkái és Nevelői is magok legyenek. — Tsak ugyan jut még is eszembe egygy mód a mely a két Társaságot függésbe és egységbe hozhatná, ha az a Magyar Nyelv[mivelő] Társaságnak tzeljával, természetével és állapotjával meg egyezhetőnek találatnék. Az pedig állana abból, hogy szoríthatná a M[agyar] Ny[elv] Mivelő Társaság a maga most ugy is igen szélesen ki terjeő határát valamennyire öszve, lenne a maga munkálódásának egygy meg határozottabb, bizonyossabb és egygyübb tzelt; adná a Maga Szerzeményeinek azonn részét, a mely ezeknek az Uraknak Planumokba Ülénd, nékik által, hogy őket és az ő Társaikat az ezt illető darabokra nézve ismét magának meg nyerhesse. Így lehetne két különböző munkának létel és éppen azért állandóságot is adni hogy különböző lenne, így az én ítéletem szerint mind azok a darabok, a melyeknek különösen aesthetikai érdemeke vagyon és a melyeknek fő tzeljok a nyájas mulattság, építés és pallérozás, tsak az ő kertjeikbe valók lennének. A M[agyar] Társaság jog (?) tenné magáénak, a Nemzetet, annak Nyelvét, Historiáját és virágzását tárgyazó mélyebb és tudományossabb nyomozásokat, igazíthatásokat és közönségessé teteleket, Grammaticat, Lexicont, criticát, Litteraturát — ritkaságokat és régiségeket, találmányokat és mesterségeket. De elég volth ezt emlittenem: a Méltóságos látja hová tzelozom és leheté belöle valami vagy sem. — Vagyok állandó tisztelettel a Méltóságos Urnak alázatos kész szolgája

Vásárhely 10. Sept. 797.

Otsovszky Pál

⁵ Kis János (1770 – 1846) evang. püspök, költő.

⁶ Szentgyörgyi József (1765 – 1832) orvos, természettudós, nyelvész.

⁷ Mindenés Gyűjtemény: 1789 – 1792 között Komáromban megjelenő folyóirat.

⁸ Buffon, Georges, Louis Leclerc (1707 – 1788) francia természettudós, író.

2.

Ocsovszky Pál levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur!

Isten segedelmével még hatodikán ennek a hónapnak szerentséssen meg érkezünk Bétsbe, a mellyről eddig is már régen tudositottam volna a Méltóságos Urat, ha rész szerént az uton kapott kis hideglelésben, de a melly már el hagyott, rész szerént magunk el rendelése elébb engedte volna a Méltóságos Ur Commissioit tellyesítenem. — Duras⁹ Urnak a könyvet által adtam, a mikor ő a Méltóságos Ur levelét már vette vólt. A rea bizott Commissioit a Méltóságos Urnak még az nap fogta tellyesíteni. Találtam benne egy igen kellemetes, nagy tapasztalást és minden tekintetben szép pallérozotságu Urat, a kit többször is meg fogok látogatni és a kivel lett meg ismerkedtetésemet a Méltóságos Urnak igen köszönöm. — A *Literatur Zeitungert*¹⁰ praeumáltam, ugy hogy azt az uj eszedövel szakadatlanul fogja a Méltóságos Ur venni. A Magyar Ujságokért tartom a pénzt a mig parantsolatot veszek, és akkor bátorkodom küldeni ha fogja a Méltóságos Ur kívánni.

Ő Excellentiáját Is[tenünk]nek legyen hála, frissiben találtuk mint a hogyan vólt az előtt. Gyermekai első látása igen érzékeny vólt, a mikor a fájdalmas öröm tsak néma halgatásbann és szemek könyvezésében nyilatkozhatta ki magát. Az idő, Gyermekai jelenléte és különösen a foglalatosság leg jobb orvosai sebes szívének mellyre nézve a Catalogussát vette elé, annak a többi részeit dolgoztatja, és a ki adáson készítgeti; a melly foglalatosság nem tsak a bánatos gondolatoktól el vonnyja, hanem mintegy éleszti is. Jövő tavasszal okvetetlen, hanem ha országos környüállások nem engedék, Erdélybe le fog menni. Gróf Domokos is addig alkalmasint itt fog mulatni. — Az utonn sietésünk és az utazás több alkalmatlanságai miatt is keveset avagy semmit sem experiálhattam. Professor] Schédiussal¹¹ tsak ugyan találkoztam és az Erdélyi dolgokról sokat beszélgettem. Ennek az Urnak a Méltóságos Ur és az egész Társaság eránt való tisztelete leg tisztább, az akaratja leg szentebb, és a tüze leg forróbb. A mibenn még eddig hátra maradttnak látszatott, azt nem tsak annak a környüállásnak kell tulajdonítani, hogy Magyar Országgon az efféle társaságbeli dolgok sokkal kényesebb lábann állanak mint Erdélyben, s különösen nékie sok oka vagyon a Maga lépéseit vigyázva tenni, hanem annak is főképpen hogy ugyan azonn egy dologbann különböző rendeléseket is vévén, a mint azt a Méltóságos Ur maga is tudja, nem tudta magát mihez tartani, de ugy tapasztalom hogy igen világosodott már a dologbann. — Most dolgozik a Pesti Német ujságnak jobb lábura való állításán. — Kis János Zsebbeli Könyvetskéje is világot látott már.

A Közönséges hírek sokfélék, nem tudja az ember mit hidjen belölök. A Rastadi békességkötésről annyit bizonyosnak állittanak már lenni, hogy a szerént a Salzburgi Érsekség, Passau Püspökség és Bavaríanak innen fekvő egész része az Austriai Birodalomhoz esik és a Rhéinsi Respublika fel áll. A katonák már szállonganak is Tseh ország felé — a hol — igaz é nem tudom, három Lägerben fognak szállani. A melly Lagerozásnak télbenn mi tzélja lenne bajos el találni. A Pensionistákra nézve jött parantsokat, melly szerént innét Bétsből simpliciter el takarodni Pensiojok el vesztése mellett, parantsolatnak, itt a nép közt egy kis nyugtalanságot okoz, mivelhogy az által sok jó költő és nagy szállásokat fizető Gavallértól fosztatna meg a város. —

A Hivatalbeliekre nézve olyan parantsokat mondatik munkába lenni, hogy a kik adóssak, ha három esztendő alatt magokat lábura nem állítják simpliciter cassáltassanak. Ez — szerentsétlenség sok nagy urt is érhetne! — Átallyábann most a Békesség helyre állásával sok és nagy változásokat, jubilirozásokat jövendőlnök, és mindezekről bizonyosat most még nem tudni. — Az udvar arra mondatik magát meg határozottnak lenni, hogy ennekutánna minden provinciábann két két hónapot rendre lakjonn és utazonn. Talán Erdélynek is jut valaki. Leg alább a Palatinus tavasszal

⁹ Duras — ismeretlen bécsi személy.

¹⁰ *Literarischer Anzeiger für Ungern*. Pesth: 1798–1799 között szerkesztette Schedius Lajos.

¹¹ Schedius Lajos (1768–1847) egyetemi tanár, az erdélyi társaság pesti megbízottja.

bizonyossan bé szándékozik menni. — A dárga jó emberek száma eggyel ismét kevesedett Méltóságos Thüri Sámuel¹² Urbann, a ki 4 hónapokig tartott kolikában való kinlódása után, most 10 X^{br}. [december] meg holt. — Gróf Domokos Tiszteli a Méltóságos Urat, és azonn kéreti hogy ha lehet a Munka II^{dik} Darabjának kiadásával siessenek; költséggel ő is akarja természetesen segíteni. — Tiszteli a Méltóságos Urat Ferentz is, valamint velem együtt. Protar Aranka Uramékat és a jádzó Társát Danit¹³ s az által a többit is.

Az irás[b]an restetske, különben emlékezetében bizonyosan minden nap meg fordulnak — Vagyok állandó tisztelettel

a Méltóságos Urnak

alázatos szolgája
Otsovszky Pál

Bétst, 22dik X^{br}. [december] 797.

A lap szélén Aranka írása:

Válaszoltam 13. Jan. 798. lásd a Jegyző könyvet.

3.

Ocsovszky Pál levele Aranka Györgyhöz

Bétsh 5^{dik} Febr. 798.

Méltóságos Ur.

Az el múlt hónapnak 13^{dikán} költt Levelét a Méltóságos Urnak tisztelettel vettem. A reám bizott Commissiokat tellyesitettem, és hogy szolgálatjára a Méltóságos Urnak egyebekben is lehessen, kívánom. — A Schlözer Weltgeschicht.¹⁴ le küldöm Gróf Domokosunk által ha elébb nem lehetne; a Litterarische Anzeigét pedig és az Ungarisches Magaz.¹⁵ meg kívántatott darabjait meg lesem, és ha addig a mig magunk is (minden ki látás és reménység szerint Maiusban) le megyünk, valahol elé jő, meg szerzem és le viszem. Az ujjonann szerzett Documentumok fogatkozásait pedig miképpen lehetne ki pótolni, azonn igen is gondolkodtam és másokkal is szóllottam. Semmi kétség sints benne vagy a Felsőges Arhivarbann — sőt a Magyar Cancellaria Archivumában is meg ne legyenek egész tellyességgel más nem is tudott darabokkal egyetembenn; de a mostani környüállások szerint afféléhez jutni igen bajos, sőt tsak tudakozódni rólla se tartják némelylek tanátsosnak. Tsak ugyan meg vagnak ugyan azok az irások Engel¹⁶ Urnál is, de éppen efféle fogatkozásokkal mint a Méltóságos Uré. Annak kellene tehát tsak végére járnunk ha éppen a hibázik e az egyikben a mi a másikbann. Ezt talám ugy igazithatnók el leg jobban, ha a Méltóságos Ur a maga Exemplárjának tsak igen rövid elenchussát a darabok első és utolsó szavainak meg jegyzésével együtt fel küldeni nem terhelhetnék, a helyet itten controlvánn Engel Ur Exemplárjával, a mivel többet talánánk arról tudósittanánk a Méltóságos Urat. — Engel Ur igen kívánkozik Erdélyt meg járni; ha ki tsinálhtnók ő Excellentiájának hogy velünk jöhessen, ugyan szeretném. — Duras Urról igen szeretném a Méltóságos Urat tudósítani és ujságaival levelemet nevezetesebbé tenni; de ehez az Urhoz most igen ritka a szerentsém. Leg alább is tiszser azóta hójába keressem a szállásán. Az Imperiumi környüállások igen közélről érdeklík Schorajokat,[?] és ez sok dolgot ád nékiek, a mely miatt szüntelen a Követénél van. Azt se tudom ha választ adott e a Méltóságos Urnak, már olyankor megyek egyszer hozzá a mikor az ágyban kapom. Tegnap jártam a császári Ritkaságok Kamarájába, hogy a nem régibenn Somlyórol ide hozott kintseket meg lássam. Abbé

¹² Thüri Sámuel (†1797) bécsi ágens.

¹³ Aranka György testvérei.

¹⁴ SCHLÖZER göttingai tanár világtörténetéről van szó.

¹⁵ Ungrisches Magazin (Pozsony. 1781–1787).

¹⁶ Engel János Keresztény (1760–1810) erdélyi szász történész, Bécsben élt.

Eckel Numizm.¹⁷ prof. és ugyan ezenn ritkaságok Conservatora szándékozik ezenn kintseket némely másokkal a mellyek Cassa környékénn találtattak egy külön tomusban rajzoltakkal ki adni. Igen kérem a Méltóságos Urat hogy a nevezett kintsnek fel találásáról szölv tudósittást a mellyet még az én ott létembenn vett a Méltóságos Ur, in Copia nékem minél elébb fel küldeni ne terheltezzék, hogy azt németre fordítván a fennt tisztelt Tudós és igen Jeles Abbé Urral közölhessem. A melly tudósittást ő maga vett — ámbár officialiter — az nem olly környüállásos mint a melynek a Méltóságos Urét emlitem azt is igen szeretné Abbé Eckel Ur meg tudni, hogy a kints a melly a találót illeti, kié lett, a Tiszté vagy a Ketske Pásztoroké, avagy leg alább hogyan osztatott fel köztök ha hét részre ment. Ezt is levél által ha nem terhelhetik a Méltóságos Ur irni Somlyóra, meg lehet tudnunk. Abbé Eckel nem tsak curiositását akarja ezzel ki elégíteni, hanem a historica relatioját a mellyet akar ezen Monétákkal ki adni, kívánnya azzal is környüállásosabbá tenni. A Monétákonn magokonn igen kevés avagy semmi sints a mit vagy a história vagy kiváltképpen a jó izlés rajtok nyerjen, mert azonn kívül hogy a leg durvább munkából valók, vagy részént már is már hozzájuk hasonlított exemplarokból. Az egyik azért leg nevezetesebb hogy minden eddig fel találtatott régibb arany monéták között leg nagyobb. Az antiquitások körül curiosuskodókat leg inkább vonnyja magára az a lantz a melly már Lőszerszámhoz tartozó darabnak is tartatott és a melyen minden némü az oeconomiaábann nem különbben mint a Kézi mesterségekbenn elő forduló szerszámok kitsinyben függenek le; némelylek már a freymaurerséget akarták a régibb időbenn ebből a Lantzotskából ki hozni. Ha Eckel Ur munkája ki jö leszen benne a mit majd a Magyar Társaság is használhat munkáinak valamely részébenn. — Schédius Ur indított a pesti ujság mellett egy tudós ujság félét, a mely most még tsak Intelligenzblatt inkább mint valóságos Litteratur Zeitung¹⁸ — de idővel ez is válhat belőle, annyival inkább hogy formális recenziokat is iktat beléjük. — Kis Zsebbeli könyvét szépen.....¹⁹ Hogy németül foly azt is igen jónak tartom azért hogy a külföldiekkel így könnyebben jöhet a Magyar Litteratura nexusba. — A Gróf Festetits György költségenn fel állott Társaság is,²⁰ a melyről Gróf Domokos fogott a Méltóságos Urnak irni, készül az első darabjával fel állani. Itten tsak egész könyvek nem pedig darabok vétettetnek be! A Társaság a Grammatikálékban, Orthographiában, prosodiában oly egyformaságot akar követni, hogy e részben is ha lehet a németek módjára, jobban egyezzenek az Iróink. Több efféléket másoron kell hagynom. — Gróff Domokos tiszteli a Méltóságos Urat, indul talám még ebben a hónapban. Ferentz is kéri, hogy az idézett Leveleket által adni ne sajnálja a Méltóságos Ur. Én pedig vagyok igaz tisztelettel a Méltóságos Urnak alázatos

szolgája
Otcsovsky Pál.

4.

Otcsovsky Pál levele Aranka Györgyöz

Méltóságos Ur

Különösen tisztelt drága Nagy Jó Uram.

Ennek a drága Uri Háznak egy időbenn igen tsoportossan egy mást értt szomorúsági,²¹ az azokból még reám is áradott kedvetlen dispositiok, azutánn pedig magam saját dolgaimnak is némely gondossággal elegyes környüállási okozták, hogy a' Méltóságos Urnak tartozott Levél írsomat először tsak vidámabb és üresebb Napokra hagytam, azutánn szinte kéntelenségből és nem

¹⁷ Abbé Eckel (†1798) bécsi numizmatikus professzor.

¹⁸ Intelligenzblatt — Schedius lapját, a Literärischer Anzeigert érti rajta.

¹⁹ Olvashatatlan szó

²⁰ Festetits György (1755 – 1819), a keszthelyi Georgikon és Helikon megalapítója.

²¹ A Teleki családot két súlyos csapás érte: 1797. október 10-én meghalt Teleki Sámuelné, szül. Bethlen Zsuzsanna, majd egy év múlva meghalt a nagyobbik fiuk, az erdélyi társaságban fontos szerepet játszó Domokos is.

érkezésből hovatovább hallogattam, 's utoljára — magam se tudom mitsoda fatalitásból — imé továbbra felejtettem hogy sem betsülettel excusálni tudjam avagy tsak merjem is! — Reménylem tsak ugyan, hogy el idegenedésnek nem fogja tulajdonítani a Méltóságos Ur, és ez elég! — A' Bétsi Sokadalom alkalmatosságával Petráskó Gergely²² kereskedő a' Méltóságos Ur számára 20 R[énus]f[orintot] adott kezembe. Azólta mind várom hogy Levelét is fogom a' Méltóságos Urnak venni, az eránt, hogy mi tévő legyek ezzel a' pénzzel: de még eddig semmit se vettem. Hanem a' Napokbann bevém Simor Péter P[o]sonyi könyváros Levelét a'mellyben írja hogy a' Méltóságos Ur némelly restantiájának fel vétele végett reám utasította légyen és mivel a' praetensioját mindenestől 8 R[énus]f[orint] és 38 x^{ra} [krajcár]ra tette; én néki azonn 20 R[énus]f[orint]okból ezt a 8 R[énus]f[orintot] 39 x [krajcárt] azonnal meg is küldöttem. Hanem már a' még hátra lévő 11 R[énus]f[orint] és 21 x [krajcár] mire valók legyenek nem tudom. Ő Excellentiájával éppen hólnap avagy hólnap után indulok Carlsbadba, onnét vissza térvén September felé még Erdélybe is le megyünk: hogy tehát leg alább Erdélybe való le menetelem előtt Commissióját a' Méltóságos Urnak tellyesithessem, méltóztassék még addig akaratját vélem közleni. A' levelet ha Carlsbadba leszek is, tsak ide Bétsbe kell utasítani ezzel a felylirással: Abzugeben in der Sibenbürgischen Hofkanzlei — mert így utánam küldik bizonyossan.

— Kér vala a' Méltóságos Ur egyszer arra, hogy szerezném meg a' Méltóságos Ur számára: — a' Privilegierte Anzeigen der K. K. Staaten — az Ungarisches Magazin némelly darabjait — a' Fontella sur la pluralité des Mondes és a' — fenelon sur l'existence de Dieu munkáit Hágai editiokban. Az *Anzeige* mivel hogy tsak újság forma levelekből áll, a'minőt kevesen szoktak colligálni, olyan ritka hogy szinte lehetetlen reá szert tenni, én még legalább semmi módon se láhattam tsak egy leveletis belőle. — Az Ungarisches Magazin írója meg halálózván,²³ a' Nyomatatója pedig eladósodván ha mely Exemplarok még vagnak is, zár alatt vagnak. A két utolsó Articulust pedig a' meg kívántott editiokban a' Buchhandelből régen ki fogván, igen ritka lett. Én leg alább attemptus voltam reá a'hány Catalogy venalium et licitandorum tsak meg fordult a' kezemenn, de soha nyomába se jöhöttem egyiknek is. Ezután is vigyázni fogok, és ha elé fordul bizonyossan el nem szalasztom. Más parantsolatai is ha vannak a' Méltóságos Urnak, tudjam meg; még Erdélybe való be menetelem előtt örömet végzem. — Hogy áll a' Magyar Társaság? Maga szárnyaira kapott hát már? de valyon nem sinlié meg hogy édes Anyja kezéből már ki kelt? — de erről személyessen több időnk leszen a' Méltóságos Urral beszélgetni, a'melly szerentsét én ugyan részemről erőssen óhajtom és örök tisztelettel és kötelességgel vagyok a' Méltóságos Urnak
Béts, 4° Jun. 799.

alázatos szolgálja
Otsovszky Pál.

5.

Ocsovszky Pál levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur

Különösen tisztelt igen drága Jó Uram.

Két Leveléhez a' Méltóságos Urnak vala a' Napokbann egyszerre szerentsém: ez egyike még Áprilisnak 5dikéről, a' másika pedig Juliusnak 4dikéről vala adva. Mind a' kettő késett azzal is egy kevéssé hogy Carlsbadba utánam küldettvén akkor érkeze oda, mikor mi onnét már el indultunk vólnt és így ezt a' nagy utat héjába tette: de nevezetessen az első igen sokat tévelygett. Látom a' borítékjánn hogy innét Bécsből azzal a' feljül írással: er ist nicht zu erfragen. M[aros]Vásárhelyre vissza küldtetett: onnét ismét ide igazítottott és Bétsnek talám minden osztályait be járta a'mig

²² Petraskó Gergely, erdélyi örmény kereskedő, gyakran utazott Marosvásárhelyről Bécsbe, Aranka postai feladatokkal bízta meg.

²³ Karl Gottlieb Windisch 1798-ban halt meg.

utóljára a' másik mellé akadván azzal együtt a' Cancellariába került. Az oka mind ennek tsak a' vólt, hogy az igen meg kívántatott utasítás: abzugeben in der Siebenbürgerisch Hofkanzley avagy más efféle, hibázott rajta. Kérem azért a' Méltóságos Urat hogy ennekutánna ezt a' firmát, a vagy leg alább a' Gróf Teleki nevet a' levelem hátára fel tenni ne terheltessék, mivelhogy különben ezenn az igen nagy Posta officiamonn a' hol az ezerek között egy szegény Legény nevét nem igen tarthatják meg, a levél mindég tétovázásba jó. Ez melleleg! — A' Méltóságos Urnak erántam való különös indulattjáról és szivességéről jobban meg vóltam mindenkor győzöttetve, hogy sem félnem kellett avagy lehetett volna, hogy egy afféle muló természeti Jelenésnek és méltó 's fontosok nélkül való történetnek szive 's barátságára változására következése és befolyása lehetne, Ezenn bizodalmas fel tételembenn meg erősítettek nagy vigasztalásomra a' Méltóságos Urnak e' két Levelei, a'meltyekben valamit a' gondolkodás módját a' tapasztalásokon és az emberi sziv esméreténn fundállt Philosophiát tisztelettel szemlélem, ugy a' bennem helyeztetett bizodalmat egész szivességgel köszönöm, 's továbbra is ki kérem, és örömet azt a' vallást én is magarol meg tészem, hogy azonn gyengeségeket a'meltyek az Urakbann is vétkek, a' szegény Legényben pedig bűnök, igen utálok és a' Nagy Urakat majmozni, kiválttképpen az ő gyengeségeikben, irtózom! — A Társaság dolgainak örülök, ha minden mostohasága mellett is a' környüállásoknak, tsak birják magokat. Ha egy szeribe dugába dőlt volna is, akkor is a' Méltóságos Ur ditsérete lenne, hogy tsak addig álhata fennt, a'mig a' kezét róla le nem vette: de sokkal nagyobb az érdem, ha gondos dajkálása alatt annyira mehete, hogy már most a maga szárnyára kelvén tsak tehet és birhat magával. Tsak ugyan jó a' dajka kezeket meszse nem vonni tőle, hanem a' járni tanuló kisdedet, a'midőn tántorogni kezd, fel segélgetni. Még eddig Ő Ex[cellenci]ája tellyes azzal a' szándékkal hogy Septemberbe le mennyünk; ez ha bé tellyesedik, bővebben ezekről személyessen a' Méltóságos Urral értekezem, igen nagy gyönyörűségemre fog szolgálni. — Néhai Gróf Domokos urnak emlékezetét illető némelly gondolatokat közöl a' Méltóságos Ur velem a' régibb levelébe. Én Én igazán tsak a' részből is sajnállom hogy ez a' levél annak idejébe nem érkezett kezemhez. Én a' gondolatot igen helyesnek tartom. Egy ilyen, mintegy örökösítés, nem tsak némi nemü jutalom lenne a'mellyet a' Hazai Muzsák a magok boldogult Barátnak adnának, hanem serkentésekre szolgálna még más élő tudósoknak és tudományokkedvellőinek is, ha látnák hogy Érdemeik halálok után is emlékezetbenn maradának és méltóképpen meg tisztelgetnek. Tsak a' Módjábann vagyunk némelly reflexioim. Innepet és különös tzeremóniát az én véledésem szerént nem kellene indítani: mivel az sok környüállásokkal jár, a'meltyhez idővel, (mivelhogy azután szokássá és törvényvé kellene válni) vissza élés is tsuszhat és a' dolog maga veszthet mellette leg többet. Praemiumot ki tenni a' ki dolgozandó Panegyricusokért, akkor se kellene a'midőn a' cassa leg jobb állapotban volna, azért hogy a' dicséret meg vásárolttatnak lenni ne látassék és ne az ditsőitessék meg leg jobban a'kiért leg nagyobb praemiumot adhat a' Társaság. Meg hívni általlyában az egész Magyar Helicont se tartanam helyesnek, mivelhogy az éneklők közzé, hány kedvetlen bögő is nem elegyedne? El mellőzni azután a' középyszerü avagy annál is alább való munkákat bizony volna és sok izetlenséget huzna maga után: mind ki adni pedig, mire való lenne? — Az én vélekedésem szerént az egész hasznot a'mellyet tzelozunk, leg kevesebb környüállással egy rövid de velős — biographiájával — a' meg hólt tudósnak el lehetne érni: Mustrálul szolgálhatna a' Schlichtagnak Nekrologia. Nem kellene ebben sem familiai és eredeti nexusaira mint a' halott praedicatiokbann ki terjeszkedni, sem a' locus communisok mellett maradni mint a' szokott butsusztatókban, hanem psychologiai szemekkel tsak azokat a' vonásokat kellene egész characterjéből ki szemelni a'meltyek éppen tették az ő elmebeli individualitássát, és az élete folyásának tsak azok a' datumi kellenének ide a'meltyek az ő elmebeli tehetségeinek ki fejtődését formáltatását és pallerozását okozták vagy eszközltek, és segítették vagy nehezítették annak elő adásával és részre hajlás nélkül való meg ítélésével a'mit a hazai tudományokbann tett és teendő vólt. Azért ollyannak kellene ezt írni a'ki ötlet jól esmérte. Illyennek gondolom pedig Prof. Benke²⁴ Urat, a'ki éppen életének leg nevezetesebb részeinn által

²⁴ Benke Mihály (1757 k. — 1817) nevelő, majd enyedi tanár. Ocsovszkyval és Teleki Ferencel több ízben együtt vett részt a társaság üléséin.

szemléelője, Mentora és Barátja volt. Mivelhogy a' Munkák II^{dik} darabja még úgy sints ki nyomtatva, igen helyessen állana egy efféle biographiatska köztök egy különös rubrica alatt, a'melly mód ha szokásba menne azutánn az lenne a' leg hitelesebb chronicája a' Magyar Litteraturának. Sőt hogy a' dolog tzélja annál elébb ki jelentse magát, azonn egyuttal mindjárt másokat is a'kik ez idő közbenn elköltöztek, fel kellene venni, és én a' többik közt a' Károlyvári Püspököt²⁵ proiatálnám, a'ki a' tudományoknak akár hogy vegyük a' dolgot, tsak ugyan nagy dajkájok volt. A' Magyar Országiai közzül amá régen ugyan már meg holt, de még igen friss emlékezetbenn lévő Pétzelit²⁶ kellene így meg betsülni. Ó hozzá hasonló nem könnyen lessz ismét M[agyar] Országonn valaki és az egész Publicumnak kedvét nem könnyen nyeri el valaki olyan mértékben mint a' ki ne szeretné olvasni, hogy a' Magyar Muzsáknak e' kedves embere mi utonn és módonn lett azzá a'mi volt? A' Püspököt ki írná én jól azt én nem tudom: de a' Méltóságos Ur talám a' Captalan mellett talál egy olyan Appellesre a'ki vaóságos jó Portraitját tudja adni: Pétzelit, azt gondolom senki jobban le nem rajzolná mint Mindszenti²⁷ Ur a' Komáromi református Pap, a'ki nem tsak hivatalbeli sorsosa és Collegája, hanem tudós Munkáibann is társa és ezek szerént szívének és belső mivoltának is esmérője lehetett. — El hiszem, ezek mind éppen nem uj gondolatok a' Méltóságos Ur előtt, 's tapasztalásból tudni is fogja már, mi lehetséges és hasznos benne 's mi nem: de én tsak azt akartam meg mutattni, hogy a'melly thémat nyujtott a' Méltóságos Ur, gondolóra vettem. — A' melly elme futtatásokat Ferentz Urfi számára vélem közölt a' Méltóságos Ur, azokat magam is gyönyörködéssel olvastam 's másokkal is meg olvastattam. Kár, hogy afféle Virágoskák számára is valami Almanachotska vagy akármi más könnyű szerű institutumotska is nem tarthatja fenn magát, a'hol az el hervadástól és az el szélyedéstől meg lehetne menteni. — Kis János Barátomtól még nem vevék levelet és nem tudom hogy a' Zsebbeli könyvetskéjéért a' 11 R[énus][forint]ból és 30 xrból [krajcárokból], a'melylek még nálam vagynak a' Méltóságos Ur nevében mennyit küldjek néki: Mind erről mind egyéb dispositiojáról el várom a' Méltóságos Ur tudósittását. — Ha a' Magyar Minervának²⁸ Erdélybenn, azonn Exemplarokra nézve a'melylek már le mentek egy kis keletet lehetne szerezeni, igen kívánni való dolog volna. Antal²⁹ Ur akarattjábann tudom nints folytatkozás: de a'mint hallom igen betegeskedik szegény, 's a' hivatalja is fáradságos, azért ő tőle sokat kívánni nem lehet. Prof[essor] Benke már igen ki tanulta a' módját, 's mondhatom hogy igen jól viszi. Bár tsak egy olyan Compactorra leg alább lehetne szert tenni a'ki emberséges és ügyes ember volna, az olvasó Urakat és Aszszonyásokat esmerné, avagy a' Vásárokba is eljárna, és így e' részbenn mint egy factor lehetne. Ha még ez őszönn, a'mint reményilem személyes szerencsém lehet a' Méltóságos Urhoz, mindezekről bővebben végezzünk. Álhatatos igaz tisztelettel vagyok A' Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja
Otsovsky Pál

Béts 15^a Aug. 799.

Accludalom Dr. Gyarmathi³⁰ levélkáját úgy a mint kezembe adá.

ENYEDI SÁNDOR

²⁵ „Károlyvári Püspök” = Batthyány Ignác (1741–1798), a híres Batthyaneum megalapítója.

²⁶ Pétzeli = Péceli József (1750–1792) a Komáromi Tudós Társaság tagja, a Mindenés Gyűjtemény egyik szerkesztője.

²⁷ Mindszenti Sámuel (1751–1806) komáromi református pap, a Mindenés Gyűjtemény egyik szerkesztője.

²⁸ Magyar Minerva — a Batsányi által indított sorozat, amelynek első kötete 1798-ban Ányos Pál műveinek kiadása volt.

²⁹ Antal János (1767–1854) Göttingában tanult, 1798-tól marosvásárhelyi református paptanár.

³⁰ Gyarmathi Sámuel (1751–1830) nyelvész, orvos.

Várad Szabó János pedagógiai műve 1817-ből és korabeli visszhangja. Várad Szabó János, a legkövetkezetesebb Pestalozzi-követő 1817-ben jelentette meg *A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról*¹ című művét, amely neveléstudományi irodalmunkban jelentős helyet foglal el. A munkát még nem elemezték részletesen, pedig egyes gondolatai ma is helytállóaknak számítanak.

A szerző, Várad Szabó János 1783. augusztus 27-én született Szilvásújfaluban, Zemplén megyében. Szülőfalujában megkezdett tanulmányai után, 1800. július 17-én a sárospataki főiskolára iratkozott be. Az anyakönyvek a jó tanulók között tartják nyilván; így vonhatta magára időse Vay Miklós generális figyelmét, aki fiai mellé nevelőt keresett. A nagyobb nevelői siker érdekében külföldi tanulmányutat biztosított Várad Szabó János számára, aki Heidelbergben végzett eredményes előtanulmányai után 1810 augusztusában Yverdonba ment, hogy Pestalozzi mellett ismerkedjék meg azzal az új nevelési és oktatási módszerrel, mely ekkor az egész világ figyelmét felkellette. „Én voltam az első magyar, aki oly célból mentem oda, hogy virágzó intézetében az elemi nevelés tanításmódját gyakorlatilag megismerjem” — írta feljegyzéseiben.

1816 májusában vett búcsút Pestalozzitol, hogy elfoglalja új állását a Vay fiúk mellett Alsó-Zsolcán. A legtöbb tantárgy tanmenetét maga dolgozta ki, híven követve Pestalozzi rendszerét. A művészeti tárgyak és a testnevelés tanítására sikerült megnyerni a Pestalozzi-intézetben segédtanítóként működő Egger Vilmost.

Pestalozzival és munkatársaival levelezés útján továbbra is fenntartja a kapcsolatot. A nagy nevelő remélte, hogy Várad Szabó János fáradozásai folytán sikerül hatnia Magyarországon nevelésügyére. Szívából fakadó kívánsága így hangzik: „... Hadd fogjunk össze sírunkig annak a jó célnak a szolgálatában, hogy a nevelést jobb alapokra helyezzük”. (Pestalozzi munkatársa, Johannes Nieder állandóan tájékoztatta az yverdoni nevelőintézet munkájáról, törekvéseiről és eredményeiről.)

1811-ben Várad Szabó János tanítványaival Pestre költözött, s alkalma nyílt Pestalozzi tanainak szélesebb körben való ismertetésére. Schedius Lajos, a pesti evangélikus gimnázium főfelügyelője segítségével megismertette a módszert az iskola nevelőivel. Ugyanekkor cikket írt Pestalozzi módszeréről, ami élénk visszhangot váltott ki. Jelentős műve: *A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról, nevezetesen, hogy kellene azokat a szorgalom (industrialis) iskolákkal egybekötni*, mint említettük már, 1817-ben jelent meg Pesten Trattnernél. A rövid, alig több mint száz oldal terjedelmű mű három részből áll. Várad először a köznépi nevelésének szükségességéről szól, majd a köznépi nevelésének céljáról beszél. Kitér a testi, értelmi, erkölcsi nevelés elvi kérdéseire is. Pestalozzi szellemében fejti ki a munkára nevelés elveit. Egy rövid fejezetben a köznépi tanítóiról ír.

Mi a nevelés célja Várad Szabó szerint?²

„Az embert gyermekségétől fogva a munkára, rendre, engedelmességre, józen életre, becsületes maga viseletre szoktatni, ötet emberi méltóságának érzése és esmérése által boldoggá, kereszténnyé, testi, lelki tehetségeinek kifejtése által, mind a maga szükségeinek megszerzése, mind a mások felsegítésére, mind pedig a társaság javának előmozdítására elégségesé tenni, a társaságnak ügyes mesterembereket, jó, erős és okos mezei munkásokat, hűséges szolgákat készíteni, ennek kellene ítéletem szerint a köznépi (nevelése tzeljának) lenni.”

Tehát azt vallja, hogy ha a társadalom számára hasznos polgárokat akarunk nevelni, akkor a falusi iskolákban az elemi ismeretek megtanítása mellett az életre kell előkészíteni a gyermekeket. Az élet pedig azt kívánja, hogy a gyermek idejekorán tanuljon meg dolgozni is. Várad Szabó szerint Magyarországon is szükség van ún. „industrialis” iskolákra. Mit ért ő ezen? „Olyan iskolákat értünk Industrialis Iskolákon, amelyekben a köznépi emberré formáltatván, a polgári életre, boldogásának keresésére is alkalmatossá tétetik.”³, vagyis egy-egy mesterség alapjait is megismeri.

1 VÁRADI SZABÓ János: *A Hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról*. Pest, 1817. 113.

2 VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 13.

3 VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 15.

A Tudományos Gyűjtemény 1818. évi V. kötetében Ángyán János tollából recenzió jelent meg Váradi Szabó könyvéről.⁴ Az ismertetés egyik értékes része éppen az „industrialis oskolák” kérdésével foglalkozik, és rendkívül érdekes következtetéseket von le ennek kapcsán:⁵

„A’ 17-dik lapon azt kezdi megmutogatni a’ T. Iró, hogy a’ köznépnek az Industrialis oskolák mulhatatlanul szükségesek. — A’ Recenzens ez ilyen oskolák szükséges voltát nem tagadja: tsak azt, mondja, hogy ezek még szükségesebbek vólnának Földes Uraságaink’ gyermekeinek neveltetésére. — Miért áll oly alacsony léptsón Hazánkban az Industria? Azért, mert Földes Uraságaink, Birtokos Uraink az ő Inassaikból, kultsárjaikból ’s hólmí jött ment Elődiekből lett Ispánnyaik, Tisztartóik ’s gazdáik szemeikkel néznek. — Ezek nem tudnak’ a’ gazdálkodáshoz; magok a’ Birtokos Urak sem: mit lehetne itt a’ szorgalomra nézve várni? — A’ Falusi oskoláknak tehát, állapotját úgy elrendelni, mint a’ T. Iró rajzolja, igen jó volna: de tsak úgy és akkor lenne ennek haszna kítettző, ha és midőn a’ Kesztheli Georgikon’ örök háládatosságot érdemlő Geniusa, több vetélkedő Társokat látna: vagy legalább a’ Kesztheli Georgikon Nevendékei közt Gróf, Báró, s más Birtokos Urfiakat szemlélnénk. !!! A’ bizonyos, hogy Angliában a’ Lordok ’s más Nagyok az első gazdák, kik az industrialis oskolák által lettek illyekké. — A’ mit Fellenberg Emmanuel Helvecziában megtett, a’ miről a T. Iró a’ 21. lapon emlékezik, miért nem tehetnék azt meg Nemzeti Naggyaink, és tehetősebb Városi Közönségeink?”

Tehát Ángyán nemcsak a köznép fiai számára tartja fontosnak a mesterségek tanulását, hanem a főrendűeknek is, hogy hazánk ipara fejlődésnek induljon azáltal, hogy akik tehetik, segítsék elő azt.

A köznép nevelésében elsőrendű fontosságúnak tartja Váradi Szabó a testi nevelést, de éppen ilyen lényeges szerinte az érzelmi nevelés is. A könyvnek ezekben a részeiben Pestalozzi elveit írja le a szerző. Az „intelektuális nevelés” kérdéseiről szólva egy különösen logikus és világos fejtegetést olvashatunk Váradi Szabó tollából a nép felvilágosításának, oktatásának elengedhetetlen voltáról.⁶

„A’ mióta a’ Köznép Nevelését munkába vették a’ társaság Igazgatói; az ólta nem tsak a Tudósok, hanem a’ tudatlanok is egyeránt disputálnak arról, valyon szükséges légyen e a’ köznépnek a’ tudományos nevelés? Azok, akik a tudományos nevelést a’ tudós neveléstől, vagy a’ tudományokra való neveltetéstől meg nem tudják, vagy meg nem akarják különböztetni, azt állítják, hogy a’ köznépnek vagy semmit se, vagy igen keveset kellene tudni a’ tudományokból; külömben az, a’ maga sorsát felülmúló formálást kapván, nem fog állapottjával megelégedni. Megtanúlja azt a nép magától is, mimódon kellessék a’ maga kenyerét ortzája verejtékével enni. Elég volna, úgy mondják ezek, a’ Köznépnek a szívét formálni, azt szelídséggel, alázatos-sággal és engedelmességgel, vagy világosabban szólván, szolgálai félelemmel megtölteni ’s a’ t. Mi ezeknek azt feleljük, hogy a’ kenyérnek ortzája’ veréjtékével való evéséről szóló sententia, az egész emberi nemzethez van intézve, és az Ó Testamentombéli kijelentésnek ezen szavaiban, nem találunk egyebet, hanem az emberi Nemzet’ testi nevelésének bölts reguláját. A’ kik így beszélnek nem tudják mitsoda szoros öszveköttetése van a’ szív’ formálásának, az értelem’ és az okosság’ világosításával. Mimódon lehetne az ember erköltsi képpen jó, ha sem gondolkozni, sem helyesen ítélni nem tudna? Valamint lehetetlen az ember’ fejét emberi módon világosítani a’ nélkül, hogy egyszersminda’ szíve is nemesedjen bizonyos tekintetben: éppúgy lehetetlen a’ szívet formálni a’ nélkül, hogy az értelem és okosság ereje is annyiba-mennyibe munkába ne vétessen.”

4 ÁNGYÁN János: *Váradi Szabó János: A hazabéli kisebb oskoláknak jobb lábra állításokról* = Tudományos Gyűjtemény 1818. V. köt. 95–113.

5 ÁNGYÁN János: *i. m.* 102.

6 VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 54.

A logikus és világos okfejtés után nézzük Váradi Szabó végső következtetését:⁷

„Az igaz megvilágosodás, mely az értelem világosságában, az akarat' jóságában, és a szelíd's nemes indulatokban áll; egy az igaz emberi tökéletességgel. A' tökéletes ember pedig nem lehet nem jó. Következik tehát, hogy a' tudományokban való gyakorlás mulhatatlanul szükséges a' köznépnek is, mind azért, hogy azok által az ő értelme világosíttasson, mind pedig, hogy a' tudományokból magának szükséges esmereteket szerezhessen.

Az oktandó tárgyak között első az „anyai nyelv” tanítása. Elsősorban beszélni kell megtanítani a gyermeket; magyarul, helyesen és jól. Váradi Szabónak ez a nézete ma is aktuális. A beszéd után jöhet az írás, olvasás, a számolás, a rajz, a természetrajz és a hazai történelem tanítása.

Az oktatás módszereiről szólva a szerző a következőket állapítja meg:⁸

„A gyermeknek a' tanítás módja, sem a fejét, sem a' szívét nem foglalatokodtatja, az ön-nön munkásságot fel nem gerjeszti. Többnyire kiszabott kérdések és feleletek által tanulnak a' gyermekek, a' mellyeket értelem nélkül is kénytelenek könyv nélkül megtanulni, mert a' kez-kebe adják. Hány száz meg száz olyan szokat és sententziákat tanulnak meg a' gyermekek, a' mellyeket nem értenek, a' mellyeknek ő-bennek sem egy gondolat, sem egy képzelet, sem egy érzés meg nem felel.”

A tanításban Váradi Szabó szerint fokozatosságra kell törekedni. Ő is, mint mestere Pestalozzi, azt vallja, hogy „az emberi oktatás igazi alapja a természet szemlélete, mert ez az emberi megismerés egyetlen alapja”. Az érzéki benyomások csak fokozatosan emelkedhetnek a tiszta fogalmak szintjére. Az érzéki benyomástól a szemléleten, majd a képzeten át a fogalomig vezet az út. A helyes tanítási módszer mindezek figyelembevételén alapul.

A következőkben Váradi Szabó a „jó erkölcsök formálásáról” szól.⁹

„A' mi az erköltsi nevelést itt különösbben illeti, arra akarnánk kíváltképpen figyelmetes-sé tenni az Oskola-Tanítókat, hogy tanítványaikat igasságosakká, ítéletekben, tselekedetekben és beszédekben, magok' meggondolókká, magokviseletekben jámborokká és tisztességesekké tennék. Az igaz mondás és az engedelmisség, legelső virtusok a' neveltetendő gyermekekben, úgy mint a' mellyek nélkül, sem erköltsi sem értelembéli formáltatások elő nem mehet.”

Mindezeket leginkább úgy lehet kifejleszteni a tanulóknban, ha példát mutatunk nekik. A már említett recenzióban Ángyán János ezt írja:¹⁰

„Oskoláknak jó erköltsü Tanítókat adjunk, meglesz az ezen tekintetben való jó Nevelés minden mesterséges eszközök nélkül; sőt azon hasznos eszközökkel is, mellyeket e' végre a' T. Iró, ajánl, tsak a' jó erköltsü Tanító élhet haszonnal.”

Könyvének további fejezetében a szerző magáról az iskoláról mint intézményről beszél. A jó iskolaépület és felszerelés szükséges, de ezeknél sokkal nagyobb szükség van jólképzett tanítókra. Hogyan és hol kellene jó tanítókat képezni? — teszi fel a kérdést Váradi Szabó. Nézete szerint „Oskola Mesterek Semináriumát” kellene felállítani, ahol a jövődő tanító mindazt megtanulhatná, amire választott pályáján szüksége lehet. A szerző felveti, hogy amíg különálló intézetekre nincs pénz, tanítsák a „nevelés és tanítás tudományát” minden nagyobb iskolában. Érdemes ezt a részt teljes egészében idézni:¹¹

7 VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 56.

8 VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 62.

9 VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 70.

10 ÁNGYÁN János: *i. m.* 111.

11 VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 99.

„Ha azt akarjuk, hogy az oskolák és a' nevelés közönségesen virágzó állapotba tésessenek nálunk is, s az igaz cultura nálunk is, az egész nemzetnél elébb elébb mehessen, tanítsuk anya-oskoláinkban az emberek formálásának nemes mesterségét; tegyük már oskolákban figyelmetesebbé a' jövődöbéli Atyákat, Tisztviselőket, és Igazgatókat arra, hogy valamint az egyes ember boldogságának, úgy a Társaság' virágzásának is fundamentoma a jó nevelés; Tegyük tökéletesebbé nagyobb oskoláinkat egy olyan Tanítói Széknek felállításával, a melyből egy tudománnyal tellyes és emberi szeretettel gazdag szívű Tüdös készítse a jövődöbéli lelki és oskolai Tanítókat az ő hivataljokra, az emberekkel való bánás hejes módjára, és arra, a minden mesterségek felett való mesterségre, melynek nem a természeti dolgok, hanem önnön magunk formálása és tökéletesítése, a tzelja. — Egy ilyen Tanító egészen más lelket öntene az oskolába, más és jobb erányt szabna az oskolai nevelésnek, s véghez vinné azt, hogy a nevelésbeli jobbítások, nálunk is esmeretesek lennének, és oskoláink, a pallérozottabb Nemzetek oskoláival egyenlő lépésekben tökéletesednének”.

A recensens Ángyán János olvasva Váradi Szabónak azt a kijelentését, hogy „Ez nálunk mind eddig elmulasztott” — megjegyzi:¹²

„miképen legyen erre nézve a' dolog a több Protestans oskolákban, azt a Recensens nem tudja; hanem azt bizonyosan mondhatja, hogy a Reformátusok Pápai anya oskolájokban, minden oskolai Cursusban, elvégezi Professor T. Marton István Úr ezen Tudományt is; úgy hogy ennek halgatása nélkül egy Cursust végzett Tanuló is ezen oskolából ki nem jó.”

Ez a megjegyzés mutatja, hogy Pápán ebben az időben már rendszeresen folyt a pedagógia oktatása a Kollégiumban.

Összefoglalva Váradi Szabó János művének fontosabb gondolatait, a következőket mondhatjuk: Nézete szerint minden embert emberré kell nevelni és a sorsához, körülményeihez alkalmazkodva hasznos polgárrá kell formálni. Hogy miként történjen ez, arra nézve útmutatást ad. Magyarországon az elsők között kívánja a testnevelés és a rajz minden iskolában történő tanítását. Rendkívül jelentős az a megállapítása is, hogy az iskolában a gyermekek a tanulás mellett munkát is végezzenek; megtanulják a selyembogar tenyésztését, a kosárkötést, a fafaragást, a hálókötést. Az így megtermelt javakkal pénzt kereshetnének, amely biztosítaná az iskola fenntartási költségeit.¹³

„A mi falusi iskoláink is hozattatnának oly rendbe, hogy azokban a köznép ily célirányosan neveltethetnék és magukat feltarthatván, vagy legalább a maguk fenállását nagy részben segítvén, a községnek semmi vagy igen kevés terhére lennének. Így az iskola maga szolgáltatna módot az elhagyott árváknak s nyomorult szegényeknek is arra, hogy a maguk céljukra, mint emberek, neveltessenek.”

FEHÉR KATALIN

Kézirat az 1849. évi abrudbányai vérfürdőről. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, Fol. Hung. 3585. jelzeten az abrudbányai unitárius egyház 1875-ben készült *Arany könyvének* fénymásolata. A kézirat 16–19. lapján részletes leírás olvasható a szabadságharc alatti román vérengzések egyik szomorú epizódjáról, Avram Iancu csapatainak abrudbányai vérfürdőjéről 1849 májusában. Az esetet a román történetírás hallgatással mellőzi, és a háromkötetes *Erdély történetében* (1418. I.) is csupán ezt olvassuk róla:

„Verespatak, Abrudbánya lángok martaléka lett... A románokkal mindedig békében élő Abrudbánya magyar lakosságából sokan veszítették életüket a harcok során.”

¹² ÁNGYÁN János: *i. m.* 112.

¹³ VÁRADI SZABÓ János: *i. m.* 97.

A kézirat ismerteti Hatvani Imre magyar csapatainak visszavonulását, majd folytatja:

„... Eltávozván a katonaság, rohan az ellen mindenfelől a városba. . . Legelső tette az volt, hogy minden magyar házat kifosztott kirabolt, mire úgy látszott egész elkészülve jelentek volt meg — szállító szekereknek és lovaknak sokaságával. A rabolni való több már nem lévén, kezdődött azután a fegyvertelen és védtelen népre való irtozatos vadászat. A parancs ki volt adva, hogy csak férfiak és finemű gyermekek gyilkoltassanak le, de nem volt ott kimélet se nő, se ártatlan leánygyermekre nézve, — dühött vérittason halomra ölt egyaránt mindenkit.”

Egy héttel később Hatvani visszatért az elmenekültekkel, de az újabb román támadásra ismét visszavonulni kényszerült. Az eltorlaszolt úton a románok a menekülőkre támadtak.

„A katonaság megmaradottjai s a menekülők erősbjei úgy a hogy lehetett menekültek, de a nagyobb rész — kimerültek, nők, gyermekek, az ellenség iszonyú hóhérlásai között enyésztek el. . . Gyászos temetővé változtatva az egész helység 1200 — 1300 szerencsétlen hulláival boritva, melyek a verespataki és abrudbányai magyarságból a kétszeri vérfürdőnek levének áldozatai!”

„Most már teljesen az ellené volt Abrudbánya; osztozkodtak az ingatlanokon is, — beköltöztek a kevésbé rongált lakokba.”

A kézirat az unitárius egyház temetési anyakönyvéből név szerint felsorolja az unitárius vallású áldozatokat, szám szerint 181-et, akik közül 69 asszony és leány volt.

VEKERDI JÓZSEF

Kísérletek a Szegedi Híradó megerősítésére (1885, 1903.) A Szegedi Híradó különleges helyet foglal el Szeged sajtótörténetében. Szórványos és hamar kifulladású kezdemények után ez a lap volt az első már hosszabb — sőt kimondottan hosszú — ideig (1859 — 1917) élő újság a városban. Első időszakainak jelentősége vitathatatlan. A riválisok, kivált a Szegedi Napló (1878 — 1922) megjelenése ugyan gyöngítette pozícióját, de mint hagyományosan kormánypárti lap, amelyik egy konzervatív színezetű liberalizmus jegyében értelmezte a korszak fejleményeit, hosszú időn keresztül egy meghatározott — társadalmi súlyát tekintve jelentős — réteg érdekeinek kifejezője, habituális megtestesítője volt. Sajnos, a lappal foglalkozó tanulmányok,¹ köztük a két legrészletesebb és legjelentősebb, a Reizner Jánosé és a Kulinyi Zsigmondé, minden érdemük ellenére mára nagyrészt elavultak, és sem a Szegedi Híradó „intézménytörténetét”, sem a nyilvánosság alakításában betöltött szerepét nem mutatják be mai igényeinknek megfelelően. Az új *Szeged monográfia* megjelenés alatt lévő 3. kötete pedig, mely a korszak sajtótörténetéről is szól, szintén keveset ad; sem e rész terjedelme, sem anyaga nem elégséges az érdemi szövláshoz. Az érdemi alapkutatások hiánya nagyon érezhető, így a Szegedi Híradó történetének megírása, bármily tanulságos lenne, egyelőre csak a feladatok között szerepel.

Több évtized laptörténetét természetesen nem lehet egyik napról a másikra megírni. De a munkát — új anyagok föltárásával — meg lehet kezdeni. E dolgozat nem is akar többet, mint ehhez a munkához hozzájárulni két, mindeddig kiadatlan dokumentum közzétételével.

A dokumentumok különböző időkből valók. Az első keletkezési ideje 1885. (tehát a város árvíz utáni rekonstrukciójának első időszakából való), a másodiké 1903. (azaz már a „modern” viszonyok tükré). Mindkét irat kérvény; az elsőt a lap szerkesztője (Nagy Sándor [1836 — 1919]²), a

¹ REIZNER János: *A „Szegedi Híradó” negyedszázados pályafutása*. Szeged, 1884. — KULINYI Zsigmond: *Egy újság huszonöt éves története. A Szegedi Híradó 1859-től 1884-ig* = A Dugonics-Társaság könyvei. Évkönyv. 1894. Szeged, 1895. 135 — 153., *A „Szegedi Híradó” 1859 — 1896*. Szeged, 1896.

² Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. IX. köt.* Bp. 1903. 754 — 756., valamint HABERMANN Gusztáv kéziratosa szegedi életrajzi adattára. — Nagy Sándor 1869. júl. 1-től 1889. okt. 1-ig volt a Szegedi Híradó szerkesztője.

másodikat a kiadó (Endrényi Imre [1857–1921]³) írta, s kimondott-kimondatlan céljuk a Szegedi Híradó állami (kormányzati) eszközökkel való megerősítésének kieszközlése volt. Sajnos, mindkét dokumentum természetes közezből, a hivatali iratok közül kiemelten maradt meg, így sorsuk — eredményük vagy eredménytelenségük — e pillanatban pontosan nem tisztázható. De így, önmagukban is érdekesek, mert: 1. két különböző időmetszetben adnak fölvilágosítást a lap viszonyairól (előállítás költségeiről éppúgy mint elterjedtségéről); 2. megmutatják a lapkiadó üzleti és politikai szándékait; 3. megerősítik az állami (kormányzati) sajtópolitikáról, pontosabban az állam és a sajtó viszonylagos összefonódásáról (és különállásáról) való eddigi ismereteinket.

Mindkét irat a Móra Ferenc Múzeum Irodalomtörténeti gyűjteményében található, ahová egy kéziratgyűjtőtől (Csongor Győző) került.

1.

Méltóságos Főispán úr!⁴

Méltóztatik ismerni azt a szerencsétlen helyzetet, a melyben az általam tizenhét év óta szerkesztett Szegedi Híradó politikai napilap a kiadóság ros[s]z üzleti viszonyai miatt évek óta, főképp pedig a mostani társkiadó tulajdonosok alatt sínlődik. E helyzet nyomasztó volta fölötté bénítólag hat reám s általában a szerkesztőségi viszonyokra és így magára a lapra is, a melynek erő kifejtését, hatását és előrehaladását állandóan gátolja.

Méltóztatik tudni azt is, hogy miben rejlik ennek oka: abban, hogy a kiadók társzerződése oly terheket rakott az üzletre, a miket az meg nem bír s a mik alatt, — főképp a mostani üzletviszonyok s a folyton növekedő verseny mellett — rövid időn össze kell roskadnia; s így nem csak az én existenciám, a ki e lapnak áldoztam életem java erejét s munkásságát, hanem maga a lap sorsa is folyton a legnagyobb bizonytalanságnak van kitéve.

A baj ma már odaérett, hogy vagy a kiadó cég tönkje következik be rövid időn, vagy pedig a nyomdai üzlet a lappal együtt az egyik kiadó, Engel Adolf⁵ kezébe jut, a kinek szükség esetére pénzes hitsorsosai állnak a háta mögött, míg Burger Gusztáv⁶ és családja, anyagi erő hiányában, nem képesek a céget magukhoz visszaváltani, a mire különben Engel A. hajlandónak mutatkozik.

Az előbbi eset nem valószínű, mert a végszükség esetén, hogy magát és családját a teljes tönkrejutástól megmentse, Burger G. kénytelen lesz magát megadni s megmenteni a megmenthetőt, bármi kevés lenne is az; így tehát az üzlet és lap Engel A. kezére kerülne. Hogy pedig ez a megoldás mily kövekezményekkel járna, azt Méltóságod bölcsen tudja, épp azért ezt, mint tudom, nem is tartja megengedhetőnek. E kellemetlen kövekezményeket elhárítani azonban másképp nem lehet, mint: vagy módot találni, hogy a lapalapító Burger-család a nyomdai üzletet s a lapot megtarthassa, vagy új lapot alapítani, a mely új névvel voltaképpen a régi lenne.

A kérdés tehát most az: vajjon melyik alternatíva volna *célszerűbb*, könnyebben és kevesebb áldozattal keresztülvihető? Erre nézve az én szerény véleményem az: hogy minden esetre *célszerűbb* volna az első, t. ill., amely a mostani lapot biztosítja a kormány és a párt érdekeinek; mert bizonyos az, hogy egy régi, megállapodott hitelű lappal könnyebb föladatuk van továbbra is minden

³ Vö. [PÉTER László] P. L.: *A Szegedi Napló centenáriuma*. Somogyi-könyvtári Műhely, 1978. 86., BÁTAYAI Jenő: *Régi szegedi nyomdák*. Szeged, 1984., HABERMANN Gusztáv: [*Válasz a Várostartó-történeti Ki mit tud? 35. kérdésére*] = *Délmagyarország*, 1992. máj. 16. 6.

⁴ A főispán ekkor — 1884. febr. 3-ától 1905. febr. 12-éig — Kállay Albert (1843–1922) volt. Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon*. 1. köt. Főszerk. KENYERES Ágnes. Bp. 1967. 841–842.

⁵ Engel Adolf 1880-tól volt a Szegedi Híradó társkiadója, 1885-ben — e kérvény eredménytelensége után — a lap az ő tulajdonába került. Nyomdáját 1890-ben adta el a Traub B. és társa cégnek.

⁶ Burger Gusztáv (1854–1910), a Grünny nyomdát átvevő és folytató Burger Zsigmond nyomdatulajdonos fia volt; apja halála után a családi nyomdát ő folytatta. Vö. BÁTAYAI Jenő: *i. m.* 38., 12. — A korszak nyomdaviszonyairól l. újabban: GAÁL Endre: *Szeged nyomdaipara az 1850-es évektől 1891-ig*. Békéscsaba, 1987.

tekintetben, mint egy újjal. A mi pedig a közvetlen pénzáldozatot illeti, úgy vagyok meggyőződve, hogy a kettő közt nagy különbség lenne, és az első alternatíva megvalósításával bizonyos erkölcsi tartozás is leróvatnék a Burger-család iránt, a mely a Szegedi Híradót alapította s ezt hosszú éveken keresztül, a kormány és pártunk érdekeinek lankadatlan, elvű szolgáltatában, ezelőtt sok éven át áldozattal is fönttartotta, — nem is említve azt, hogy kulturális érdek volna, egy oly nyomdai műintézetet, a mely úgy ósrégi hírneve, mint gazdag fölszereltségére nézve aligha nem páratlanul áll a vidéken, a bizonytalan sorstól, talán a föloszlástól megmenteni.

Ezek előrebocsátásával bátor vagyok a baj orvoslására nézve, úgy a magam mint Burger Gusztáv úr nevében az alábbiakat előterjeszteni s azokat Méltóságod becses figyelmébe ajánlani.

Hogy a lap teljesen megbízható kezekbe jusson és hogy Burger Gusztáv, mint a lap egyik kiadója végre bírja hajtani a közte és jelenlegi társa közt már megállapított fölbontását a társasági szerződésnek, szükséges lenne 12.000 frt készpénzben. Ezt az összeget a magas kormány bocsátaná mint kamatnélküli kölcsönt Burger úr rendelkezésére olyformán, hogy 1886. január hó 1-től négy évig évenként 3.000 frt-ban megállapított subventiót, tehát összesen a fönti összeget, Burger úrnak előre egyszerre rendelkezésére bocsátaná. Burger úr ezen összeget 1886. január hó 2-ikától számítva évnegyedenként 750 frt-os részletekben, tehát négy év alatt fizetné vissza a magas kormány által kijelölendő bizalmi férfinak. Én a magam részéről azt volnék bátor javasolni, hogy Burger úr a negyedévi részleteket, mint a lapnak járó subventiót, direct kezemhez juttatná, a mely esetben természetesen a magas kormánytól 1886. január havától kezdve négy éven át semmi egyéb állami pénzbeli segílyt nem kívánnánk.

Burger úr ezen előlegnek biztosítására följajánlja a lap tulajdoni jogának lekötését az illető bizalmi férfin, vagy bizottság számára addig az ideig, a míg ő a 12.000 frt előleget teljesen le nem törlesztette. Ezen lekötés és biztosíték-adás lehetséges, mivel a 12.000 frt kölcsönnel Engel Adolf egyik társtagnak minden igénye kielégítenék, a már eddig létrejött s a közös cég megszüntetésére vonatkozó megállapodások értelmében. — Az esetben, ha ő a megállapított részleteket kellő időben törleszteni képes nem volna, jogában állana az illető bizalmi egyénnek vagy bizottságnak, a lap jövedelmére és a kiadói jogra is magának törvényes úton biztosítást eszközölni. — A letörlesztés után a tulajdon-jog ismét Burgerra, vagy esetleges jogutódjára szállna vissza. A lap nyomtatása, szétküldése, szóval az adminisztratív teendők és kiadások, úgy a lap bevételei is Burgert terhelnék és illetnék.

Méltóságod azonban jól tudja, hogy a lapot és Burger urat pusztán 12.000 frt-os visszafizetendő kölcsönnel kisegíteni nem lehet. Burger úr csakis úgy volna képes a visszafizetéseket, emberi számítás szerint teljesíteni, ha a magas kormány őt szándékában indirect és a kormányt semmiféle áldozattal nem terhelő módon elősegítené. Az ő alázatos kérelme e részben oda irányul, hogy kegyeskedjék Méltóságod az illetékes magas körökben pártolólá odahatni, hogy oly állami nyomtatványok, a melyek jelenleg a szegedi és szeged-kerületi állami hivatalok részére a magy. kir. államnyomda által szállítanak, 1885. évi május hó 15-ikétől fogva legalább öt évig Burger úr nyomdájában rendeltessenek meg s ő általa legyenek az összes hivatalok számára szállítandók.

Ő hajlandó a nyomtatványokat ugyanazon árban, legalább is oly minőségű papíroson, csinos kiállításban pontosan a meghatározott időre, mint az államnyomda, minden egyéb költség nélkül szállítani. A Burger-féle nyomda Magyarországbán a vidéken legnagyobb s azt Burger úr még bővíteni is fogja s régi jó hírnevénél fogva teljes biztosítékot nyújt a munkák szép és pontos előállítására nézve, sőt könnyítene azon a kalamitáson, — amiről a legtöbb állami hivatal panaszt emel — hogy az államnyomda túl lévén halmozva megrendelésekkel, sokszor kénytelenek hónapokig is várni, míg a szükséges nyomtatványokat kézhez kapják. Ennek igazolásául fölhozza Burger úr azt, hogy például a szegedi Pénzügyigazgatóság e részben már többször tett fölterjesztést a Pénzügyminisztériumhoz.

Burger úr részére a következő hivatalok számára volnának azok összes szükséglenő nyomtatványai átadandók: a szegedi Pénzügyigazgatóság és kerülete, adóhivatalok, pénzügyőrsegek, dohánybeváltó és dohánygyári hivatal, kir. jószágigazgatóság és ennek mellék-hivatalai, a ker. katasz-

teri igazgatóság, polgári és büntető törvényszék és járásbíróóságok, a magy. kir. mérnöki és államépítészeti hivatalok, a magy. kir. csendőrség (melynek nyomtatványait az összes hazai csendőrpáncsnokságok részére a szélsőbaloldali „Szegedi Napló” kiadói élvezik már több mint két éven át), s végül, ha lehető, a m. kir. államvasutak által átvett alföld-füümei vasút nagyvárada — eszéki részének vonalára szükséges nyomtatványok; utóbbi ugyanazon árbán hajlandó Burger úr szállítani, mint azt az említett vasút vonal az eddig legolcsóbb és megbízható nyomdától szerezte be.

Ezen, az államnak semmi nemű terhet nem okozó, sőt sok részben előnyt nyújtó kérelem teljesítése által a Burger cég, melynek alapítója a „Szegedi Híradó”-nak is megteremtője volt, s ezt küzdelmes évek hosszú során, anyagi áldozatok árán tartotta fönn, kiérdemelt elismerésben részesülne; de ennél fontosabb indok az, hogy ez által a törzsületnek, a nyomdának, teljes megszűrlésére eléggé alig méltányolható befolyással lenne a lapra és annak elterjedésére nézve.

Az árvíz óta a szegedi nyomdák száma megkétszereződött⁷ s óriási versennyel kell egymás ellenében küzdeniök, nem is számítva a budapesti nyomdászok hallatlan erőfeszítéseit és rút versenyét, amely szerint Szegedet és vidékét ügynökeik egész rajával árasztják el s elvonják a mindig jóhiszemű s megcsalatott közönség elámitásával és szélhámoságukkal a vidéki nyomdászoktól a kenyeret.

Indokolható ez a kérelem még avval is, hogy az esetre, ha a magas kormány Burger urat az előadott kedvezményekben részesítené, úgy több mint valószínű, hogy a négy év eltelte után, az eddigi program mellett harcolva, a „Szegedi Híradó” az eddig a kormányt terhelt subventióról teljesen lemondhatna, s ezen túl az összes szerkesztőségi költség a lapkiadót illetné.

Ily módon megoldva ezt a bonyolódott ügyet, biztosítva lenne a magas kormány a lapra nézve a jövőre is, és ez egyúttal növelné annak erkölcsi gyarapodását és, a mi fő és fontos, biztosítaná a lapnak minél nagyobb körben való elterjedését.

És most lássuk az éremnek másik felét! Ha a magas kormány nem volna hajlandó a kifejtett tervbe bele menni, és így Burger úr nem bírná a társával közösen megállapított elválást megvalósítani: ekkor Burger úr oly helyzetbe sodortatnék valószínűleg, hogy képtelen lenne azon áramlatnak ellent állani, a mely a lap eddigi vezérelveit megváltoztatni óhajtaná, s a „Híradó”, mint a kormány legbefolyásosabb vidéki orgánuma, azontúl talán egészen más program szerint működne, a mi természetesen a szerkesztőségben is változást okozna. Ez esetre beállana a másik alternatíva fogantatásának: egy új kormánypárti lap alapításának a szükségé!

Erre nézve szabadjon nekem, mint meglehetősen beavatott szakembernek azt a megjegyzést kockáztatnom, hogy az esetleg megindítandó új lap is a kormánynak tetemes áldozatába kerülne. Erre nézve vagyok bátor sok évi tapasztaláson alapuló költségvetést előterjesztem, a mely mutatja, hogy mibe kerül egy a Híradóhoz hasonló alakban és terjedelemben kiállított napilap; megjegyezvén, hogy a Szegeden jelenleg 27 év óta fennálló Szegedi Híradó és a már nyolczadik évfolyamát betöltő ellenzéki napilap⁸ elterjedtségénél fogva egy esetleges új kormánypárti, napoként megjelenő lap csak a legnagyobb erőmegfeszítések árán bírna magának oly tért foglalni, hogy némileg megfelelőhessen azon combinationak, számarányait tekintve, hogy akármelyik helyi napilappal csak összehasonlítható legyen.

Egy újonnan alapítandó napilap előállítása — ha esetleg kiadója nyomdász volna is — a leglelküsi meretesebb számítás szerint a következő bevételeket és kiadásokat szükségelné:

⁷ Vö. BÁTAYI Jenő: *i. m.*

⁸ Az említett lap a Szegedi Napló.

K i a d á s.

Ha a lap 500 példányban nyomatnék, évenként 300 számot számítva, annak technikai előállítására, um. szedés, nyomás, papíros, stb. átlag véve számonként legkevesebb 20 frt-ba kerül	6000. —
Előfizetőt 300-at számítva a legjobb esetben, ebből vidéki lehet circa 110, azonban a cserepéldányokkal együtt; 110 pd. postaköltsége számonként 1 f. 10 kr., ez 300 számnál	330. —
190 dbnak helyben való széthordása, havonként 30 frt	360. —
Egy adminisztrátor minimális havi díja 45 frt.	540. —
Levelezési költség, nyomtatványok és iroda-eszközök	220. —
Bér a szerkesztőségi és kiadói irodáért	300. —
Hirdetési bélyeg-díj 1800 hirdetésért á 30 kr	540. —
Százalék a kihorónak 190 előfizető pr. 14 frt után 5%	133. —
Szerkesztőség díja, legcsekélyebb számítással	4000. —
(A „Híradó” szerkesztősége kerül jelenleg: Államsegély	3000. —
A kiadó- hiv. részéről készpénzb.	1800. —
” rendkívüli költségei	500. —
.....	5300. —
Kiadások összege:	12423. —

Ezek ellenében a bevétel a túloldalon föltüntetett következő összegekre ruhgat:

300 szétküldendő példányból 40 cserepéldányt leszámítva, marad 260 előfizető 15 frt-jával	3900. —
50 pd. naponként egyes elárusításra, számonként 4 kr.-jával	600. —
300 számnál a hirdetések, számonként 10 frt-jával	3000. —
Összes bevétel:	7500. —
Az összes kiadások	12423. —
bevételek	7500. —

Marad fődözendő hiány

4923. —
évenként. Így tehát évenként 5000 frt-ot s rövid négy év alatt 20,000 frt-ot kellene a kormánynak áldozni azért, hogy Szegeden organuma legyen, a mely organum azonban legkevésbé sem érné el azon hatást, hogy reá szolgálna 20,000 frtnyi soha meg térülendő kiadásra.

Míg, ha az általam kifejtett tervezet keresztülvitele kedvezőleg megoldatnék, a kormány csak előlegezett összeget bocsátana rendelkezésre és semmi nemű áldozatot nem hoz; bírja a Híradót, mint eddig, hű organumául és segít vele a kiadó[n] s rövid néhány év múlva még az állami segélyezésétől is a lapnak megszabadul.

Ha netalán némi felvilágosításokat óhajtana még Méltóságod nyerni, kegyeskedjék első sorban Burger Gusztáv urat, másod sorban pedig egy bizottságot oly helybeli bizalmi férfiakból összehívni, a kik a lap viszonyai és az egész ügy állásáról már is értesülve vannak.

E fontos ügyet újólaj is Méltóságod kegyes figyelmébe és hathatós pártfogásába ajánlva, mély tisztelettel maradtam

Méltóságodnak

Szeged, 1885. febr. 4-én.

Nagy Sándor
a „Szegedi Híradó” szerkesztője

ENDRÉNYI IMRE SZEGED

A „Magyar Királyi Államvasutak”, a „Magyar Királyi Posta-Távirda” és a „Magyar Királyi Postatakarékpénztár” szerződéses nyomtatvány szállítója

A „SZEGEDI HÍRADÓ” POLITIKAI NAPILAP KIADÓHIVATALA.

Méltóságos Főispán úr!⁹

Méltóságod tanácsára és jóindulatú útbaigazítására van szükségem. Élőszóval nem tudnám elmondani mindazt, ami az én helyzetem megértéséhez szükséges, engedje meg Méltóságod, hogy írásban adhassam elő.

Nagyon kezvezőtlen politikai viszonyok vannak az országban. Ezen politikai viszonyok miatt a „Szegedi Híradó” előfizetőinek száma megdöbbentő módon lefogyott. Méltóságos főispán úr! Lapom előfizetőiből csak néhány száz maradt meg. Szeretném, ha Méltóságod nem sajnálná a fáradságot és kegyes volna erről könyveimből is meggyőződést szerezni.

Ezenfelül köztudomású dolog, hogy a betűszedők sztrájkja¹⁰ minket szegedieket a legérzékenyebben sujt. A betűszedők országos egyesülésénél Budapesten bárki meggyőződést szerezhet magának arról, hogy én eddig a „Szegedi Híradót” *nyolcz* oldallal 6 szedősegéddel, egy inassal, egy metőrrel és egy korrekttal szedettem ki. Ezeknek a heti munkáért fizettem 160 koronát. Most a sztrájktarifa szerint inast tartani a lapszedésnél nem szabad, a segédek pedig jóval magasabb fizetésért sokkal kevesebbet tartoznak dolgozni, úgy hogy most 9 szedővel, egy metőrrel és 1 korrekttal tudom a 8 oldalas lapot előállítani s ezért fizetek az eddigi 160 korona helyett 296 koronát hetenként. Tehát tisztán *csak a szedésért* — ha csak 8 oldalas lapot adhatnék mindég — 136 koronával több a kiadásom *hetenként*. Ehhez jön még a gépszemélyzet fizetési többlete. Mint-hogy egy évben 52-szer kell ezt a többletet fizetnem, ezen a czímen 7072 koronával szaporodott a lapfenntartás költsége.

De Méltóságod tudja azt, hogy Szegeden nem lehet mindennap 8 oldalon megszorítani a lapot. Hiszen vasárnaponként itt lehetetlen 16 oldalosnál kisebb lapot kiadni, hétközben is legalább kétszer hetenként 10 vagy 12 oldalra kell a lapnak terjedni, ha azt a színvonalon akarjuk fenntartani, — így bátran merem mondani, hogy a „Szegedi Híradó” nyomdai többlet kiadása a sztrájk óta legalább is 10.000 korona.

A legnagyobb kétség előtt állok tehát, ha számot vetek magammal és nézem az eredményeket:

A „Szegedi Híradó” előfizetésekből bevesz évenként

320-szor 28 koronát	8 960. —
Kormánysegély	4 000. —
Hirdetésekből	14 000. —
Összesen K	26 960. —

A „Szegedi Híradó” kiadása:

a 8 oldalas lap betűszedése csak	K 15 392. —
Szerkesztői fizetések	15 120. —

⁹ A főispán még ekkor is Kállay Albert volt.

¹⁰ A sztrájkra 1903. szept. 28-án került sor. Vö. *Válogatott dokumentumok Csógrád megye munkásmozgalmának történetéből*. A Csógrád megyei munkásmozgalom 1868—1917. Szerk. GAÁL Endre. Szeged, 1980. 210—212., Endrényi szerepéről: 212.

Papír, a 8 oldalon felüli szedés, gépszemélyzet, lapkihordók, postai bélyegek a napi számok szétküldéséhez, budapesti levelező fizetése, házbér, telefon tudósítások, karácsonyi naptár, adó, fűtés, világítás, szolga és sok egyéb kiadások	14 000. —
összesen	44 512. —

Méltóságos uram! Evidens, hogy évenként 16–17 ezer korona a „Szegedi Híradó” deficitje. Bizonyára nem kell magyaráznom, hogy én a sajátomból ezt az összeget viselni képtelen volnék. Hiszen igaz, hogy éppen a Sz. H. deficitjének fedezhetése végett, Méltóságod szíves jóindulata folytán és a postától és utóbb a vasúttól is állami nyomdai vállalatot kaptam. A postánál 5% ár-engedmény után kaptam szerződést, a vasútnál pedig, mert a megtartott nyilvános árlejtésen mint legolcsóbb ajánlatos, mellőzhető nem voltam. —

Ezen vállalatok tiszta jövedelme azonban, a fentebb kimutatott deficitek fedezésére nem elég, holott bizonyára senki nem kívánja tőlem azt, hogy haszon nélkül foglalkozzam olyan nehéz vállalatokkal amilyenek a lapkiadás és a nyomtatványok szállítása. Méltó és méltányos kétségtelenül csak az lehet, hogy ezen nehéz fáradozásokért én is megtaláljam jutalmamat. Hiszen Méltóságos uram, más vidéki és szegedi nyomdászok is kaptak állami vállalatot, akik — mint Endrényi Lajos¹¹ és Schulhof K.¹² czégek — e vállalat jövedelmeit nem kénytelenek egy lap deficitjére fordítani.

Felemlítém még a „Szegedi és Vidéke”¹³ érthetetlen és kalóz konkurenciáját, mely hirdetési jövedelmünket teljesen tönkre teszi és felemlíteni azt, hogy Szeged városa is a minimumra redu-cálta hivatalos hirdetéseit s azt is 4 felé osztja, úgy hogy a múltban még 4–5000 korona hirdetési bevétel volt a várostól, de most bizonyos, hogy évi 1000 korona sem lesz.

Mindezekkel szemben pedig áll az, hogy a Sz. H. nemcsak Szegeden, de az ország minden részében jelentékenyen hozzájárult az elvadult politikai közhangulat lecsillapításához. A Sz. H. befolyása a közhangulatra, merem állítani, olyan volt az utóbbi időkben is, hogy azt akármelyik fővárosi lap befolyásával bátran lehet összemérni. De a Sz. H. befolyása kétségtelenül nagyobb volt ezúttal is mint azon orgánumoké, melyek a magas kormány támogatásának igénybevétele mellett, a vidéki sajtó részére írnak és küldenek iránycikkeket.

Méltóságos uram! Még ez év Szeptember havában, voltam bátor egy egész csomó vidéki lapot beküldeni Tarkovich¹⁴ államtitkár úr Ó Nagyméltóságához a Sz. H. azon befolyásának demonstrálása végett és most ide mellékelek még egy sereg iránycikket, melyek a Sz. H.-ből mentek át az ország legtekintélyesebb vidéki lapjaiba. Egyetlen vidéki lap sincsen az országban, mely ily módon tudná beigazolni, hogy a közhangulatra ekkora befolyást gyakorolt, sőt azok a könyomatok organumok, melyek direct e czélből szoktak beküldetni a vidéki lapok szerkesztősegeihez — sem tudnak ennél nagyobb eredményt igazolni a saját működésükről. Mert Méltóságos uram! Én csak azokat a nagyobb vidéki lapokat mellékelhetem ide, melyekkel közvetlen csereviszonyban állok; de nem mellékelhetem azon hetilapokat, melyek ezen nagyobb vidéki orgánumokból méritenek hangulatot és politikai véleményt.

Ezek előadása után, távol áll tőlem az, hogy én a Sz. H. deficitjének fedezése végett, akár a rendelkezési alap újabb megterheléséért akár más irányú közvetlen támogatásért óhajtanék folyamodni. Ezen előterjesztésemnek legelső czélja az csupán, hogy Méltóságod figyelmét helyzetemre felhívjam és Méltóságodat magát meggyőzzem arról, hogy a Sz. H. anyagi helyzete tényleg rendezésre szorul. Az a véleményem, hogy ha Méltóságod meggyőződést szerez arról, hogy én nem

¹¹ Endrényi Lajos (1850–1920) Endrényi Imre testvére, maga is nyomdász és könyvkereskedő.

¹² Schulhof Károly cégének története földolgozatlan; mint nyomdatulajdonos, kezdetben a Szeged és Vidéke kiadója volt.

¹³ 1902-ben indult szegedi napilap, ekkor már Balassa Armin tulajdonában. Vö. LENGYEL András: *Arcok a szegedi sajtó történetéből. Balassa Armin = Szeged, 1991. 14. sz.*

¹⁴ Tarkovich államtitkárról közelebbit nem tudunk.

üzleti élelmességből panaszkodom, hanem tényleg szorult helyzetbe vagyok sodorva önhibámon kívül, akkor a bajon segíteni nem lesz nehéz.

Talán még emlékezik Méltóságod arra, hogy midőn én a posta kezelési nyomtatványokért folyamodtam, ezen vállalatból akkor, egy minisztertanácsi határozat alapján 100.000 korona értékű vállalati részt kiszakított a kereskedelem-ügyi minisztérium. A törzsvállalat a pesti könyvnyomda részvény társaságé volt és ebből akkor az említett minisztertanácsi határozat alapján kiadatott

1. A Légrádi testvérek nyomdájának	40.000 korona
2. A Werbőczy nyomdának	40.000 korona
3. Endrényi Imre nyomdájának vagyis nekem	20.000 korona

vállalati rész. Abban az időben én 20.000 forintos vagyis 40.000 koronás vállalati részért folyamodtam, és egy sajnálatos tévedés miatt 20 ezer forintos rész helyett, 20 ezer koronás részt kaptam. Azóta többször igyekeztem ezen tévedést helyreigazítani, de nem lehetett.

Időközben azonban az történt Méltóságos uram, hogy a Werbőczy nyomda felszámolás alá jutott és a részére kiadott 40 ezer koronás vállalati részről kénytelen volt lemondani. Én nem tudom azt, hogy a Kereskedelemügyi Miniszter úr Ó Nagyméltósága akkor hogyan rendelkezett ezen vállalati rész felett, azt tudom csupán, hogy ezen 40.000 koronás vállalati részt azóta megintcsak a pesti könyvnyomda részvénytársaság szállítja, tehát ugyanazon a cég, mely magát a törzsvállalatot bírja, azt a törzsvállalatot, melyből ez a vállalati rész egy miniszteri határozat alapján kiszakított.

Szorult helyzetemben, minthogy közvetlen segílyt vagy támogatást kérni nem szeretnék most méltán gondolok arra, hogy lapom nagyon is plauzibilis és reám igen súlyos deficitjének fedezése végett ezen vállalati résznek reám leendő átruházásáért kellene folyamodnom.

Ezen folyamodásomat azonban Méltóságod jóindulatú támogatása nélkül hiába indítanám útjára és ezért mély tisztelettel kérem kegyeskedjék engem ezen törekvésemben, úgy mint más alkalommal, ezíttal is támogatni.

Magamat Méltóságod jóindulatába ajánlom.
Szeged 1903. évi Deczember hó 30án

Kiváló tisztelettel
alázatos szolgálja
Endrényi Imre

A kérvény külzetén, ceruzairással idegen kéztől följegyzés:

Ezen kérelemtől folyamodó 1904. jan. 14-én szóbelileg elállott. Kapcsolatban áll a 11/1904. [olvashatatlan szó].

* * *

Hogy milyen üzlet — egyáltalán: üzlet — volt-e a Szegedi Híradót kiadni, e dokumentumok ismeretében sem lehet pontosan megválaszolni. A lap hosszú ideig élt, mind Burger Gusztáv, mind Endrényi Imre hosszú ideig viselte a lapkiadás terheit — a Szegedi Híradó tehát semmiképpen nem lehetetlenült el. Finanszírozása valahogy mindig megoldható volt. Nem világos azonban, hogy a lap fönmaradásában mekkora szerepe volt a különböző formákban juttatott kormányzati támogatásnak. E két kérvény azt sejteti, hogy a kormányzati támogatás a Híradó finanszírozásába szervesen bele volt építve. Nyílt piaci versenyről tehát szó sem lehetett — a versenyt a politikai érdek és szándék tudatosan deformálta.

LENGYEL ANDRÁS

FIGYELŐ

Magyar nap Wolfenbüttelben. 1922. november 24-én régi századok meghitt kulturális kapcsolataira emlékeztető ünnepség színhelye volt a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek. E könyvtár nemcsak a világ egyik legjelentősebb reneszánsz és barokk kutatóközpontja, hanem a könyv- és könyvtártörténeti kutatásoknak is egyik legjobban felszerelt és legkiválóbb centruma. A gazdag forrásanyag és a gondosan fejlesztett kézikönyvtár mellett a könyv- és folyóirattörténet — egyes helyeken még jóformán alig emancipált — kutatóit nemzetközi konferenciák, szimpoziumok és szemináriumok segítik munkájukban.

A könyvtár patinás dísztermében rendezett ünnepség során egy magyar–német együttműködés keretében készült műnek, Németh S. Katalin háromkötetes munkájának, az *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel — Magyar és német vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa.* (München–New York–London–Paris, 1992. Klaus G. Saur.) c. nyomtatott katalógusnak a bemutatására került sor.

A szép számmal egybegyűlt hallgatóságot Georg Ruppelt, a könyvtár igazgatója köszöntötte, majd Erdődy Gábor, a Magyar Köztársaság bonni nagykövete méltatta a közös vállalkozás jelentőségét, felvázolva a magyar kultúra 16–17. századi történetét. A köteteket Klaus G. Saur kiadó-tulajdonos nyújtotta át a szerzőnek, Németh S. Katalinnak, aki előadásában behatóan ismertette a kötetek létrejöttét és tartalmát.

A katalógus munkálatait még Klaniczay Tibor, az MTA Irodalomtudományi Intézetének közel-múltban elhunyt igazgatója szervezte; a kötetek az ő emlékének ajánlva jelentek meg. Az Irodalomtudományi Intézet részéről egyébként — melyet a Herzog August Bibliothekkel együttműködési szerződés kapcsol össze — Bodnár György mb. igazgató és Kókay György, a Magyar Könyvszemle szerkesztője volt jelent a könyvbemutatón.

Az ünnepélyes könyvbemutató alkalmából a wolfenbütteli könyvtár könyvkiállítást is rendezett, melyen a gyűjtemény legértékesebb magyar vonatkozású nyomtatványait, köztük a könyvtár tulajdonában lévő kilenc korvinát mutatták be. Az eseményről a helyi lapok is terjedelmes cikkekben számoltak be. (A kötetek ismertetésére még visszatérünk.)

KÓKAY GYÖRGY

A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár jubileuma. Szily János, az egyházmegye első püspöke 1791. december 21-én ajándékozta nagyértékű könyvgyűjteményét a Szombathelyi Székesegyháznak, „... azzal a mindenkoron sérthetetlen kikötéssel, hogy ez mindig is a papi szemináriumban maradjon..., de hogy a könyvtárból minél nagyobb haszon jusson a köznek is, azt akarjuk és úgy rendelkezünk, hogy meghatározott nyitvatartási időben a világi személyek számára is hozzáférhető

legyen...”, írja az alapító bullában, létrehozva ezzel az intézkedésével a megye első nyilvános könyvtárát, megnyitva a könyvtár ajtaját a város érdeklődő, tanulni, művelődni vágyó lakossága előtt is. Szily János könyvtáralapítása a város kulturális és tudományos életének máig ható eseménye volt.

A könyvtárt az épület második emeletén három teremben helyezte el, a helyiségek közül kétőt Dorffmaister István osztrák festő a püspök megrendelésére művészi igénnyel díszített, méltó környezetéről gondoskodva a könyvek számára. Az első teremben Minervát, a tudományok antik istennőjét művészetekkel és tudományokkal foglalatoskodó puttóktól körülvéve, a nagyobbik teremben a négy nyugati egyházatyát mozgalmas barokk környezetben és a Szentháromság jelképét ábrázolta. Dorffmaister István alkotását a könyvtár jubileumára restaurálták. A harmadik terem a helyben használatot tette lehetővé, mert a püspök a kölcsönzést szigorúan megtiltotta, „... a könyvtáros... egyetlen tanárnak, vagy tanulóknak, semmilyen ürüggyel, semmilyen ígéretésre se adjon ki könyvet a könyvtárból... Minden rendű és rangú olvasót egyaránt a lelkiismeretére hivatkozva — kötelezünk arra, hogy semmilyen ürüggyel ne vigyen ki sehova egyetlen könyvet se.” — szabja meg a könyvtár működésének rendjét az alapító okiratban.

A könyvtár 200 éves fennállásáról a „Pannon Ősz '92” zárórendezvényeként, október 1–2-án emlékezett meg az egyházmegye, kiállítással és tudományos üléssel.

A 200 éves könyvtár értékeit bemutató kiállítás az eredeti, 18. századi könyvtártermekben kapott helyet. A válogatás — az alapítást megelőző, körültekintő vásárlást dokumentáló levelezés, a könyvtár életét bemutató nyilvántartások, az értékes kódexek, ősnymtatványok, hungarikák, könyvkötések — jól érzékeltetik azt a gondosságot, amellyel Szily püspök az állományt összegyűjtötte, és amellyel később is gondját viselte a könyvtárnak.

A kétnapos konferencián elhangzott nyolc előadásból a népes hallgatóság — szakmabeliek, főiskolai hallgatók, érdeklődők — megismerhette a könyvtár tevékenységét, értékeit az alapítástól napjainkig.

Sill Ferenc könyvtárigazgató előadásában a könyvtár előzményeit — a városban meglévő ferences és domonkos kolostorok könyvtárait, a győri püspököknek a szombathelyi várban elhelyezett könyvtárát, és a Vasvári Társaskáptalan könyvtárát — Szily János püspök könyvtáralapítását ismertette, elhelyezve a könyvtárt a 18. századi barokk főpapi könyvtárak sorában. Bőven idézve az alapító bullából és a szeminárium házszabályának a könyvtárra vonatkozó részeiből, érzékeltette azt a körültekintést, amellyel a püspök a könyvtárt intézménnyé szervezte.

Vizkelety András a könyvtár középkori értékeit, a 16 kódexet, és a mintegy 100 ősnymtatványból a legfontosabbakat ismertette. A kódexeket tematikusan csoportosítva — liturgikus, prédikációs, egyházzajogi, grammatikai — mutatta be, majd egyes, tartalmuknál fogva jelentős kéziratokat ismertetett, kitérve a szerzők személyére, a kódexek eredetére. Az ősnymtatványokból azokat emelte ki, amelyek unikumok, vagy tartalmilag bírnak különleges értékkel. Így a Prágában 1488-ban nyomtatott cseh nyelvű *Bibliát*, Konrad von Halberstadt Biblia-konkordanciáját, amely hazai unikum, a Schedel-krónikát, amelyből két példány is található a könyvtárban, és Sziénai Szent Katalinnak, a későközépkori női misztika képviselőjének művét, a *Libro della divina dottrinát*.

Szabó András a könyvtár hungarikái közül Calepinus tizenegy nyelvű szótárát emelte ki, amelynek második, 1598-as kiadása található meg a könyvtárban, mint a 16. századi protestáns későhumanizmus jellegzetes alkotása. A 17. századból Káldi György műveit, s nem utolsósorban bibliafordítását és Vörösmarti Mihály hitvitázó könyveit mutatta be, bepillantást adva a reformáció és ellenreformáció korába.

Koltai Jenő a könyvtár értékes különgyűjteményét, a Herzan-könyvtárt ismertette. Vázolta a barokk főpap életútját, elemezte a 18. század szinte valamennyi eszmeáramlatát tartalmazó könyvtár anyagát, és a könyvtár értékét, a 18. századi olasz könyvkötőművészetet reprezentáló könyvkötéseket.

Halász Margit a könyvtár történelmi — 15–16. századi — könyvkötéseit és a Szily püspök számára szombathelyi könyvkötők által készített könyvkötéseket mutatta be. Ezek a fennmaradt számlák alapján pontosan azonosíthatók.

Polgár Marianna és Rétfalvi Gábor, a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola tanárainak előadása a mai korba hozta vissza a hallgatóságot. A könyvtárnak a történelem- és könyvtárszakos hallgatók képzéséhez nyújtott segítségét és a könyvtár szerepét ismertették a képzésben, gyakorlati példákon keresztül, amelyek a könyvtár gyűjteményében meglévő forrásmunkáktól, kézikönyvektől, a könyv-, és könyvtártörténet illusztrálásán át a tudományos kutatásig, diplomamunkák elkészítéséhez nyújtott segítségig terjednek.

Végezetül Szilágyi István a kutató, a könyvtárt használó szempontjából elemezte a könyvtár múltját, jelenét és jövőjét, kitérve azokra a még elvégzendő feladatokra, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a gyűjtemény maradéktalanul betölthesse azt a célt, amelyért Szily püspök 200 évvel ezelőtt létrehozta, tudva azt, hogy „... a kiterjedtebb tudományokat a fontos könyvek segítségével nélkül nem lehet megszerezni...”

A kiállítás és a tudományos ülés megrendezéséhez a megyei és a városi önkormányzat és a Művelődési és Kulturális Minisztérium nyújtott anyagi segítséget.

DOBRI MÁRIA

SZEMLE

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Argumentum Kiadó—Zrínyi Kiadó, 1991. 628. p.

Közhely, hogy a könyveknek s ugyanígy a könyvtáraknak is megvan a maguk sorsa. Mégis erre a közhelyre is felépíthető lenne a Zrínyi-könyvtár sorozat legújabb, IV. kötetének ismeretése, hiszen az egyik leggazdagabb, ha nem a leggazdagabb 17. századi főúri könyvtár sorsát kísérhetjük végig a több mint 600 oldalon.

Klaniczay Tibor bevezetőjében szabatos rövidséggel, egyúttal mégis kimerítő részletességgel indokolja a Bibliotheca Zriniana ismeretének a Zrínyi-kutatásban betöltött alapvető fontosságát. A 17. századi művelődési és műveltségi viszonyok felmérése s ezeknek a költő, hadvezér Zrínyi Miklós személyére való konkrét vizsgálása, a könyvtár adatainak hasznosítása az irodalomtörténeti kutatásokban, megannyi szempont, amely a már mintegy száz éve többkevesebb biztonsággal ismert könyvanyag újabb és újabb vizsgálatát teszi szükségessé. A napjainkban a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban őrzött különgyűjtemény számos eddig még fel nem tárt részlete, akár könyvészeti, akár irodalomtörténeti vonatkozásban tovább árnyalhatja a Zrínyi-kutatást.

Klaniczay azon megállapítása, miszerint „... nyilvánvalóvá lett, hogy ... a további kutatások érdekében immár halaszthatatlan a Bibliotheca Zriniana teljes állományának a számbavétele, könyvészeti, filológiai feldolgozása, az évszázadok alatt elveszett kötetek azonosítása s

a könyvtár történetének megírása” nemcsak a jelen kötetben összegzett munkát, de a jövőbeli feladatokat is megjelöli.

A könyv- és könyvtártörténeti rész kisebb egységei a lehetőséghez képest a teljesség igényével szólnak az egyes rész kérdésekről éppúgy, mint a leíró katalógus az éppen tárgyalt tétel könyvészeti, és irodalomtörténeti jellemzőiről. Zrínyi Miklós könyvtárának kialakulásáról szólva Monok István részletesen taglalja, mennyire lehetett könyvolvasó, irodalomszerető, tájékozott a költő nagyapja, vagy édesapja, idézetekkel is alátámasztva megállapításait. Bizonyított tény a vizsgált könyvanyag alapján, hogy a könyvtár legnagyobb részét Zrínyi Miklós maga szerezte be, gyűjtötte össze, mindezekelőtt Velencében és Bécsben. Velence esetében még néhány könyvkiadó személye is valószínűsíthető bejegyzésekből és egyéb adatokból. Bár a korabeli könyvkereskedelem már nem korlátozódott a megjelenési hely szerinti eladásra, mégis jellemző a kötetek kiadási helye, főleg a teljes anyag mintegy 40%-át kitevő olaszországi — s ezen belül túlnyomónak mondható velencei művek esetében.

A más könyvtárakból, korábbi possessoroktól megszerzett kötetek esetében több kategóriát kell felállítani. A más tulajdonosoktól a Zrínyi-könyvtárba került köteteket külön függetlenül összegzi, az egyes könyvekben fellelhető possessor-bejegyzések alapján. A kor egyik szokásos könyvbeszerzési forrása, az egyéb könyvtárak hagyaték, ajándékozás vagy vétel során való megszerzése köréből jelentős a Listi-család könyveinek bekerülése a csáktornyai bibliotékába. Ezeket külön jegyzék foglalja össze, szintén a függelékben. A más főúri könyvtárakkal feltételezhető egyéb kapcsolatokat, köl-

csönzést, ajándékozást tekintve megállapítható, hogy a könyvgyűjtemény összeállításában a költőt mindenekelőtt a használat és nem a gyűjtés szenvedélye vagy a bibliofil érdeklődés vezette.

Orlovsky Géza egykorú források alapján vázolja fel a könyvtár elhelyezését a csáktornyai kastélyban, részint Jacobus Tollius, részint egy 1638-as osztályos levél leírását idézve.

A következő részben Monok István részletesen tárgyalja a könyvtár elhelyezésének rendjét, valamint az 1662-ben elkészült *Catalogust*, amelynek alapján, valamint a rendelkezésre álló kötetek segítségével a gyűjtemény eredeti, sajátos szakrendjét a szerzők külön is rekonstruálják, a II. számú függelékben.

A könyvtár használata és olvasói c. fejezetben Orlovsky Géza többek között szól Zrínyi annotációiról, amelyek szembetűnően mutatják, milyen köteteket használt legtöbbit a költő, hogyan jegyzetelt, milyen módon emelte ki a lapszéken a számára fontos részleteket.

Monok István hasonlítja össze Zrínyi könyvgyűjteményét a kor főúri bibliotékáival, úgy ítélve, hogy az az európai arisztokrata gyűjtemények színvonalán állt, némelyet korszerűségben felül is múlva.

A könyvtár történetének Zrínyi Miklós halála utáni sorsát vázolja, Hausner Gábor Zrínyi Ádám személyéről, illetve könyvtárral kapcsolatos tevékenységéről, s a gyűjtemény gyarapodásáról ír. Orlovsky Géza ismerteti Zrínyi Péter elkobzott könyveinek jegyzékét, valamint az elítélt főúri könyvtárának jellemzőit. Az utolsó részfejezetben ugyanő beszámol a Bibliotheca Zriniana utóéletéről egészen addig a periódusig, amikor a gyűjtemény utolsó, morvaországi tulajdonosától árverésre kerülve, egy bécsi antikvárius, S. Kende jó szemének és figyelmének köszönhetően, elkerülhette a szétszórattást. A magyar hivatalos szervek és magángyűjtők részéről nem az érdeklődés, sokkal inkább a szükséges pénz hiányzott, így a horvát kormány vásárolta meg a gyűjteményt, és a zágrábi egyetemi könyvtárban helyezte el.

A tárgyalt bibliotékához minden tekintetben méltó monográfia az eddigiek rövid angol nyelvű összefoglalója után, legterjedelmesebb részében a fellelhető, illetve a különböző módon beazonosítható, összesen 731 kötet részletes, egyenkénti könyvészeti leírását közli. Ma-

ga a könyvészeti leíró rész talán a legimponálóbb az egész kötetben, elrendezésében, a leírások részletességében és pontosságában egyaránt. A bevezető útmutató nyomán jól felismerhető az egyes tételek leírásának rendszere. Hat részre tagolva, a különböző forrásokból azonosítható, vagy valószínűsíthető könyveket sorra véve, széleskörű tájékoztatást ad minden egyes darab könyvészeti jellemzőiről éppúgy, mint az adott mű Zrínyi szempontjából kiemelendő sajátosságairól. Közli az összes possessor-bejegyzést, Zrínyi valamennyi jegyzetét betűhív formában, az azonosítás forrásait, valamint a Zrínyi-szakirodalom valamennyi fontosabb adatát.

A kötet utószavaként megjelölve Kovács Sándor Iván számos olyan irodalomtörténeti kérdést vizsgál, amelyek megoldásához minden bizonnyal elengedhetetlen az eredeti kötetek, s különösen a bejegyzések vizsgálata. Az önmagában is jelentős tanulmány szerencsés elenpontot szolgáltat a kötet eddigi könyvészeti „túlsúlyának”, annak ellenére, hogy bevezetésében és befejezésében egyaránt visszatér a könyv- és könyvtártörténeti vizsgálatok szempontja. Mindez sikeresen bizonyítja az egymás nélkül elképzelhetetlen rokontudományok összefüggését, a sokszor talán nem ok nélkül „érzékenykedő” „könyvészeknek” is elégtételt nyújtva.

Mintegy 100 oldalnyi függelékben az 1662. évi *Catalogus* hasonmása után, nyolc különböző mutató és konkordancia egészíti ki az eddig elmondottakat. A VII. sz. függelékkel kapcsolatban, amely a rövidítve idézett Zrínyi-irodalmat adja meg teljes bibliográfiai leírásban, sajnálatosnak mondható, hogy ez a rendkívül logikus, jól használható rövidítésrendszer nem kapott teljes „jogkört” a kötetben. A kétféle lapalji jegyzet különösen nyilvánvalóvá teszi a rövidítésjegyzék segítségével feloldható hivatkozások előnyét a szokásos, „i. m.” formával szemben. Lényegesen könnyebb ugyanis a szerző nevével, esetleg a mű megjelenésének évszámával rövidített szakirodalmi hivatkozás visszakeresése a kötet végén, mint az „i. m.” utáni „kutatás” a megelőző oldalakon. Az ebben a kötetben csak a Zrínyi-szakirodalom számára „fenntartott” rövidítési forma annál is inkább alkalmazható lett volna a teljes szövegre, hiszen a

még feloldandó rövidítések jegyzéke nem túlzottan növelte volna még a kötet terjedelmét. Természetesen így a Zrínyi-szakirodalom fontossága kiemelt hangsúlyt kap, ez azonban talán más módon is elérhető lett volna egy kiegészítő betű, avagy akár csak két, elkülönített betűrendes jegyzék alkalmazásával.

Az elmondott kifogás fő oka, hogy az általunk logikusabbnak, és sokkal kevesebb tévedést megengedőnek tartott rendszert évek óta sóvár kíváncsisággal szeretnénk viszontlátni a különböző, elsősorban nagyterjedelmű tudományos publikációkban.

Olyan kötetről számolhatunk be a *Bibliotheca Zriniana* ismertetésével, amely szinte egy évszázad kutatásait összegzi, az elmúlt évek egyik legszebb tudományos könyvsorozatának darabja, és a nagyvonalú áttekintés, valamint a részletek és adatok aprólékos pontossága egyként jellemzi. A könyv- és könyvtártörténeti rész három szerzőjének munkáját olvasva, úgy véljük, szerencsésen egységes az egyes részfejezetek kidolgozottsága. A szövegközi illusztrációk mindvégig jól szolgálnak kiegészítő információkkal és szemet gyönyörködtető, „pihentető” képekkel.

Iskolát teremtő, és egy meglévő iskola létét bizonyító mű a Zrínyi-könyvtár IV. kötete. A sorozat főszerkesztője, a jelen kötet szerkesztője, Klaniczay Tibor egyik utolsó munkája, méltó emlékéhez és életművéhez, csakúgy, mint szeretett költője, Zrínyi Miklós jelentőségéhez.

HÉJAS ESZTER

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor. Szerk.: BITSKEY István. A szerkesztésben közreműködött: JÁNOS István. Tankönyv Kiadó, Budapest, 1990. 341. l.

Aki valaha tanított magyar szakosokat egyetemen vagy főiskolán, az nagyon jól tudja, hogy milyen gond a tankönyv és a szöveggyűjtemény hiánya. Az első régi magyar szöveggyűjteményt 1951-ben jelentették meg, 1963-ban jelent meg ennek a javított kiadása. Idestova három évtizede hiányolja tehát a hallgató a jól válogatott szöveggyűjteményeket. Mezei Márta és Szuromi Lajos szerkesztésében egy felvilágosodás kori, Csetri Lajos és Wéber Antal sajtó alá rendezésében pedig megjelent egy re-

formkori antológia. A régi magyar szöveggyűjtemény mindaddig hiányzott, azaz hiányzik. Kiadásra vár ugyanis a középkori és a barokk szövegek válogatása. Az 50-es években kiadott szöveggyűjteményeink, mint az közismert, tendenciózusak egyrészről, másrészről pedig, éppen azért, mert a kutatás és a szövegkiadás három évtized alatt nagyon sokat fejlődött, túlhaladtak. Minden tanár kevésnek érezte a gyűjteményekben a szövegeket, hiszen régi irodalmunk fejlődésvonalait nem tudták ezek dokumentálni. Parancsolói szükségyszerűség volt tehát újabb szöveggyűjtemények kiadása. 1990-ben Bitskey István és kollégája, János István vállalkozott egy újabb, minden eddiginél teljesebb reneszánsz antológia kiadására.

Ismereteink a reneszánsz magyar irodalmáról az elmúlt évtizedek intenzív kutatásának köszönhetően öröndetesen gyarapodtak. Nemcsak újabb irodalmi szövegek váltak ismeretessé, hanem egy-egy író életét feltáró irodalmi értékű adatok is. Így természetes, hogy a középkor, a reneszánsz és a barokk magyar irodalma most már egyetlen kötetben nem mutatható be.

Bitskey István szóbeli tájékoztatása szerint a középkor és a barokk irodalma külön kötetekben fog megjelenni. Így ha egyszer teljes lesz ez a sorozat, három kötet mutatja majd be 1772-ig a magyar irodalom fejlődési menetét.

A most megjelent kötet utolsó lapjai közül egy kicsiny, nyomtatott szövegű cédula esett ki, amelyen a szerkesztő közli, hogy a kéziratot már 1986-ban befejezte. Sajnálatos, hogy csak négy esztendő múlva jelenhetett meg. A másik gond, hogy mindössze 1500 példányban látott napvilágot az első kiadás alkalmával. Ennyi példány még a könyvtárak kielégítésére sem elengedő, s így nem jut belőle a magyar szakos hallgatóknak, talán még néhány oktátónak sem.

A bevezetőben tájékoztat Bitskey a kiadás elveiről, s ebből azonnal megtudhatjuk, hogy nemcsak magyar, hanem latin nyelvű művek is találhatóak a kötetben. A fordítások kiválasztása a szerkesztő dolga volt, aki maga is egyetemi oktató lévén igyekezett a legfrissebbek és a legjobbakkal közül válogatni az anyagban. Így az előző szöveggyűjteményhez képest még 25 reneszánsz kori szerzővel ismerkedhet meg az egyetemi és főiskolai hallgató.

Bitskey egységesítette a helyesírást. Nem tudom, szükség volt-e erre. Gyakran tapasztalni ugyanis, hogy a hallgatók alapvető paleológiai, helyesírástörténeti ismeretekkel sem rendelkeznek. Ha az eredeti, olykor önmagához, de más szerzők szövegéhez mindenképpen közvetlenül helyesírási szövegekkel személyes kapcsolatba kerülnek, akkor nemcsak a szövegek irodalmi értékeire, hanem az azokban rejlő nyelvtörténeti és helyesírási problémákra is felfigyelnek.

A szerkesztő kiadási elveivel ezt az egy kérdést kivéve nem lehet vitázni. Kíváncsian lett volna az, hogy legalább a legjelentősebb 16. századi magyar nyelvű művek egyike, másika kéziratainak vagy legrégebb kiadásainak fotómásolata is bekerüljön a szöveggyűjteménybe.

Az egyetemi és főiskolai oktató ugyanis köteles lenne megtanítani a szövegek legeredetibb változatának olvasását is. Azt hiszem, hogy egy esetleges újabb kiadásban ezt a hiányt pótolni lehet.

A szerkesztő elveivel egyetértünk, rövid használat után az oktatók és hallgatók elismeréssel nyilatkoznak a kötetéről, s ismereteim szerint minden felsőfokú tanintézményben, ahol magyar tanszékeken oktatnak hallgatókat, ezeket a köteteket használják. Hiányoljuk azonban a középkori és a barokk kor köteteit. Reméljük ezek is mihamarabb megjelennek.

KILIÁN ISTVÁN

Udvari István: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 1992. Bessenyei György Kiadó. (Vasvári Pál Társaság füzetei, 9.)

Udvari István a magyarországi ruszin, illetve egyházi szláv nyelvű kéziratok kutatójaként volt ismert a szlavisztikában. Főként Bacsinzsky András püspök egyházkormányzati iratanyaga nyelvi hovatarozásának tisztázásában köszönhet neki sokat a kutatás. Az utóbbi években a görögkatolikus egyházi archívumokban fellelhető iratanyag alapján végzett ruszin történeti vizsgálatokkal jelentkezett, így *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészégeinek 1806. évi összeírása* (Nyíregyháza, 1990.), illetve *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai. Szepességi ruszin falvak népelete*

Mária Terézia korában. (Nyíregyháza, 1991.) c. összefoglalásokkal.

A jelen kötet vegyes tárgyú dolgozatok gyűjteménye. A ruszin etnikum önmegnevezésével, illetve mai életterével foglalkozó tanulmánnyal indul, amely gazdagon adatolva elsőként foglalja egy munka keretébe a hat ország területén élő népcsoport jellemzőit. A *ruszin*, illetve *rusznyák* etnonímák pontos distinkciójára nem tér ki; a magyar szakirodalomban ehhez a kérdéshez Rot Sándor szolt hozzá. — A következőkben áttekinti a ruszinokkal foglalkozó történeti munkákat, valamint portrét rajzol Hodinka Antalról, valamint a munkácsi püspökség legteljesebb történetírását, illetve okmánytárát köszönhetjük. A szerző — az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött — Hodinka-hagyatékot a korábbi életrajzírókhoz viszonyítva alaposabban ismeri és használja. — Ezt követik a szerző említett történeti-demográfiai munkáira támaszkodó dolgozatai, majd összefoglalás a történelmi Magyarország területének ruszin szórványairól; az utóbbi a nyitó dolgozathoz hasonlóan hézagpótló. — A feldolgozott adatok bősége jellemzi a „Máriapócs, a ruszinok egykori vallási, kulturális központja” c. fejezetet is, amelynek négy önálló tanulmánya jó bevezetésként szolgálhat egy, a máriapócsi kegyhely összefoglaló művelődéstörténetét tárgyaló munka forrásáiba. — Ugyanezt mondhatjuk a „XVIII. századi ruszin művelődéstörténet kimagasló alakjai” c. fejezetről is. A szerző a kutatás számára ma is nehezen hozzáférhető gyűjteményeket vizsgált, a 18. századi művelődéstörténet számára nélkülözhetetlen forrásfeltárást végezve. Példaként említjük Tarkovics Gergely nyelvudásáról hozott új adatait, a későbbi eperjesi püspök hajdúdorogi működése alapján.

A kötet Bacsinzsky Andrással foglalkozó fejezete jellegében különbözik a többi tanulmánytól; a szerző szintézist nyújtó elemző portrét rajzol a püspökről, amelyben hű marad a rá jellemző adatbőséghez, alapos forráskezeléshez. A Bacsinzsky-portré minden tekintetben a gyűjteményes kötet legszínvonalasabb írásainak egyike. — Hasonló okokból emeljük ki „A ruszin egyházi értelmiség XVIII. századi iskoláztatásáról” c. tanulmányt. Ez azonban tartalmaz egy könyvtörténeti ritkaságot érintő tévedést, amelyet itt helyesbítünk. Az Egri Főegyházme-

gyei Könyvtárról írja: „Megtalálható a könyvtárban Meletij Szmotrickij 1721-es moszkvai egyházi szláv nyelvtana is, amelyről bizonyosak vagyunk, hogy használatban is volt, beszerzési éve ugyanis: 1751” (p. 218.). Az említett könyv nem található a könyvtárban, csupán adataink vannak arról, hogy még századunk közepén az állományban volt; sorsáról és hollétéről a jelenlegi könyvtárvezetésnek nincs információja. A könyvtárat 1793-ban nyitották meg; a könyvgyűjtés idejéből származó legelső katalógus 1781-ben keletkezett, sem ez, sem az Egri Érseki Levéltár Archívum Vetus anyagában őrzött néhány korabeli gyarapítási jegyzék nem tartalmazza a művet. (Földvári S. – Ojtozi E.: *Az Egri Főegyházmezei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai*. Debrecen, 1992.) A kelet-európai felvilágosodás jelentős alakjának Magyarországon igen ritka művéről lévén szó, feltétlenül hasznos információt jelentene, ha a szerző az idézett adat forrására hivatkozott volna.

A kötet második részét alkotó tanulmányok túlnyomó része („A Mária Terézia-féle úrbérendezés és ruszin vonatkozásai”, „Sáros vármegye ruszin és szlovák jobbágnépe Tokaj-Hegyalján Mária Terézia korában” és más írások) rendkívül gazag forrásfeltáró munkával járul hozzá a korszak kutatásához. Mivel ilyen tárgyú írások a kötet első részében is helyet kaptak, a művelődéstörténetiekkel váltakozva, nem egészen világos, milyen felépítési elvet követett a szerző; feltételezhető lenne a keletkezési sorrend, ám erre semmi sem utal. Az önálló tanulmányok, s az ezekkel váltakozó, önálló tanulmányokból álló fejezetek valamiféle logikusabb rendszerbe foglalása növelte volna a kötet értékét.

Amint az előszóban Viga Gyula kiemeli, a ruszin történeti kutatás „... az elmúlt két évszázad során — külső és belső okok miatt — hazánkban nem intézményes keretek között folyt. Ugyanakkor olyan korszakos jelentőségű alakjai voltak ennek a munkának, hogy egyikük-másikuk munkássága és eredményessége valójában egy intézmény tevékenységét helyettesítette. Mindenekelőtt Hodinka Antal (1864–1946) nevét kell itt kiemelnünk...” (p. 9.). A magyarországi etnikumok, a felvilágosodáskori művelődéstörténet, a 18. századi gazdaság-

és társadalomtörténet szempontjából egyaránt figyelemre méltó vállalkozás e kötet, amely a nem mindig preferált ruszinkutatást viszi előbbre. Feltétlenül érdemes lett volna tehát a nem hazai szakemberek számára egy orosz vagy ukrán, illetve egy vagy két nyugati nyelven írt rezümével ellátni. Az igen gazdag adatbázis kezelését pedig a név-, illetve tárgymutató könnyítene meg, amelyeket a kötet nélkülöz.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

Klára Erdei: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert. Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 8.) Wiesbaden, 1990. Otto Harrassowitz, 285 p.

A meditáció elkülönítése a vallásos irodalmi műfajok között a műfaj történeti és funkcionális szemléletű kutatások egyik közös eredménye. A műfaj meghatározását sokáig az nehezítette, hogy a meditáció kifejezés értelme kettős: jelzi egyrészt a vallási cselekvést, az egyéni áhitatgyakorlat szintjét, illetve formáját, másrészt az írásos formába öntött reflexiót, melynek célja bibliai vagy más vallási szövegekből kiindulva a lélek vagy Isten megismerése. Nehezíti a műfaji elhatárolást a meditáció szoros kapcsolata olyan érintkező vallási cselekvésformákkal, illetve műfajokkal, mint például a parafrázis, az imádság, a kontempláció, a soliloquium, a katekizmus, a prédikáció, a kommentár, a traktátus és az exegézis, melyeknél az alapul vett szöveghez, illetve a természetfölöttihez való viszony, az érzelmi és az értelmi elemek aránya, a vallási vagy irodalmi célkitűzés, valamint a szövegek megformálása függvényében számtalan változat és átmenet lehetséges.

Ebből következik, hogy a műfaj meghatározása csupán az említett tényezők együttes, a legtágabb értelemben vett mindenkori kontextus figyelembevételével lehetséges. A műfaji sajátosságok változása mellett néhány állandó vonás is megfigyelhető. Így a meditációt alapvetően jellemzi az értelem és az érzelmek ellentétes irányú, együttes működése. Ennek megfelelően szerepe is kettős: egyszerre szubjektív vallomás és objektív hitvallás, a kettő el-

lentmondása többnyire dicsőítésben oldódik föl. A tartalom legfontosabb vonatkozási pontjai a személyes érzések, az egyéni áhitat megnyilvánulásai, illetve a teológiai tételek, az intézményszerű egyházi tanítás és ezek feszültsége. Az ellentétek kölcsönhatása határozza meg nemcsak a meditáció szerkezetét, hanem stílusát is, melyben a konkrét, didaktikus és az elvont, költői kifejezési formák egymás mellett élnek. A verses megoldásnál a meditációban gyakoribb a próza, amely különösen alkalmas a lelki folyamatok és a szembenálló tényezők mozgásának érzékeltetésére.

Körülbelül ez a műfajmeghatározás az alapja Erdei Klára munkájának, amely a 16. századi meditáció irodalom előzményeit, típusait és fejlődését elemzi, alkalomszerű kitekintéssel a 17. század eleji folyamatokra. A monográfia első része a műfaj középkori kialakulását és a reformáció előestéjén végbement első felvirágzását tárgyalja. A második rész a közvetlen előzményeket, Luther, Kálvin és Loyolai Ignác szerepét mutatja be. A harmadik rész felekezeti bontásban, ezen belül a jelentősebb személyekhez, illetve területekhez kapcsolódva tekintti át a meditáció irodalom 16. századi történetét. A kötetet, mely a szerző kandidátusi értekezésének a publikáció követelményeihez igazított változata, egy mintegy 250 tételes forrásjegyzék és egy kb. 400 tételes irodalomjegyzék egészíti ki. Ez a témára vonatkozó anyaggyűjtésnek csupán egyik része; az 1540–1630 közötti európai meditáció irodalom bibliográfiájának megjelentetését a szerző a Wolfenbütteler Dokumentation sorozatban helyezi kilátásba.

A vállalkozás fő újdonsága, hogy míg a vallásos elmélkedő irodalom első felívelése a 15. század végén viszonylag jól ismert, eddig keveset tudunk a műfaj újabb, talán az előzőnél is jelentősebb kiteljesedéséről a 16. század utolsó évtizedeiben. A műfajpoétika kérdéseit Erdei Klára nem önmagában vizsgálja, hanem következetesen beágyazza az adott kor vallásosság- és mentalitástörténeti folyamataiba. Az irodalmi szempontból jelentős alkotások mellett figyel az irodalmilag kevésbé értékes, „átlagos” művekre és azok hatástörténetére. Olyan kérdésekre keres választ, hogy például miért jut ez a műfaj fontos szerephez a 16. századi vallásosság történetében; melyek nép-

szerűségének vallásosság-, irodalom- és áhitati irodalom-történeti okai; milyen szerepet tölt be a meditáció a különböző vallási csoportok életében? Ebben a megközelítésben a meditáció a 16. századi mentalitás és irodalom modellje, „a manierizmus reprezentatív műfaja” (Klaniczay Tibor), amely tükrözi a korszak két fontos folyamatát: a vallásosság általános válságát, a bűnről és a bűnbánatról hirdetett korábbi tanítások megkérdőjelezését, illetve az erre válaszként értelmezett katolikus és protestáns reformelképzelések elsajátítását, bensővé tételét.

A műfaj középkori előtörténetéből nyomon követhetjük a bibliai elmélkedésnek mint az Istenhez jutás módszerének 4–5. századi megjelenését, a „lectio divina” szerzetesi gyakorlatának kora középkori fejlődését, az első írásban rögzített valódi meditációk 11. századi feltűnését és a műfaj elméleti megalapozását, kanonizációját. A műfaj első felvirágzását a 15. században a lelki élet spanyolországi megújítási kísérlete, a devotio moderna néven összefoglalt vallási áramlatok, az aszketikus élet reformja és a humanista megújulási törekvések, illetve az azok befolyása során keletkezett művek jelzik.

A 16. század újításai közül Erdei Klára Luther, Kálvin és Loyolai Ignác meditáció értelmezését vizsgálja részletesen. A három eltérő felfogás nyomán a különböző felekezetek körében a 16. század végén kibontakozó meditáció irodalom közös feladata Erdei Klára értelmezésében a vallásos irodalom más műfajaival együtt a hagyományos kereszténység belső megújítása, az üdvösség, illetve a bűn miatti félelem eltávolítása, a predestinációra, a kiválasztottságra és a mindennapi életben való megszentelődésre vonatkozó tanítások integrációja. A kálvinista meditáció jellegzetes típusai a hugenotta zsolttárfordítások, elmélkedések és parafrázisok (Théodore de Bèze és mások), melyekhez angol, német és magyar területen például néhány rokon műfajjal érintkező, átmeneti forma kapcsolódik. A tézis – antitézis – szintézis hármas tagolására épülő katolikus meditáció első csoportjába a jezsuita eredetű szövegek tartoznak, melyek lényegében mind az ignáci modell különböző változatai, de nem érik el annak összetettségét, s vagy az aszketikus gyakorlatok vagy a misztikus kontempláció irányába tolódnak el. A második csoportot a jezsuita renden kívüli kato-

likus meditációk alkotják, így mindenekelőtt a lelki imádság spanyol iskolája. Az utolsó fejezet az evangélikus meditációkat tárgyalja a már ismert módon, a protestáns vallásosság és áhitati irodalom összefüggésében.

A könyv a műfaj- és mentalitástörténeti szempontok együttes alkalmazásának figyelemreméltó kísérlete, amely elsősorban a félirodalmi, „irodalom alatti” vallásos műfajok elemzésében találhat követőkre.

TÜSKÉS GÁBOR

Dick Higgins: Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature. State University of New York Press. New York 1987. 275. l.

Dick Higgins könyve különleges vállalkozás: a képvess világtörténetét tárgyalja, áttekinti az európai és az Európán kívüli nemzeti nyelvek és irodalmak ilyen jellegű kísérleteit, merész próbálkozásait. Jól tudja, hogy az átlagos irodalomtörténész legfeljebb Szimmiász, Theokritosz „formalista” költeményeit ismeri, s nem sejtí, hogy a szanszkrit vagy a kínai irodalomban már jóval a görög bukolikus költészet előtt írók és művészek törekedtek arra, hogy e két művészeti ág, a képzőművészet és az irodalom törekvéseit egybehangolva új műfajt teremtsenek. Bár már sok kisebb-nagyobb mű született egy-egy nép vagy irodalom költőinek hasonló próbálkozásairól, a világ valamennyi népének erről a bravúros költészetéről nem írtak könyvet. Éppen ezért páratlan ez a maga nemében.

Az első fejezet rövid bevezető a képvess történetéhez, amelyben már láthatóan bizonyos alapfogalmakat is tisztázni kíván a szerző. Ugyanitt közöl a képvessel kapcsolatos néhány kritikát észrevételt is, közöttük többek között Petőfi egy levelének részletét, amelyben Bulyovszky Gyulának a Hazánk című lapban (1847. március 27.) megjelent kereszt alakú verséről ír. A második fejezetben nyelvenként és nemzetenként veszi sorra a képvess európai történetét, így elsőként a görögöket: Arkhilokhoszt, Beszántinoszt, Kállimákhoszt, Dosiádiszt, Szimmiászt, Theokritoszt. A sort a latin szerzők (ismertek és ismeretlenek) követik, mint Optátianus, Hrabanus, Abelard, Alcuin, Eugenius Vulgaris, Venantius Fortunatus és mások. Itt olvasható Janus Pannonius vagy

a Gyulafehérvárott működő Alsted, illetve az egykori eperjesi evangélikus gimnáziumi igazgató, Pomarius neve is. A nemzetek és a nyelvek sorát a héber költészet követi, majd betűrendben Magyarország. Az itáliai, a francia, a német, a skandináv és a holland, flamand nyelvek „mesterkedői” folytatják a sort. A latin képes költészet mellett a leggazdagabb hagyománnyal ebben a műfajban az angol irodalmak rendelkeznek. A spanyol, a lengyel, az ukrán költészet zárja ezt a fejezetet.

A kötet második összefüggő része az Európán kívüli irodalmakat ismerteti. Így a kínai, az indiai és az iszlám képvess történetét tárgyalja. Ezután következnek az arám, az örmény, a babilóniai, az indiai, a thaiföldi, a tibeti, és a vietnámi mesterkedő költészet versei. Külön fejezetben foglalta össze Higgins a telesztikhonok, a leonínuszok, a mágiikus feliratok fajtáit, a matematika és a költészet, a zene és a képvess kapcsolatát, vagy a proteusvers vagy a verses képrejtvény rózsában írt különböző alakzatú írásai sorát. Majd — bizonyítván, hogy a legmodernebb, ún. hangzó versek is ismertek voltak a múltban — ezekre is szán néhány lapot. Ezután a labirintus-vers következik, amelyet a magyarországi 17. századi elméletírók a carmen quadratum címszó alatt ismertek.

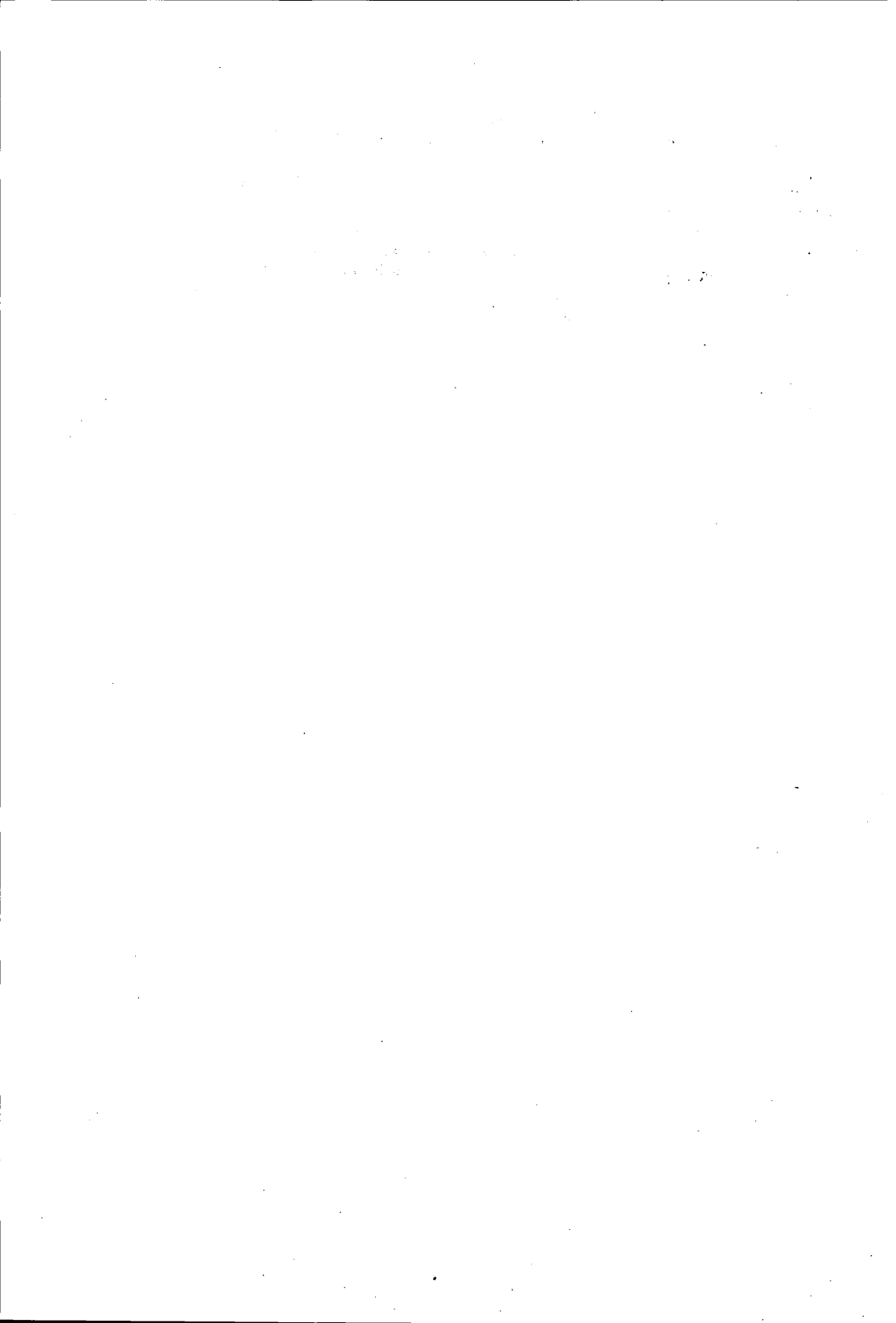
Dick Higgins könyvének zárófejezeit ezután három függelék követi. Az első, Herbert Frankké, a kínai, a második (Kalanath Jha) a szanszkrit irodalmak ilyen törekvéseit fogja csokorba. A harmadik függelék a terminus technicusok jelentését magyarázza, közöttük különböző nyelveken a képvess megnevezését, így magyarul a képvess fogalmának nevét rosszul adja meg: képes dalnak tartva azt. A rendkívül gazdag képanyaggal illusztrált könyvet a világ képvess költőinek névmutatója zárja, így közöttük jónéhány magyarországi név is található, mint Ákáb Istváné, Janus Pannoniusé, Comeniusé, Andreas Graffé, a már említett Bulyovszky Gyuláé, az ismeretlen Kemesen Egyedé, Langi Mihályé, Lányi Györgyé, Lepényi Istváné, Mosch Lukácsé, Szentzi Molnár Alberté, Molnár Gergelyé, Mudrony Mártoné, Palocsai Györgyé, Petőfi Sándoré, Philipus Ludovicus Piscatoré, Pomarius Sámuelé, Purkhart Györgyé, Simándi Lászlóé, Török Istváné és Váradi Gersoné.

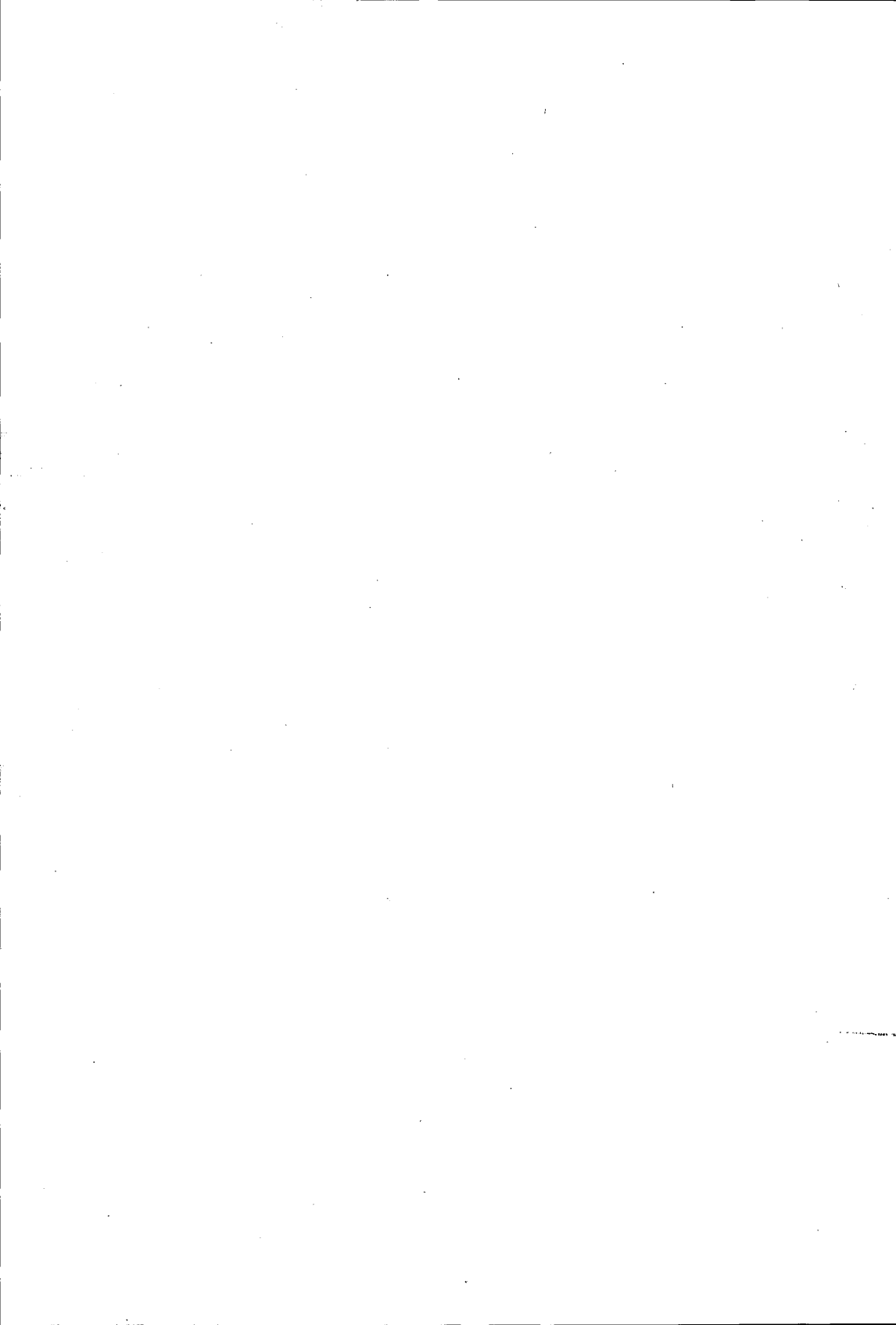
Számtalan ismert vagy ismeretlen költő vagy versfaragó neve is jelzi a magyar hagyomány gazdagságát, s egyben a feltétlenül figyelemre méltó magyar fejezet értékeit is. A magyar anyag öt oldalt foglal el. Dick Higginst a magyar képvetség történetéről e sorok írója tájékoztatta levélben. A magyar képvetség-kutatás akkori eredményeit tárta a neves amerikai szerző elé. Az imént felsorolt magyar költők fémjelzik a magyar képvetség történetét. A kutatás természetesen ma már sokkal több eredményre hivatkozhat, mint amennyit ebben a könyvben olvashatunk, mégis öröndetes, hogy a magyar költészetnek ebben a műfajban írt anyaga egy igen jól szerkesztett, meglepően gazdag, számtalan illusztrációval díszített kötetbe bekerülhetett. A recenzens ismerve és ismertetve e terjedelmes könyv szerkezetét, tudja, hogy a magyar anyag tekintélyesebb része kéziratban ma-

radt ránk, s több szerző elméleti munkájában csak megemlíti a képvetség műfaját. Dick Higgins a magyar képvetség történetét ismertetve a szerzők betűrendjében tárgyalja az anyagot. Ez némileg zavarja a magyar olvasót, hiszen úgy véljük, a kronológiai rend célszerűbb lett volna.

Higgins könyve kivételes vállalkozás. Hatalmas anyagot tár olvasói elé, hibái tulajdonképpen e szándék következményei is. Öröndetes, hogy Közép-Európa e kicsiny nyelvi szigete, Magyarország előbb az iskolák latin nyelvén, majd később magyarul is továbbvitte az európai és az Európán kívüli hagyományokat. S tulajdonképpen annak is örülni kell, hogy a magyar hagyományok a képvetség világcatalógusában még ha olykor hibásan is, de helyet kaptak.

KILIÁN ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft
Megjelent 7,8 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta a László és Társa BT nyomdaüzeme
Felelős vezető László András

TARTALOM

<i>Knapp Éva</i> : Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban	3
<i>Horváth Terézia</i> : Korabinszky János Mátyás és főműve: a Geographisch-historisches Lexikon von Ungarn	37
<i>Darabos Pál</i> : Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban	54
<i>Monostory Klára</i> : Keresztury Dezső fondja az Országos Széchényi Könyvtárban	73

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gömöri György</i> : Cseh költők versei franekeri magyarokhoz	88
<i>Ojtozi Eszter</i> : Két 17. századi könyv Sófalvi József bejegyzésével	93
<i>Enyedi Sándor</i> : Ocsovszky Pál levelei Aranka Györgyhöz	94
<i>Fehér Katalin</i> : Váradai Szabó János pedagógiai műve 1817-ből	103
<i>Vekérdi József</i> : Kézirat az 1849. évi abrudbányai vérfürdőről	106
<i>Lengyel András</i> : Kísérletek a Szegedi Híradó megerősítésére	107

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Magyar nap Wolfenbüttelben	115
<i>Dobri Mária</i> : A Szombathelyi Egyházi Könyvtár jubileuma	115

SZEMLE

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1991. Argumentum—Zrínyi K., (<i>Héjjas Eszter</i>)	118
Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor. Szerk. Bitskey István. Bp. 1990., Tankönyvkiadó. (<i>Kilián István</i>)	120
Udvari István: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 1992., Bessenyei György K. (<i>Földvári Sándor</i>)	121
Klara Erdei: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im XVI. Jahrhundert. Wiesbaden, 1990., O. Harrassowitz, (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 8.) (<i>Tuskés Gábor</i>)	122
Dick Higgins: Pattern Poetry. Guide to an unknown Literature. New York, 1987. (<i>Kilián István</i>)	124

SOMMAIRE

<i>Knapp, Éva</i> : L'offre de la littérature et programme culturel dans les publications des confréries à l'époque baroque	3
<i>Horváth, Terézia</i> : János Mátyás Korabinszky et son ouvrage principal: Geographisch-historisches Lexikon von Ungarn	37
<i>Darabos, Pál</i> : Béla Hamvas à la Bibliothèque de la Capitale	54
<i>Monostori, Klára</i> : Le fond de Dezső Keresztury à la Bibliothèque Nationale Széchényi ..	73

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : Quelques poésies des poètes tchèques adressées à des Hongrois de Franeker	88
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Deux livres du XVII ^e siècle avec les notes de József Sófalvi	93
<i>Enyedi, Sándor</i> : Les lettres de Pál Ocsosvzky à György Aranka	94
<i>Fehér, Katalin</i> : Un ouvrage pédagogique de János Váradi Szabó de l'année 1817	103
<i>Vékerdi, József</i> : Un manuscrit sur le carnage d'Abrudbánya en 1849	105
<i>Lengyel, András</i> : Tentatives pour soutenir la revue Szegedi Híradó (Héraut de Szeged) ..	107

CRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Une journée hongroise à Wolfenbüttel	115
<i>Dobri, Mária</i> : Le jubilé de la Bibliothèque Ecclésiastique de Szombathely	115

REVUE

L'histoire et le stock de la Bibliotheca Zriniana. History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Réd. par Tibor Klaniczay. Bp. 1991., Argumentum—Zrínyi. (<i>Héjjas, Eszter</i>)	118
Chrestomathie à l'histoire de la littérature hongroise ancienne. — L'époque de la Renaissance. Réd. par István Bitskey. Bp. 1990., Tankönyvkiadó. (<i>Kilián, István</i>)	120
Udvari, István: Les Ruthènes au XVIII ^e siècle. Études d'histoire et d'histoire de la civilisation. Nyíregyháza, 1992., Bessenyei György K. (<i>Földvári, Sándor</i>)	121
Erdei, Klara: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im XVI. Jahrhundert. Wiesbaden, 1990., O. Harrassowitz, (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 8.) (<i>Tüskés, Gábor</i>)	122
Higgins, Dick: Pattern Poetry. Guide to an unknown Literature. New York, 1987. (<i>Kilián, István</i>)	124